

Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Σπουδών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης
ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία
Κατεύθυνση: Κοινωνική Θεωρία

**Η Μεταλλασσόμενη Ταυτότητα του «Μετανάστη»:
Αφηγήσεις μιας Κοινότητας Μεταναστών από το Κρέντη,
Ευρυτανίας στη Βοστώνη των ΗΠΑ (1970-2021)**
[Διπλωματική Εργασία]

Ελένη Μάκκα
A.M: 19509

Επιβλέπων: Γεώργιος Θεοδωρίδης
Μέλος 1ο: Ιωάννης Τσίρμπας
Μέλος 2ο: Ποθητή Χαντζαρούλα (Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας,
Πανεπιστήμιο Αιγαίου)

Αθήνα, Φεβρουάριος, 2022

ABSTRACT/ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία εντάσσεται στα πεδία της μελέτης της σύγχρονης ιστορίας της μετανάστευσης και της προφορικής ιστορίας. Το αντικείμενο της μελέτης αποτελεί μια οικογενειακή κοινότητα Ελλήνων με καταγωγή την Ευρυτανία που μετανάστευσε στη Βοστώνη των ΗΠΑ την περίοδο 1969-1980, η οποία ανελίχθηκε οικονομικά και κοινωνικά σε ένα διάστημα πενταετίας ανοίγοντας επιχειρήσεις στον κλάδο του επισιτισμού. Η ποιοτική έρευνα στηρίχθηκε στις προφορικές μαρτυρίες των μελών της εν λόγω κοινότητας, οι οποίες συγκεντρώθηκαν με την διεξαγωγή εις βάθος ημιδομημένων συνεντεύξεων. Με βάση το συγκεκριμένο πραγματολογικό υλικό, εξετάστηκαν οι λόγοι μετανάστευσης, οι ιστορικές συνθήκες που ευνόησαν την οικονομική και κοινωνική άνοδο της συγκεκριμένης κοινότητας, και, τέλος, οι μεταβολές που υφίσταται η νοηματοδότηση της ταυτότητας του «μετανάστη» εξαιτίας της κοινωνικής μετατόπισης των υποκειμένων της έρευνας από «μετανάστες-εργάτες» σε «μετανάστες-εργοδότες». Μέσα από την ανάλυση λόγου διερευνώνται τόσο οι τρόποι με τους οποίους ο ρατσισμός εμφανίζεται ιστορικά στον κυρίαρχο λόγο στις Η.Π.Α. (πολιτικό και κοινωνικο-οικονομικό πεδίο), όσο και οι τρόποι που εισπράττεται και αναπαράγεται από τα υποκείμενα της έρευνας, με σκοπό να κατανοήσουμε το πως η μεταβαλλόμενη υλική πραγματικότητα που επιφέρει η μεταναστευτική εμπειρία της ταξικής ανέλιξης των μελών της ομάδας συνδέεται με την επαναδιαμόρφωση των ρατσιστικών της αντιλήψεων.

Λέξεις κλειδιά: προφορική ιστορία, σύγχρονη ιστορία της μετανάστευσης, ελληνική ομογένεια, εμφύλιος πόλεμος, πολιτικές αφομοίωσης στις ΗΠΑ, μεταναστευτική ταυτότητα, αγγλοσυμμόρφωση, πολιτισμικός πλουραλισμός, μύθος του αμερικανικού ονείρου, μύθος του αυτοδημιούργητου, προτεσταντική ηθική εργασίας, νεοφιλελευθερισμός, παρανομοποίηση της μετανάστευσης, ρατσισμός.

Key words: oral history, modern history of immigration, Greek-Americans, Greek civil war, immigrant assimilation policies in the US, immigrant identity, Anglo-conformity, cultural diversity, american dream, myth of the self-made man, Protestant work ethics, neoliberalism, immigrant illegalization, racism.

Ευχαριστίες

Η διπλωματική μου εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο της φοίτησής μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Οφείλω να ευχαριστήσω όλους/ες όσους/ες συνέβαλαν στην ολοκλήρωσή της. Πρωτίστως, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου Γεώργιο Θεοδωρίδη, για τα ερεθίσματα που προκάλεσε με τις διαλέξεις του για την προφορική ιστορία, την πολύτιμη καθοδήγηση που μου έδειξε, αλλά και την εν γένει ενθάρρυνση του. Στη συνέχεια, θέλω να ευχαριστήσω θερμά την οικογένειά μου για την αμέριστη υποστήριξή της και όλους/ες τους φίλους/ες μου που μου προσέφεραν συμπαράσταση, ειδικά τις συγκατοίκους μου, Αλεξία και Έλλη, που μου έδωσαν κουράγιο, υπομονή, και συντροφιά. Ιδιαίτερες ευχαριστίες θέλω να εκφράσω προς τους φίλους, Αχιλλέα και Σαμ, για τις εύστοχες και πολύ εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους που συνέβαλαν στην αντιμετώπιση των δυσκολιών αυτής της εργασίας.

Εισαγωγή	
A. ΜΕΡΟΣ	5
1. Ιστορικό Πλαίσιο	10
Συνέχειες στην πολιτική ενσωμάτωσης των ΗΠΑ τον 20ο αι.	12
Αγγλοσυμμόρφωση, εξαμερικανισμός	12
Πολιτισμικός πλουραλισμός	16
Παρανομοποίηση της μετανάστευσης	19
Μετανάστευση από την Ελλάδα την μεταπολεμική περίοδο	22
Μικροσκόπιο: Η οικονομία της Μασαχουσέτης τη δεκαετία του 1970	23
2. Μεθοδολογία	26
Ταυτότητα	28
Υποκειμενοποίηση	29
Διυποκειμενικότητα	31
Μνήμη	
B. ΜΕΡΟΣ	32
1. Λόγοι μετανάστευσης	34
Από το χωριό στην Αθήνα	34
Το αποτύπωμα του εμφυλίου	40
Δυσκολίες προσαρμογής στην Αθήνα	46
Το ταξίδι για την χώρα των ευκαιριών	49
Οικογενειακή Επανένωση	49
2. Η Προσαρμογή στο Νέο Τόπο: Οι παράγοντες ενσωμάτωσης και η κοινωνική ανέλιξη	54
α. Κοινωνική ζωή και εθνική ταυτότητα	55
β. Εργασία	62
β.1 Γυναικεία Εργασία	64
γ. Ρατσισμός	66
Από την εργασία στην εργοδοσία	72
3. Αμερικανικό Όνειρο: Η Κοινωνική και Οικονομική Ανέλιξη	75
I. Θεωρητική επισκόπηση	76
Έμφυτη ικανότητα	78
Εργατικότητα	80
Ατομική ευθύνη	82

Οπτιμισμός	85
Το αμερικανικό όνειρο	86
Ο τόπος ευκαιριών εναντίον του τύπου των διακοπών	88
Τόπος ελευθερίας για τις γυναίκες	90
II. Οι δύο όψεις της ταυτότητας του μετανάστη: self made vs freeloaders	92
4. Παρανομοποίηση της Εργασίας και Απόψεις για την Μετανάστευση	97
I. Παρανομοποίηση της μετανάστευσης	98
Το βλέμμα ως εργοδότες	99
II. Πολιτικές θέσεις για το μεταναστευτικό στις ΗΠΑ και στην Ελλάδα	105
Φυλετικές/πολιτισμικές διαφορές και αφομοιωσιμότητα	106
Παρανομοποίηση και Εγκληματοποίηση	109
Γνώμες για το μεταναστευτικό ζήτημα	111
Συμπεράσματα	116
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	122

Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική εργασία εντάσσεται στα πεδία της μελέτης της σύγχρονης ιστορίας της μετανάστευσης και της προφορικής ιστορίας, με θέμα το μεταναστευτικό βίωμα μιας κοινότητας Ελλήνων ομογενών. Αντικείμενο της μελέτης μου θα αποτελέσει μια οικογενειακή κοινότητα Ελλήνων που μετανάστευσε στη Βοστώνη των ΗΠΑ την περίοδο 1969-1980 με καταγωγή τα χωριά της Ευρυτανίας.

Σκοπός της εργασίας είναι να αναδειχθεί η βιωμένη εμπειρία της μετανάστευσης με τη βοήθεια των προφορικών συνεντεύξεων και την ανάλυση του λόγου των μεταναστών. Η προσέγγιση του θέματος θα είναι τόσο μέσα από το πρίσμα νομοθετικών και οικονομικών ρυθμίσεων και κρατικών πολιτικών που πλαισιώνουν το μεταναστευτικό, όσο και μέσα από την υποκειμενική οπτική των μελών της συγκεκριμένης κοινότητας που εκφράζουν τη βιωμένη εμπειρία της μετανάστευσης.

Τα ερευνητικά ερωτήματα κινούνται με βάση τους εξής τέσσερις άξονες: (α) πώς αναστοχάζονται οι αφηγητές/τριες την εμπειρία της μετανάστευσης εξετάζοντας τις ιστορικές συνθήκες που υποκίνησαν το εν λόγω ρεύμα (β) πώς ερμηνεύουν οι αφηγητές/τριες την ταυτότητα τους ως μετανάστες/τριες πριν και κατά τη διάρκεια της πορείας κοινωνικής τους ανέλιξης (γ) τους τρόπους με τους οποίους ταυτίζονται ή διαφοροποιούνται με μεταγενέστερα μεταναστευτικά ρεύματα και πώς αντιλαμβάνονται το μεταναστευτικό ζήτημα σήμερα, και τέλος, (δ) τους τρόπους με τους οποίους οι (έστω και λανθάνουσες) πολιτικές θέσεις και τα εθνικά φρονήματα των ΗΠΑ και της Ελλάδας διαμορφώνονται μέσα από τη μεταβαλλόμενη υλική πραγματικότητα που επιφέρει η εμπειρία της μετανάστευσης.

Το μεταναστευτικό ρεύμα από την Ελλάδα προς τις ΗΠΑ την δεκαετία του 70, ενώ υπήρξε ολιγάριθμο σε σχέση με το προηγούμενο μεταναστευτικό ρεύμα, έπαιξε σημαντικό ρόλο στον αναπροσανατολισμό της ομογένειας καθώς εκδήλωσε ένα ανανεωμένο ενδιαφέρον για τις ελληνικές ρίζες και τον ελληνικό πατριωτισμό. Το εν λόγω ρεύμα, μια δεκαετία αφότου έχει εγκατασταθεί στις ΗΠΑ, υποβάλλεται σε μια μετάβαση από το καθεστώς «ξένου μετανάστη» στο καθεστώς «Ελληνοαμερικανού υπηκόου», διαδικασία που συμπίπτει αφενός με την κοινωνική ανέλιξη των Ευρωπαίων μεταναστών, αφετέρου με τη θεσμοθέτηση της παράνομης μετανάστευσης και των επιπτώσεων αυτής

στην αγορά εργασίας. Παράλληλα τη δεκαετία του 90 η Ελλάδα μετατρέπεται σε χώρα υποδοχής μεταναστών, γεγονός που αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα μάτια της νέας ελληνικής ομογένειας των ΗΠΑ.

Η ιδιαιτερότητα της υπό εξέταση κοινότητας έγκειται στο ότι μέσα σε περίπου μια πενταετία ανελίχθηκε στην επιχειρηματική τάξη της Βοστώνης. Η κοινωνική ανέλιξη δεν ωθήθηκε από κάποιο προϋπάρχον οικονομικό πλεονέκτημα της κοινότητας καθώς προέρχονταν από μια οικονομικά δυσχερή κατάσταση. Μέσα στο εξαιρετικά μικρό αυτό χρονικό διάστημα οι μετανάστες από την Ευρυτανία μετεξελίσσονται από «μετανάστες/στρίες εργάτες/τριες» σε «μετανάστες/στρίες εργοδότες». Σε αυτόν τον μετασχηματισμό, η κατηγορία «μετανάστης-εργοδότης» νοσηματοδοτείται περισσότερο ως προς την «πολιτισμική» διαφορά που φέρει σε σχέση με την κυρίαρχη ταυτότητα στις ΗΠΑ, παρά ως προς το στίγμα της «ξενικότητας» και της οικονομικής εξαθλίωσης.

Ως μετανάστες-εργοδότες πλέον, βρίσκονται ακόμη σε σχέση με τους μετανάστες-εργάτες, μόνο που λόγω των ιστορικών αλλαγών που μεσολάβησαν με αποκορύφωμα τη μεταρρύθμιση για τον έλεγχο της μετανάστευσης (1982), η νέα φιγούρα του/της μετανάστη/στρίας-εργάτη/τριας είναι διπλά υποτιμημένη. Η διπλή υποτίμηση έγκειται αφενός στην παρανομοποίηση της εργασίας των μεταναστών από το 1982 και μετά, αφετέρου στα φυλετικά χαρακτηριστικά που φέρουν τα υποκείμενα των νέων μεταναστευτικών ροών.

Ερευνητικές Υποθέσεις

Με αφετηρία τη θέση ότι το “άξιο άτομο δεν είναι είναι απροϋπόθετο” επιχειρούμε να εκτοπίσουμε την αφήγηση ότι η κοινωνική κινητικότητα προκύπτει με την ελεύθερη ανάπτυξη της ατομικής ικανότητας στην αγορά εργασίας, αναζητώντας τις ιστορικές και κοινωνικές προϋποθέσεις για την ανέλιξη. Έτσι, οδηγούμαστε στην πρώτη ερευνητική υπόθεση που λέει ότι φιλο-μεταναστευτική πολιτική των ΗΠΑ τις δεκαετίες του 60 και του 70, η φυλετική ταυτότητα της κοινότητας καθώς και οι συνθήκες κοινωνικής και εργασιακής ενσωμάτωσης αποτέλεσαν παράγοντες που ευνόησαν την κοινωνική τους ανέλιξη. Εκτιμούμε ότι το θεσμικό και οικονομικό πλαίσιο του δεύτερου κύματος μετανάστευσης από την Ελλάδα στις ΗΠΑ ήταν προνομιακό συγκριτικά με το κύμα που προηγήθηκε αλλά και αυτό που ακολούθησε.

Στην αμερικανική κοινωνιολογία κυριαρχεί η μελέτη των μεταναστευτικών κοινοτήτων υπό το πρίσμα της κοινωνικής ανόδου και του αυτοδημιούργητου ανθρώπου, «ως ένδειξη δηλαδή της ατομικής επιτυχίας που καθίστανται δυνατή χάρη στην ανοικτή και ελεύθερη κοινωνία των ΗΠΑ».¹ Η παρούσα εργασία, παρότι εξετάζει την περίπτωση μιας μεταναστευτικής κοινότητας που αφηγείται την κοινωνική της άνοδο επιβεβαιώνοντας το *αμερικανικό όνειρο*, έχει σκοπό να καταδείξει την ιδεολογική διάσταση της αφήγησης μέσω της ιστορικής και κοινωνιολογικής εξέτασης/επαλήθευσης.

Μια δεύτερη υπόθεση είναι ότι η κοινωνική ενσωμάτωση και η ταξική κινητικότητα συνάδουν με την εσωτερική των κυρίαρχων ιδεολογικών λόγων της χώρας υποδοχής. Η οπτική των αφηγητών για την εργασία και τη μετανάστευση καθορίζεται από την κοινωνική και οικονομική τους μετάβαση.

Μια τρίτη ερευνητική υπόθεση αποτελεί το κατά πόσο και με ποιους τρόπους η εμπειρία της μετανάστευσης διασταυρώνεται με τα φαινόμενα του εθνικισμού και του ρατσισμού. Συγκεκριμένα, αν η μεταβαλλόμενη υλική πραγματικότητα της μεταναστευτικής κοινότητας οδηγεί ή όχι σε εθνικιστικές αντιλήψεις και ρατσιστικές πρακτικές, και κατ' επέκταση, εάν η εμπειρία κοινωνικής ανέλιξης συνοδεύεται από την ένταξη του λόγου της κοινότητας στον κυρίαρχο λόγο.

Μέσα από τη μέθοδο της ανάλυσης λόγου, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε την υλική διάσταση του ρατσισμού. Δηλαδή, το πώς οι ιστορικές και υλικές συνθήκες που διαφοροποιούν το βίωμα των αφηγητών/τριών από αυτό των μεταγενέστερων παρανομοποιημένων μεταναστών, σε συνδυασμό με την σημερινή κοινωνική θέση τους, θεμελιώνουν συγκεκριμένες πολιτικές απόψεις σχετικά με την οικονομική ανισότητα και «το μεταναστευτικό ζήτημα». Υπόθεση εργασίας της παρούσας διπλωματικής είναι ότι η ενδεχόμενη απουσία αλληλεγγύης με τους σύγχρονους μετανάστες, στις ΗΠΑ και την Ελλάδα, προκύπτει από τη βιωματική απόσταση της συγκεκριμένης μεταναστευτικής κοινότητας από το καθεστώς της παρανομοποίησης της. Η εικόνα που πλάθει η εν λόγω κοινότητα για τους μετανάστες διέπεται από τον συσχετισμό μαζί τους ως εργοδότες, δηλαδή ως άτομα που αντλούν υλικά συμφέροντα από την εργασιακή σχέση.

¹ Βεντούρα Λίνα. «Κοινωνιολογία και Ιστορία της Μετανάστευσης.» στο *Μετανάστευση και Έθνος: Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, 1994. σ. 25.

Περίληψη

Το πρώτο μέρος επικεντρώνεται στο το ιστορικό της μετανάστευσης και τη μεθοδολογία της έρευνας. Στην πρώτη ενότητα, παρουσιάζονται οι νομοθετικές ρυθμίσεις και στρατηγικές ενσωμάτωσης των μεταναστών στις ΗΠΑ από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 80 υπό το πρίσμα των οικονομικών και πολιτικών μετασχηματισμών που συντελέστηκαν. Επιπλέον, παραθέτουμε μια σύντομη ιστορία των μεταναστευτικών κυμάτων από την Ελλάδα προς τις ΗΠΑ, δίνοντας ειδική έμφαση στους λόγους εξόδου. Τέλος, εξετάζουμε το οικονομικό κλίμα που επικρατεί στην περιοχή της Νέας Αγγλίας την περίοδο άφιξης των αφηγητών/τριών.

Στη δεύτερη ενότητα αναφέρουμε τους βασικούς θεωρητικούς μεθοδολογικούς άξονες της εργασίας. Ξεδιαλύονται οι έννοιες του ιστορικού υλισμού, της ιδεολογίας και της υποκειμενοποίησης για τους σκοπούς της εργασίας και αιτιολογείται η επιλογή της ποιοτικής έρευνας μέσω συνεντεύξεων. Διατυπώνουμε ορισμένες προβληματικές που προέκυψαν μέσα από τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας που αφορούν στην συγκρότηση της ταυτότητας και της υποκειμενικότητας μέσα από την αφήγηση, το μεσολαβητικό ρόλο του/της ερευνητή/τριας στην απόσπαση της μαρτυρίας και την αξιοπιστία της μνήμης ως ιστορική πηγή.

Το δεύτερο μέρος εστιάζει στην ανάλυση λόγου των προφορικών μαρτυριών. Το πρώτο κεφάλαιο διερευνά τους λόγους μετανάστευσης της κοινότητας. Οι αφηγητές περιγράφουν τις αναμνήσεις τους από τον εμφύλιο πόλεμο, την κοινωνική διαστρωμάτωση του χωριού και την οικονομική κατάσταση των οικογενειών τους. Η πρώτη τους μετακίνησή είναι από το χωριό στην Αθήνα όπου περιγράφουν τις δυσκολίες ενσωμάτωσης στη ζωή της πόλης. Το 1967 μεταναστεύει στην Αμερική το πρώτο ζευγάρι και τους ακολουθούν διαδοχικά οι υπόλοιποι αφηγητές το διάστημα 1967-1980, μέσω της διαδικασίας της οικογενειακής επανένωσης. Παραθέτονται οι συνθήκες μετανάστευσης και οι προσδοκίες τους από τη χώρα εγκατάστασης.

Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά την προσαρμογή τους στο νέο τόπο. Εξετάζουμε τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν στην κοινωνική τους ζωή και στο χώρο εργασίας. Σημαντικά θεωρητικά εργαλεία αποτελούν αφενός, η έννοια του εθνικισμού ως προς το ρόλο που έπαιξε ο εθνοτισμός στην κοινωνική τους ένταξη και αφετέρου ο φυλετικός ρατσισμός ως προς τη στάση τους απέναντι στις ξενοφοβικές ή ρατσιστικές

συμπεριφορές των γηγενών και την διαφοροποίηση του δικού τους βιώματος σε σχέση με άλλες μεταναστευτικές ομάδες. Τέλος, εξετάζουμε τις ερμηνείες τους για τους λόγους της οικονομικής τους ανέλιξης σε συνάρτηση με τις συνθήκες που την πλαισίωσαν και παραθέτουμε τα γεγονότα που του ώθησαν να ανοίξουν τις δικές τους επιχειρήσεις.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζουμε τις αφηγήσεις για την επαγγελματική τους επιτυχία σε συνάρτηση με την κυρίαρχη αμερικανική ιδεολογία για το έθνος. Κομβικές στην ανάλυσή μας αποτελούν οι έννοιες του Βεμπεριανού καπιταλιστικού πνεύματος, του αυτοδημιούργητου και το Φουκωκικού εργάτη-επιχειρηματία του εαυτού τόσο ως προς την αυτοεικόνα των αφηγητών/τριων όσο και ως προς τους τρόπους διαφοροποίησής τους από τους μετανάστες που θεωρούν «αναφομοίωτους».

Το τέταρτο κεφάλαιο αφορά τη σχέση των αφηγητών/τριων ως εργοδότες με τους μετανάστες εργάτες. Κεντρικό θέμα αποτελεί η παρανομοποίηση της εργασίας των μεταναστών που στελεχώνουν τις επιχειρήσεις των αφηγητών. Παραθέτονται οι απόψεις των αφηγητών για το μεταναστευτικό «πρόβλημα» τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Ελλάδα. Εξετάζουμε το πως οι παράγοντες της φυλετικής και πολιτισμικής διαφοράς καθώς και το καθεστώς νομιμότητας αποτελούν σημεία διαφοροποίησης των αφηγητών/τριών ως προς την ταυτότητα του μετανάστη.

1. Ιστορικό Πλαίσιο

Το πεδίο της παρούσας έρευνας αφορά στη μετανάστευση εργασίας. Και πιο συγκεκριμένα, στην παρούσα εργασία θα διερευνήσουμε τη μικροϊστορία του τοπίου που διαμορφώνεται στις δεκαετίες του 60 και του 70 στην Βοστώνη των ΗΠΑ, με το δεύτερο κύμα υπερπόντιας μετανάστευσης και την είσοδο Ελλήνων μεταναστών στην αμερικανική αγορά εργασίας. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι να εντοπίσουμε τις τροπικότητες, τους όρους και τις κάθε είδους καινοτομίες που συμβαίνουν γύρω από την εκμετάλλευση της εργασίας.

Η πρώτη εμφάνιση της μαζικής (οικονομικής) μετανάστευσης στις ΗΠΑ λαμβάνει χώρα τον 19ο αιώνα και ήταν αναπόσπαστο στοιχείο της ανάπτυξης των βιομηχανικών κοινωνιών. Οι κοινωνικές ανακατατάξεις ως συνέπεια της εκβιομηχάνισης και η άνιση οικονομική και τεχνολογική ανάπτυξη σε διεθνές και τοπικό επίπεδο πυροδότησαν το μεταναστευτικό φαινόμενο.² Στις ΗΠΑ, η μετανάστευση αποτέλεσε διαδικασία συγκρότησης του αμερικανικού έθνους κράτους και ταυτόχρονα συστατικό του εθνικού της μύθου.³

Από την εμφάνιση του φαινομένου της μαζικής μετανάστευσης αρχίζει μια μακρά διαδικασία διαχείρισης του μεταναστευτικού πληθυσμού με στόχο την αναδιάρθρωση και πειθάρχηση της εργασίας για τους σκοπούς της αξιοποίησης των αναγκών της αμερικανικής οικονομίας. Η διαχείριση αυτή πήρε πολλές μορφές κινητοποιώντας όλα τα διαθέσιμα θεσμικά εργαλεία ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες—από πρακτικές υποτίμησης της εργασίας μέσω αποκλεισμών, σε στρατηγικές ενσωμάτωσης, μέχρι τις στρατηγικές απαγόρευσης.

Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να εξετάσουμε πρώτον, τους μετασχηματισμούς στην ιστορία της μετανάστευσης στις ΗΠΑ και τις κοινωνικοπολιτικές προεκτάσεις του φαινομένου, δεύτερον, τους λόγους μετανάστευσης από την Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο και τρίτον, το εργασιακό και επιχειρηματικό κλίμα στη περιοχή της Νέας Αγγλίας την δεκαετία του 70, έτσι ώστε, να πλαισιώσουμε ιστορικά τη μελέτη περίπτωσης μιας οικογενειακής κοινότητας με καταγωγή την Ευρυτανία, που

² Βεντούρα Λίνα, «Το μεταναστευτικό φαινόμενο» στο *Μετανάστευση και Έθνος: Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, 1994. σ.11.

³ Στο ίδιο. σ.13.

μετανάστευσε σταδιακά στις ΗΠΑ την περίοδο 1967-1980. Οι συνθήκες που επέτρεψαν την ενσωμάτωση των Ελλήνων μεταναστών στην αμερικανική κοινωνία θα μας βοηθήσει στην κατανόηση των μετασχηματισμών που συντελέστηκαν στις συνειδήσεις των ίδιων των αφηγητών/τριών ως προς την ταυτότητα του μετανάστη.

Κάθε νέο μεταναστευτικό κύμα προς τις ΗΠΑ επηρέαζε τη σύνθεση και την εθνοτική ετερογένεια της αμερικανικής κοινωνίας προκαλώντας νέες πολιτικές ενσωμάτωσης.⁴ Οι πολιτικές ενσωμάτωσης των μεταναστών εξαρτώνται από τις οικονομικές συντεταγμένες και το θεσμικό πλαίσιο. Η ενσωμάτωση έχει πρωτίστως να κάνει με το εργασιακό κλίμα και τις συνθήκες που επιτρέπουν την κοινωνική κινητικότητα. Το θεσμικό πλαίσιο καθώς και οι ιδεολογικοί μηχανισμοί που το διέπουν, επιτρέπουν την ομαλή ένταξη τόσο στην αγορά εργασίας, όσο και στην κοινωνική ζωή. Η ενσωμάτωση των μεταναστών έχει ιδεολογικές συνδηλώσεις και θεσμικές εφαρμογές ανάλογα με την εκάστοτε κρατική πολιτική. Μάλιστα, είναι ορθότερο να βλέπουμε τις αλλαγές στις πολιτικές ενσωμάτωσης ως αποτέλεσμα απ' τη μια κοινωνικοπολιτικών συσχετισμών και απ' την άλλη ως αποτέλεσμα μετασχηματισμών στον ίδιο τον τρόπο της καπιταλιστικής παραγωγής.

Ταυτόχρονα, οι πολιτικές ενσωμάτωσης, ως πολιτικές διάκρισης, δεν μπορούν να κατανοηθούν χωρίς την έννοια του ρατσισμού. Η μια όψη τους αφορά την ένταξη ενός τμήματος του μεταναστευτικού πληθυσμού και η άλλη αφορά τον αποκλεισμό του μέσω της κατασκευής της «αναφομοίωτης διαφοράς». Το περιεχόμενο όμως του ρατσιστικού λόγου είναι επίσης μεταβαλλόμενο και εξαρτώμενο από τη σύνθεση και διαστρωμάτωση της αμερικανικής κοινωνίας μέσα στη ιστορία. Ο ρατσισμός, όπως επισημαίνει η Λίνα Βεντούρα, «ανανεώνεται και προσαρμόζεται με διαδοχικές μεταλλαγές των εννοιών».⁵ Θα δούμε παρακάτω πως η ιεράρχηση των φυλών στο αφομοιωτικό εγχείρημα της αγγλοσυμμόρφωσης αντικαταστάθηκε από την ιεράρχηση των πολιτισμικών συστημάτων στο εγχείρημα του εξαμερικανισμού και στη συνέχεια βάσει ενός νομικού καθεστώτος που κινήθηκε με άξονα το εγχείρημα της παρανομοποίησης της μεταναστευτικής εργασίας.

Στο κεφάλαιο αυτό δεν θα εμβαθύνουμε στο θέμα του ρατσισμού. Στην ανάλυση

⁴ Alba, Richard, κ.ά. «Θεωρία Της Αφομοίωσης, Παλιά Και Νέα» στο *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα: Διαδικασίες αφομοίωσης, ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, 2011, σ. 65.

⁵ Βεντούρα, Λίνα. ό.π., σ. 92.

λόγου αντλούμε από διαφορετικές θεωρίες ρατσισμού για να μιλήσουμε για το φαινόμενο σε σχέση με το πώς το εισπράττουν οι αφηγητές/τριες ως μετανάστες, αλλά και με το πώς το αναπαράγουν για τους μεταγενέστερους μετανάστες με όρους φυλετικής και πολιτισμικής διαφοράς και νόμιμου καθεστώτος. Επιγραμματικά, αντλούμε από τους ορισμούς του S. Hall, του E. Durkheim για τον ρατσισμό ως ιδεολογία και την κατασκευή της φυλής, τον εθνικιστικό ρατσισμό που διατύπωσε ο K. Δοξιάδης, τον πολιτισμικό ρατσισμό, ή αλλιώς ρατσισμό «χωρίς φυλές» που διατύπωσαν οι E. Balibar και P. Taguieff, και τέλος τον ρατσισμό ως κομμάτι της βιοπολιτικής άσκησης της εξουσίας που αναλύει ο M. Foucault.

Συνέχειες στην πολιτική ενσωμάτωσης των ΗΠΑ τον 20ο αι.

Αγγλοσυμμόρφωση, εξαμερικανισμός

Προτού σκιαγραφήσουμε την ιστορική πορεία των θεσμικών ρυθμίσεων της μετανάστευσης και των πολιτικών αφομοίωσης, θα κάνουμε μια σύντομη αναδρομή στις απαρχές του αμερικανικού κράτους. Αρχικά, οι ευρωπαϊκοί εποικισμοί διαμόρφωσαν το αμερικανικό εθνικό φαντασιακό. Ο ρόλος του πολίτη συνδέονταν αφενός με την ιδιοκτησία γης και αφετέρου με τη λευκότητα του δέρματος. Η εγκατάσταση των ευρωπαϊκών αποίκων και η ανάγκη τους να διαχωριστούν από τους ιθαγενείς πληθυσμούς καθώς και τους σκλάβους τους ήταν καθοριστική για τη σύνδεση της αμερικανικής εθνικής ταυτότητας με τη λευκή φυλή, η οποία διατηρήθηκε σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα.⁶ Οι ιδέες της ευγονικής ήταν επίσης αναπόσπαστο κομμάτι της αμερικανικής κοινωνικής μηχανικής τον 19ο αιώνα μέχρι και το τέλος του Β' Π.Π., οι οποίες καθόριζαν την κρατική ατζέντα για τη μετανάστευση.⁷

Τον 19ο και 20ό αιώνα, οι ΗΠΑ γνώρισαν κατά διαδοχικά κύματα τα μεγαλύτερα μεταναστευτικά ρεύματα της σύγχρονης ιστορίας. Η μετακίνηση αυτή, αρχικά

⁶ Λαλιώτου Ιωάννα, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό: Η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2006, σσ. 52-53.

⁷ «Οι αμερικανοί ευγονιστές περιέλαβαν στο πολιτικό τους πρόγραμμα αποκλειστικά τα δύο κύρια πολιτικά ζητήματα της εποχής τους: το πρόβλημα του αμερικανού Νέγρου και τη μαζική είσοδο των μεταναστών από τη Νότια και την Ανατολική Ευρώπη. Η αμερικανική ευγονική, από την άποψη αυτή, αναπτύχθηκε ως ρατσιστικός λόγος της κοινωνικής μηχανικής. Οι ευγονιστές δεν σκόπευαν να αποκλείσουν εντελώς τους φυλετικά κατώτερους, αλλά να κατασκευάσουν μορφές κοινωνικών σχέσεων και οργάνωσης οι οποίες θα καθόριζαν και θα έλεγχαν τους όρους της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα διαφορετικά φυλετικά γένη». Στο ίδιο, σ. 77.

οργανώθηκε για να καλύψει την ανάγκη για εργατικά χέρια, αλλά στη συνέχεια, η έκταση της διατάραξε «εκ βάθρων τους όρους συσσώρευσης του κεφαλαίου».⁸ Από το 1815 μέχρι το 1880 - πρώτο κύμα μετανάστευσης - οι μετανάστες προέρχονταν από τη Βόρεια και τη Δυτική Ευρώπη, εκτοπισμένοι από τις αναπροσαρμογές της βιομηχανικής επανάστασης. Ο τόπος υποδοχής βρισκόταν στα χέρια των Αγγλοσαξόνων προτεσταντών (WASP), που περιόρισαν τους μετανάστες σε συγκεκριμένες δραστηριότητες, αφενός λόγω της έλλειψης αμερικανικών αγροτικών τεχνικών και αφετέρου λόγω του συναγωνισμού των μαύρων σκλάβων στο Νότο. Έτσι οι μετανάστες στοιβάχτηκαν στις πόλεις της Ανατολικής ακτής (Βοστώνη και Νέα Υόρκη), συγκροτώντας την πρώτη δεξαμενή εργατικών χεριών.⁹

Τον 19ο αι. η αμερικανική πολιτική της αφομοίωσης σχετιζόταν με το ιδεώδες της αγγλοσυμμόρφωσης (anglo-conformity). Η αγγλοσυμμόρφωση έθετε ως ζητούμενο την αφομοίωση εντός της λευκής προτεσταντικής «πυρηνικής» κουλτούρας και την εξάλειψη πολιτισμικών χαρακτηριστικών που συγκροτούσαν τις επιμέρους εθνοτικές ομάδες.¹⁰ Οι αρχές της ευγονικής και της πολιτισμικής αφομοίωσης επιστρατεύτηκαν προκειμένου να προωθηθούν πολιτικές κοινωνικού ελέγχου με στόχο τη διαχείριση της διαδικασίας της γενετικής ανάμειξης και της συγχώνευσης.

Μετά τον αμερικανικό εμφύλιο, άρχισαν να καταφθάνουν ολοένα και μεγαλύτερα πλήθη μεταναστών από τις μη αγγλοσαξονικές χώρες της Ευρώπης, και δόθηκε σημασία στις διαφορές πλέον, εντός της λευκής φυλής.¹¹ Από το 1880-1915 το 80% των μεταναστών ήταν από την Νότια και την Ανατολική Ευρώπη (το δεύτερο κύμα μετανάστευσης) διότι σύμφωνα με μια άποψη, η εκβιομηχάνιση αναπτύχθηκε εκεί με 50 χρόνια καθυστέρηση.¹² Ο Β. Coriat επισημάνει ότι ο μεταναστευτικός αυτός πληθυσμός συγκρότησε μια «εφεδρική» στρατιά «ανειδίκευτων» εργατών και καθώς οι συνθήκες της υποδοχής και της εργασίας τους συγκρούονταν με την ενσωμάτωση τους, στρωνόταν το

⁸ Coriat Benjamin, *Ο εργάτης και το χρονόμετρο: τείλορισμός - φορντισμός και μαζική παραγωγή*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1985. σ.47.

⁹ Στο ίδιο, σ. 49.

¹⁰ Brubaker Rogers, «Η επιστροφή της αφομοίωσης; Αλλάζοντας προσεγγίσεις για τη μετανάστευση και τα παρεπόμενά της στη Γαλλία, τη Γερμανία και τις ΗΠΑ», στο *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα: Διαδικασίες αφομοίωσης, ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, επιμ. Λίνα Βεντούρα, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, 2011, σ. 163.

¹¹ Λαλιώτου Ιωάννα, ό.π., σ. 71.

¹² Rachel Ertel, κ.ά. *Histoire de USA*, Παρίσι, Armand Colin. 1969. σ. 383.

έδαφος για την αξιοποίηση της καταμερισμένης μορφής εργασίας, στα πλαίσια του Τεϊλορισμού και του επιστημονικού μάνατζμεντ.¹³

Το 1907 ιδρύθηκε η Επιτροπή για τη Μετανάστευση (Immigration Commission) που εγκαθίδρυσε διάφορους μηχανισμούς καταγραφής η οποία πλάι στους μη-λευκούς πληθυσμούς έθεσε στο στόχαστρο και τους μετανάστες από τη Νότια και την Ανατολική Ευρώπη με όρους ευγονικής.¹⁴ «Η ενσωμάτωση των νέων μεταναστών στο γηγενές κοινωνικό σώμα προϋπέθετε (...) να καταστούν αναγνωρίσιμα υποκείμενα σύμφωνα με τα κριτήρια δημιουργίας της ταυτότητας στο κυρίαρχο γηγενές κοινωνικό υποκείμενο».¹⁵ Η Επιτροπή για την Μετανάστευση ανέλαβε τη διαδικασία αυτή, η οποία αποτέλεσε μια πρώτη απόπειρα καταγραφής των μεταναστευτικών εθνοτικών ομάδων. Μετά την καταγραφή αξιολογούνταν με βάση το πόσο παρέκκλιναν από τους γηγενείς Αγγλοσάξονες. Αυτή η διαδικασία της «φυλετοποίησης» παρήγαγε τα μέσα με τα οποία οι διαφορές των φυλών θα γίνονταν αντικείμενο επιστημονικής διαχείρισης.¹⁶

Η δεύτερη φάση πολιτικής αφομοίωσης έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια του Α' Π.Π και είχε το όνομα «εξαμερικανισμός» ή αλλιώς το λεγόμενο «συγχωνευτήριο» πολιτισμών (melting pot). Ο εξαμερικανισμός δεν αφορούσε την απαγόρευση της πολιτισμικής διαφοράς, αλλά τον έλεγχο της δημόσιας κουλτούρας των μεταναστών.¹⁷ Ο έλεγχος αυτός πήρε μορφή μαθημάτων αγγλικής και πολιτικής αγωγής με προσπάθειες καλλιέργειας ενός αμερικάνικου πατριωτισμού.¹⁸

Η νέα τακτική αφορούσε την συγκρότηση μιας ενιαίας εθνικής συνείδησης στην οποία αποσκοπούσε το αμερικανικό κράτος. Η μετατόπιση της στρατηγικής της αφομοίωσης των μεταναστών προς μια πιο φιλελεύθερη εκδοχή, βασιζόμενη στις αρχές του οικουμενισμού, είχε να κάνει αφενός με την οικονομική ανάκαμψη και την ανάγκη εργατικού δυναμικού, και αφετέρου με την κρίση των αμερικανικών αξιών και αφηγημάτων περί εθνικής ταυτότητας—σύμπτωμα του πολέμου, των κοινωνικών ταραχών στο εσωτερικό της κοινωνίας και την ηθική παρακμή.¹⁹

¹³ Coriat Benjamin, ό.π., σ. 49.

¹⁴ Λαλιώτου, Ιωάννα. ό.π., σ. 61.

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 62.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 74.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 103.

¹⁸ Βεντούρα Λίνα, «Κοινωνιολογία και ιστορία της μετανάστευσης» Στο ίδιο., σ. 14.

¹⁹ Λαλιώτου, Ιωάννα. ό.π., σ. 97.

Παρά τις δειλές κινήσεις προς μια πιο φιλελεύθερη κατεύθυνση στην πολιτική ενσωμάτωσης, η δεκαετία του 20 αποτέλεσε μια περίοδο έντονου απομονωτισμού σε διακρατικό επίπεδο και βίαιων μετασχηματισμών στην εργασία στο εσωτερικό των ΗΠΑ.²⁰ Το 1924 πέρασε η νομοθεσία-ορόσημο που αυστηροποίησε του όρους της μετανάστευσης. Ο Μεταναστευτικός Νόμος των Ποσοστώσεων περιόριζε την είσοδο κυρίως σε μετανάστες από την Νότια και Ανατολική Ευρώπη. Ο νόμος αυτός σχεδιάστηκε για να διατηρηθεί η βορειοευρωπαϊκή ομοιογένεια του αμερικανικού έθνους. Με βάση ένα σύστημα εθνικής ιεράρχησης, περιόριζε τον αριθμό αφιχθέντων ανάλογα με τη χώρα προέλευσης.

Ένα άβολο, και άρα σιωπηρό γεγονός στην αμερικανική ιστορία είναι ότι οι νομικές καινοτομίες που καθόριζαν τις φυλετικές σχέσεις στις αρχές του 20ου αι. αποτέλεσαν έμπνευση για την ναζιστική φυλετική ιδεολογία. Το γεγονός αυτό τεκμηριώνεται από την εξύμνηση των αμερικανικών πολιτικών για τη μετανάστευση από τον ηγέτη των Ναζί, Αδόλφο Χίτλερ, στο βιβλίο του *Ο Αγών μου*. Επιπλέον, ο ιστορικός J. Whitman σημειώνει ότι η Αμερική, με τα μάτια των γερμανικών νομικών συγγραμμάτων, «συνιστούσε ένα εργαστήριο πειραματισμού για υποβαθμισμένα δικαιώματα σε επίπεδο πολιτεϊότητας».²¹ Βέβαια, την δεκαετία του 30 οι ΗΠΑ, σε αντίθεση με τη Γερμανία, βρισκόταν ήδη σε μια σταδιακή διαδικασία απόρριψης της ρατσιστικής κληρονομιάς.

Σε συνδυασμό με τα ευγονιστικά και ρατσιστικά κατάλοιπα που επηρέασαν τον σχεδιασμό του Μεταναστευτικού νόμου των Ποσοστώσεων, σημαντικό ρόλο είχε και η ρύθμιση της εργασίας. Την περίοδο που εξετάζουμε, το εργατικό δυναμικό στη χώρα διογκώθηκε, σε μεγάλο βαθμό χάρη σε προηγούμενα μεταναστευτικά ρεύματα, συμπιέζοντας τους μισθούς και αυξάνοντας τα επίπεδα ανεργίας. Με τη νομοθεσία του 1924, το αμερικανικό κράτος αποσκοπούσε στη μείωση των ανειδίκευτων εργατών, η

²⁰ Η προέλαση του τείλορισμού--η ανάπτυξη νέων επιστημονικών μεθόδων διοίκησης και οργάνωσης της εργασίας προσαρμόζοντάς την στις ανάγκες του κεφαλαίου--σάρωσε τις παλαιότερες εργασιακές σχέσεις. Η εργασιακή αναδιάρθρωση και το νέο ήθος του επιστημονικού management είχε ως συνέπεια την υλική και ψυχολογική υποτίμηση των εργατών και την διάλυση παλαιών δικτύων συλλογικής οργάνωσης και αλληλεγγύης.

²¹ Whitman, James. *Hitler's American Model: The United States and the Making of Nazi Race Law*. Princeton University Press, 2018. σ. 50.

πλειοψηφία των οποίων προερχόντουσαν από τις χώρες που αποκλείστηκαν, υπέρ των εξειδικευμένων, που πληρούσαν συγκεκριμένα ταξικά κριτήρια.²²

Να προσθέσουμε ότι την περίοδο του μεσοπολέμου αναπτύσσονται διάφορες κοινωνιολογικές θεωρίες αφομοίωσης των μεταναστών (βλ. κοινωνιολογική σχολή του Σικάγο). Οι θεωρίες αυτές συμβάλλουν στη θεμελίωση αντιλήψεων για τη μετανάστευση που θα συναντήσουμε στις προφορικές μαρτυρίες που συλλέξαμε για την εργασία. Μια πρώτη παρακαταθήκη αποτελεί η αντίληψη ότι η συμμόρφωση των μεταναστών στις πρακτικές και στους κανόνες της κοινωνίας υποδοχής συμβάλλει στην κοινωνική συνοχή. Στον αντίποδα, η ελλιπής ενσωμάτωση οδηγεί στην ανομία. Δεύτερον, προσδένεται η έννοια της ενσωμάτωσης με την κοινωνική κινητικότητα.²³ Η ιδέα δηλαδή ότι η κοινωνική κινητικότητα εξαρτάται από τη συμμόρφωση της συμπεριφοράς του μετανάστη προς τα κυρίαρχα πρότυπα, από την οποία απορρέει και ο μύθος του αμερικανικού ονείρου και του αυτοδημιούργητου ανθρώπου.²⁴

Πολιτισμικός πλουραλισμός

Τη δεκαετία του 60 αλλάζουν οι καιροί όπως λέει ο Bob Dylan και μαζί τους οι ανάγκες του αμερικανικού κεφαλαίου. Ήδη από το τέλος του Β'Π.Π, η αμερικανική ηγεμονία έχει εμπεδωθεί τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό των συνόρων της. Η χρυσή εποχή του αμερικανικού θαύματος βρίσκεται σε σχέση διαλεκτική με τη σταδιακή αποδυνάμωση του αντίπαλου δέους της εποχής του Ψυχρού Πολέμου και οι περιορισμοί του παρελθόντος (π.χ. η νομισματική ρύθμιση της συμφωνίας του Bretton-Woods, ο “κανόνας του χρυσού”) αρχίζουν να καταργούνται. Η οικονομική ανάπτυξη που συντελέστηκε τη «χρυσή» εποχή δημιούργησε την εκ νέου ζήτηση εργατικού δυναμικού. Υπήρχε επιπλέον ανάγκη για περισσότερες γεννήσεις ως μέσο επίλυσης του δημογραφικού προβλήματος λόγω της χαμηλής πληθυσμιακής πυκνότητας.²⁵

Τα κοινωνικά κινήματα και συγκεκριμένα το κίνημα για τα Πολιτικά Δικαιώματα που αναφερόταν ενάντια στο βεβαρημένο με το ιστορικό της δουλείας, φυλετικό πρόβλημα

²² Koudela Pál. “A Brief History of Immigration Policy in the United States” *West Bohemian Historical Review*. 2013, σ. 5.

²³ Βεντούρα Λίνα, «Κοινωνιολογία και ιστορία της μετανάστευσης» ό.π., σ. 16.

²⁴ Βλ. Κεφ 3. σ. 74.

²⁵ Ναξάκης Χάρης et al, *Μετανάστες και μετανάστευση. Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2001.

στις ΗΠΑ, πίεσε το κράτος να προσανατολιστεί ο δημόσιος λόγος προς την κατεύθυνση της ανεκτικότητας και της συμπεριληπτικότητας. Τόσο στους ακαδημαϊκούς κύκλους, όσο και στο θεσμικό επίπεδο, οι ιδέες περί ανωτερότητας των Αγγλοσαξόνων αμφισβητήθηκαν, και άρχισε να βρίσκει απήχηση ο πολιτισμικός σχετικισμός που αντιτάχθηκε στην ιεράρχηση των εθνοτικών ταυτοτήτων. Το κράτος, σε μια προσπάθεια αντιστάθμισης των κοινωνικών ανισοτήτων έλαβε μέτρα προστασίας των μειονοτήτων.²⁶

Επιπλέον, τη δεκαετία του 60 η πολιτική «ανοιχτότητας» προς τους μετανάστες καθορίστηκε και από το ψυχροπολεμικό συγκείμενο, καθώς το αμερικανικό κράτος διαμόρφωνε την εικόνα της «χώρας της ελευθερίας» που καλωσορίζει πρόσφυγες από τα «καταπιεστικά» κομμουνιστικά κράτη και αγκαλιάζει την έκφραση της διαφορετικότητας.

Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν στη βαθμιαία άρση των περιορισμών του συστήματος των ποσοτώσεων, με αποκορύφωμα το νόμο περί Μετανάστευσης και Πολιτογράφησης (1965), που πέρασε ένα χρόνο μετά τη θέσπιση του νόμου για τα Πολιτικά Δικαιώματα.

Το νέο κύμα μαζικής μετανάστευσης (1965-1980) προέκυψε με την αλλαγή αυτής της νομοθεσίας. Ο νέος μεταναστευτικός νόμος έβαζε σε προτεραιότητα την οικογενειακή επανένωση: παιδιά Αμερικανών υπηκόων, οικογένειες υπηκόων ή κατοίκων, εργαζόμενοι με χρήσιμα προσόντα και πρόσφυγες.²⁷ Η οικογενειακή επανένωση στόχευε στη μονιμότητα των μεταναστών. Μέσα σε δύο δεκαετίες 18 εκατομμύρια νόμιμοι μετανάστες έφτασαν στις ΗΠΑ, αριθμός που υπερβαίνει τον αριθμό εισαχθέντων μεταναστών της προηγούμενης τριακονταετίας.²⁸

Το τρίτο αυτό μεταναστευτικό κύμα σηματοδότησε το πέρασμα από τον μύθο του «χωνευτηρίου» (melting pot) στο μύθο του «έθνους των μεταναστών» που διέδωσε ο John F. Kennedy κατά την ψυχροπολεμική δεκαετία του 60. Ανάμεσα στα δύο κύματα, του μεσοπολέμου και της δεκαετίας του 1960, υπάρχει μια σημαντική απόσταση ως προς την αντιμετώπιση της ενσωμάτωσης του μεταναστευτικού πληθυσμού. Η έννοια της αφομοίωσης αμφισβητήθηκε και παρατηρήθηκε μια στροφή ως προς την

²⁶ Βεντούρα Λίνα, ό.π., σσ. 22-23.

²⁷ Κελεπούρης Χαράλαμπος, *Η μεταπολεμική μετανάστευση των Ελλήνων προς τις αναπτυσσόμενες χώρες: τα παραδείγματα των Η.Π.Α., της Γερμανίας, της Αυστραλίας και του Καναδά*. Πτυχιακή Εργασία, Αθήνα, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας, 2009, σ. 25.

²⁸ History Editors. "U.S. Immigration Since 1965." *History*, A&E Television Networks, 5 Mar. 2010.

συμπεριληπτικότητα των διαφορετικών εθνοτικών ταυτοτήτων στην εθνική αφήγηση. Οι κοινωνιολογικοί και ιστορικοί λόγοι της εποχής αυτής χαρακτηρίζονταν από πλουραλιστικές προοπτικές, που τόνιζαν τη διατήρηση του εθνοτικού στοιχείου.²⁹

Σημειωτέων, ότι ο περίφημος μύθος του «έθνους των μεταναστών» δεν προσμετρούσε και πάλι τους Αφροαμερικανούς και τους ιθαγενείς πληθυσμούς, σε αυτή τη νέα εθνική αφήγηση.³⁰ Επομένως, το «έθνος των μεταναστών» αναφερόταν περισσότερο στους πληθυσμούς των ευρωπαϊκών εθνών, η προσέλευση των οποίων προηγήθηκε της άρσης του συστήματος ποσοστώσεων. Παρόλα αυτά, για τους πρώτους μετανάστες από τη Νότια Ευρώπη που υφίσταντο παραπάνω ρατσισμό από τους Βορειοευρωπαίους μετανάστες, συντελέστηκε μια αξιοσημείωτη αλλαγή την δεκαετία του 60 όσον αφορά τη σχέση τους με την εθνική καταγωγή.

Η ιδεολογία του «έθνους των μεταναστών» μετέτρεψε την ντροπή για την εθνική καταγωγή σε εθνική υπερηφάνεια. Η ιδεολογική εργασία συντελέστηκε σε δύο επίπεδα: Από τη μια, η 'αριστερά' γιόρτασε την πολυπολιτισμική «ανεκτικότητα» και ανοιχτότητα των ΗΠΑ, και από την άλλη η 'δεξιά' τιμούσε τις θυσίες των προγόνων που πειθάρχησαν στις επιταγές του εξαμερικανισμού, επιτυγχάνοντας έτσι το στόχο της εθνικής ενότητας.³¹

Τόσο τα αφομοιωτικά μοντέλα ενσωμάτωσης των μεταναστών (αγγλοσυμμορφωση, εξαμερικανισμός), όσο και το πλουραλιστικό μοντέλο, έδιναν έμφαση στην πολιτισμική διάσταση των εθνοτικών ομάδων: οι μεν προωθούσαν την προοδευτική ομογενοποίηση, οι δε τη διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς.³² Τις δεκαετίες που ακολούθησαν, αναπτύχθηκε μια κριτική στάση που έφερε στο προσκήνιο τον ρόλο των κοινωνικών κριτηρίων του φύλου, της φυλής και της τάξης στη μελέτη της μετανάστευσης και απέδωσε τα φαινόμενα της εθνοτικής οργάνωσης στις δομικές συνθήκες που πρωτοδιαμορφώθηκαν μέσω των καπιταλιστικών μετασχηματισμών.³³

²⁹ Brubaker Rogers, «Η επιστροφή της αφομοίωσης; Αλλάζοντας προσεγγίσεις για τη μετανάστευση και τα παρεπόμενά της στη Γαλλία, τη Γερμανία και τις ΗΠΑ», στο *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα: Διαδικασίες αφομοίωσης, ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, ό.π., σ. 161.

³⁰ Lauret, Marie. "Americanization Now and Then: The 'Nation of Immigrants' in the Early Twentieth and Twenty-First Centuries." *Journal of American Studies*, vol. 50, no. 2, 2016. p. 443.

³¹ Στο ίδιο.

³² Βεντούρα Λίνα, ό.π., σ. 26.

³³ Yancey, WL et al. "Emergent ethnicity: A review and reformulation," *American Sociological Review*, vol. 41, no. 3 1976. σ. 391.

Οι εξελίξεις που αναφέραμε δεν στέκουν μόνες τους. Παράλληλα, στο πεδίο της οργάνωσης της καπιταλιστικής εργασίας, οι δεκαετίες του 60 και του 70 προμήνυαν – για διάφορους λόγους (εργατικές αρνήσεις, τριτογεννοποίηση της παραγωγής, αποβιομηχάνιση και μεταφορά παραγωγικών μονάδων στο εξωτερικό) - το τέλος των τεχνικών κυριαρχίας και εκμετάλλευσης της φορντικής γραμμής συναρμολόγησης και του επιστημονικού μάνατζμεντ. Δεν επρόκειτο τόσο για μια ολική ρήξη με το παρελθόν αλλά και για τη σταδιακή επανατοποθέτηση αυτών των στρατηγικών σε ένα νέο περιβάλλον καπιταλιστικών αναγκών. Αυτό συνέβη στο εσωτερικό της βιομηχανίας: ιδέες όπως η “διοίκηση ολικής ποιότητας” και ο “τογιοτισμός” γεννήθηκαν εκείνα ακριβώς τα χρόνια. Από την άλλη πλευρά, η μονοτονία και η ανιαρότητα με την οποία οι εργάτες/τριες επένδυαν τη δουλειά στο εργοστάσιο έπνεε τα λούστια: η διόγκωση του τριτογενούς τομέα, των υπηρεσιών, η άρση των περιορισμών για την είσοδο στα ανώτατα κλιμάκια της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης έφερε μαζί της και νέες ιδεολογικές κατευθύνσεις: ο ανθρωπότυπος της υπαλληλικής εργασίας γεννήθηκε μέσα απ’ τα θραύσματα της ήττας των κινημάτων του “παγκόσμιου ’68” σαν μια καινοτόμα μέθοδος διαχείρισης και ενσωμάτωσης των εργατικών πληθυσμών εντός του καπιταλιστικού κράτους.³⁴

Παρανομοποίηση της μετανάστευσης

Τη δεκαετία του 80 το αμερικανικό κράτος έρχεται αντιμέτωπο με αλληπάλληλες οικονομικές και κοινωνικές κρίσεις που το υποχρεώνει να αλλάξει στρατηγική προς την εργασία συνολικά. Παρόλο που υπήρξε αξιοσημείωτη οικονομική ανάπτυξη τις δεκαετίες του 70 και του 80, οι πραγματικοί μισθοί παρουσίαζαν πτωτική τάση.³⁵ Επιπλέον, αυξήθηκε η ανεργία. Το 1982 καταμετρήθηκαν 30.000.000 άνεργοι στις ΗΠΑ.³⁶ Το Υπουργείο Μετανάστευσης, εκτιμούσε ότι η ελαστική μεταναστευτική πολιτική των προηγούμενων δεκαετιών είχε ως συνέπεια την δραματική αύξηση του αριθμού των μεταναστών που δεν μπορούσαν πλέον να απορροφηθούν από την οικονομία.³⁷

³⁴ Coriat Benjamin, ό.π., σ. 246

³⁵ Bean, Frank. “The Causes and Consequences of the 1986 Immigration Reform.” *CPIP Working Paper Series*, 2020. σ. 20

³⁶ Zinn, Howard. “Carter, Reagan, Bush: The Bipartisan Consensus.” *A People’s History of the United States*. Harper Perennial: New York, 2003. σ. 578

³⁷ U.S. Select Commission on Immigration and Refugee Policy, *The Final Report and Recommendations of the Select Commission on Immigration and Refugee Policy* (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1981), σ. 35.

Η (επι)στροφή στην αντιμετώπιση της μετανάστευσης ως «πρόβλημα» ήταν αποτέλεσμα πολλών παραγόντων που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 70. Μεταξύ άλλων, ρόλο σε αυτή την εξέλιξη έπαιξαν η πετρελαϊκή κρίση του 73, τα κοινωνικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν στα αστικά γκέτο και η επικράτηση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου της ευέλικτης εργασίας που δημιούργησαν μια συστηματική ζήτηση για ολοένα και φθηνότερο εργατικό δυναμικό. Έπρεπε να βρεθούν νέες κρατικές τακτικές υποτίμησης της αξίας ενός τμήματος της εργατικής τάξης. Η υποτίμηση της εργασίας των μεταναστών με την καθιέρωση της οριοθέτησης μεταξύ νόμιμων και παράνομων εργατών/τριών έγινε κομβικό κομμάτι αυτής της νέας στρατηγικής, η οποία υιοθετείται και σε πολλά άλλα δυτικά κράτη την ίδια περίοδο.³⁸

Το 1986 ψηφίζεται ο Νόμος για τη Μεταρρύθμιση και τον Έλεγχο της Μετανάστευσης ο οποίος παρουσιάστηκε από τη διακυβέρνηση Reagan ως «τελική λύση» στο πρόβλημα της μετανάστευσης. Ο νόμος κανονικοποίησε 30.000.000 μετανάστες που διέμεναν ήδη στη χώρα και ταυτόχρονα, «σφράγισε» τα σύνορα για μελλοντικά κύματα αυστηροποιώντας τους όρους υποδοχής και ποινικοποιώντας την απασχόληση παράτυπων μεταναστών.³⁹ Η απαγόρευση της μετανάστευσης είχε παρουσιαστεί ως «λύση» που θα σταματούσε την εισροή μεταναστών. Ωστόσο, η απαγόρευση δεν συνεπάγεται πτώση των μεταναστευτικών ροών. Πράγματι, το 2000, 16 χρόνια μετά την «τελική λύση» του προέδρου Reagan για τη μετανάστευση, οι παράτυποι μετανάστες που ζούσαν στις ΗΠΑ υπολογίζονταν στον ίδιο αριθμό που ήταν το 1986.⁴⁰

Η ύπαρξη της νομικής απαγόρευσης δεν σταματάει το φαινόμενο της μετανάστευσης αλλά, όπως υποδεικνύει ο M. Foucault, «δημιουργεί γύρω της ένα νέο πεδίο παράνομων πρακτικών».⁴¹ Με την μετατροπή της μετανάστευσης σε ζήτημα δημόσιας τάξης, αναπτύχθηκαν μιλιταριστικοί μηχανισμοί φύλαξης των συνόρων, μια νέα

³⁸ Από την ενεργειακή κρίση του 1973-1985 σημειώνεται μια τομή στο καθεστώς μετανάστευσης αξιοσημείωτα όμοιο σε όλα τα ανεπτυγμένα δυτικά κράτη. Για παράδειγμα στη Γαλλία το 1972 η νομοθεσία με όνομα “Εγκύκλιος Fontanet-Marcelin” αυστηροποίησε τους όρους εισόδου των μεταναστών. Βλ. Goran, Rystad, “Immigration History and the Future of International Migration”, *International Migration Review*, 1992.

³⁹ History Editors. “U.S. Immigration Since 1965.” *History*, A&E Television Networks, 5 Mar. 2010

⁴⁰ “Trends in Migration to the U.S.” *Population Reference Bureau*, 14 Jan. 2014.

⁴¹ “The existence of a legal prohibition creates around it a field of illegal practices” στο Foucault, Michel. *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*. New York: Random House, 1979. σ. 280.

βιομηχανία παράνομων εγγράφων και διάφορες μορφές αξιοποίησης του παράνομου κεφαλαίου.⁴² Επίσης αναδείχθηκε εκ νέου, η φιγούρα του μετανάστη ως εγκληματία, αυτή τη φορά καθαρά λόγω του νομικού του καθεστώτος, στρώνοντας το έδαφος για τον πολλαπλασιασμό ρατσιστικών λόγων και πρακτικών. Συνεπώς, η απαγόρευση της μετανάστευσης, αποτέλεσε κομμάτι μιας ευρύτερης στρατηγικής πειθάρχησης των μεταναστών και άρα υποτίμησης και απαξίωσης της εργασίας τους.

Το κράτος είναι αυτό που ορίζει μια μετακίνηση ως μη κανονική τονίζει η Λ. Βεντούρα. Όπως και στις αρχές του 20ου αιώνα το κράτος υποδοχής όριζε σε ποιες πολιτισμικές ομάδες θα δοθεί η δυνατότητα νόμιμης εισόδου, έτσι και τη δεκαετία του 80 εκείνο είναι που ωθεί τους ανειδίκευτους μετανάστες να εργαστούν χωρίς άδεια. Σημαντικό ρόλο στην κατασκευή της «αναφομοίωτης» διαφοράς που παράγει ρατσιστικές αντιλήψεις και πρακτικές δεν είναι μόνο η εθνοτική/πολιτισμική ταυτότητα, αλλά και το νομικό καθεστώς. Η διάκριση νόμιμης και παράνομης μετανάστευσης επιβάλλει σε κάποιους την ταυτότητα του «παράνομου», καθλώνοντας τους σε μια ιδιαίτερα ευάλωτη θέση, από την οποία όχι μόνο δεν μπορούν να διεκδικήσουν καλύτερους όρους εργασίας αλλά διακατέχονται και από τον συνεχή φόβο της αστυνομικής επιτήρησης.⁴³

Κλείνοντας, να υπενθυμίσουμε ότι οι παράγοντες που συμβάλλουν στη μετανάστευση έχουν να κάνουν τόσο με τις συνθήκες στη χώρα υποδοχής όσο και με την οικονομική κατάσταση στη χώρα προέλευσης (push and pull factors). Βλέποντάς το αντίστροφα, είναι οι ανάγκες του κεφαλαίου και της εργασίας αντίστοιχα, αυτές που δημιουργούν τις κρατικές στρατηγικές και τις συνθήκες που παράγουν το φαινόμενο της μαζικής μετανάστευσης. Ωστόσο, ενώ το θεσμικό και νομικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής αποτελούν παράγοντες έλξης μεταναστών, είναι σημαντικό να ξεκαθαρίσουμε ότι δεν ισχύει το αντίθετο. Η πολιτική δηλαδή της απαγόρευσης δεν σημαίνει ότι αποτρέπει τη μετανάστευση, και αυτό γιατί η φτώχεια και οι πόλεμοι είναι ισχυρά κίνητρα για να φύγει κανείς από τη χώρα του.

⁴² *Σχεδόν Αόρατοι: Η Παρανομοποίηση Της Εργασίας Ως Κρατική Στρατηγική Για Τη Μετανάστευση*. Αθήνα, Εκδόσεις Antifa Scripta, 2013. σ. 148.

⁴³ Βεντούρα Λίνα. «Γηγενείς/μετανάστες: οροθέτηση και μετατόπιση κοινωνικών συνόρων» στο *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα: Διαδικασίες αφομοίωσης, ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, επιμ. Λίνα Βεντούρα, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, 2011 σ. 17.

Μετανάστευση από την Ελλάδα την μεταπολεμική περίοδο

Στην Ελλάδα σημειώνονται δύο ιστορικές περιόδους μαζικής μετανάστευσης. Η πρώτη ξεκίνησε στο τέλος του 19ου αιώνα και διήρκεσε μέχρι τις αρχές του 20ου. Ο προορισμός των Ελλήνων μεταναστών του πρώτου κύματος ήταν οι ΗΠΑ. Το πρώτο κύμα (1900-1924), συμπίπτει με την πρώτη φάση της αμερικανικής βιομηχανοποίησης. Οι Έλληνες μετανάστες, κυρίως νεαροί άντρες, έφτασαν στις ΗΠΑ τότε για να καλύψουν τις αμερικάνικες βιομηχανικές ανάγκες ως πηγή φθηνού εργατικού δυναμικού. Οι Έλληνες μετανάστες του πρώτου κύματος, για τους λόγους που περιγράψαμε παραπάνω, υφίσταντο περιθωριοποίηση και αποκλεισμό από διάφορους τομείς εργασίας και τους αποδόθηκαν ρατσιστικά στερεότυπα. Συμμετείχαν όμως παράλληλα και σε πολλές δραστηριότητες διεκδίκησης καλύτερων όρων εργασίας, οργανώνοντας τη ζωή τους γύρω από συνοικίες και χώρους εργασίας.⁴⁴ Το κύμα μετανάστευσης έληξε το 1924 όταν υιοθετήθηκαν περιορισμοί για τους μετανάστες από τη Νότια και την Ανατολική Ευρώπη με το σύστημα ποσοστώσεων.

Το δεύτερο κύμα μαζικής μετανάστευσης ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1950 και διήρκεσε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Μετά τον Β' Π.Π, το ποσοστό των Ελλήνων που μετανάστευσαν προς δυτικές χώρες με βιομηχανικές οικονομίες (ΗΠΑ, Αυστραλία, Καναδάς) ήταν συντριπτικό σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας. Η ΕΛΣΤΑΤ υπολογίζει ότι την περίοδο 1955-1977, τουλάχιστον 1,236,289 Έλληνες είχαν μεταναστεύσει και εγκατασταθεί μόνιμα εκτός Ελλάδας, ενώ ο πληθυσμός της χώρας το 1971 αριθμούσε 8,768,372.⁴⁵ Την περίοδο αυτή, η Γερμανία απορρόφησε τον μεγαλύτερο αριθμό Ελλήνων (603,300), στη δεύτερη θέση ήταν η Αυστραλία (170,700) και στην τρίτη οι ΗΠΑ με 124,000 άτομα.⁴⁶

Οι περισσότεροι μετανάστες στη μεταπολεμική περίοδο προέρχονταν από τη

⁴⁴ Αξιοσημείωτο είναι το παράδειγμα του Ηλία Τίκα που άνηκε στο πρώτο κύμα. Συνδικαλιστής και ένας από τους ηγέτες της Μεγάλης Απεργίας των ανθρακωρύχων στο Κολοράντο (1914). Βλ. Papanikolas, Zeese, and Wallace Stegner. *Buried Unsong: Louis Tikas and the Ludlow Massacre*. University of Utah Press, 1982.

⁴⁵ Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1955), Ο πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 7ης Απριλίου 1960, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, σ. 6.

⁴⁶ Πουλοπούλου, Έμκε. *Προβλήματα Μετανάστευσης-Παλινοδόησης*. Αθήνα, Εκδόσεις ΙΜΕΟ – EDIM, 1986. σ. 48.

Βόρεια Ελλάδα και τις περιοχές που έπληξε περισσότερο ο εμφύλιος.⁴⁷ Η πλειοψηφία ήταν νέοι άνθρωποι με μέση ηλικία 25-32. Ενώ το πρώτο κύμα Ελλήνων μεταναστών στις ΗΠΑ ήταν ως επί το πλείστον άντρες εργένηδες, το δεύτερο κύμα, λόγω της οικογενειακής επανένωσης, αποτελείτο από περισσότερες γυναίκες, συγκεκριμένα το 42%, οι οποίες εισήλθαν με τη σειρά τους στην αγορά εργασίας.⁴⁸ Οι λόγοι που συντέλεσαν στη μαζική έξοδο από τη χώρα το διάστημα αυτό, είχαν να κάνουν με το γεγονός ότι οι νέες θέσεις εργασίας, η υποαπασχόληση στην ύπαιθρο, και οι χαμηλοί μισθοί δεν μπορούσαν να καλύψουν τις βασικές ανάγκες επιβίωσης, και προπαντός να δώσουν προοπτική εξέλιξης σε εκατοντάδες χιλιάδες νέους. Το 1960 το ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα ήταν 6,1%, το υψηλότερο στην Ευρώπη.⁴⁹

Το 1965 η μετανάστευση προς τις ΗΠΑ αντιπροσώπευε το 9,5% της συνολικής υπερπόντιας μετανάστευσης από την Ελλάδα.⁵⁰ Η ελληνοαμερικανική κοινότητα σήμερα είναι σε συντριπτικό βαθμό αστική, με την πλειοψηφία να βρίσκεται στη Νέα Υόρκη, στο Σικάγο και στη Βοστώνη.⁵¹ Στη Μασαχουσέτη τη δεκαετία του 60 βρισκόνταν 34.000 Έλληνες της ομογένειας.⁵²

Μικροσκόπιο: Η οικονομία της Μασαχουσέτης τη δεκαετία του 1970

Τη δεκαετία του 70 η Βοστώνη ανέκαμπτε δυναμικά από μια οικονομική ύφεση.⁵³ Συγκεκριμένα, από το 1975 μέχρι το 1983 η ανεργία έπεσε από το 7.8% στο 2%. Πιο συγκεκριμένα, κατά την περίοδο 1975-1988 συντελέστηκε το περιβόητο «Θαύμα της Μασαχουσέτης» που αφορούσε ακριβώς στη θεαματική μείωση της ανεργίας στην τρίτη χαμηλότερη τιμή της χώρας. Η βιομηχανία της υψηλής τεχνολογίας, καθώς και η στρατιωτική βιομηχανία εκτοξεύθηκαν την εν λόγω περίοδο, εντούτοις οι περισσότερες

⁴⁷ Λιάκος, Αντώνης. «Μετά Τον Κατακλισμό. Η Μεταπολεμική Ανασύνταξη» στο *Ο Ελληνικός 20ος Αιώνας*. Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2020. σ. 338.

⁴⁸ Πουλοπούλου, Έμκε. *Προβλήματα Μετανάστευσης-Παλιννόστησης*, ό.π., σ. 48.

⁴⁹ Λιάκος, Αντώνης. «Μετά Τον Κατακλισμό. Η Μεταπολεμική Ανασύνταξη» ό.π., σ. 339.

⁵⁰ Κελεπούρης Χαράλαμπος, *Η μεταπολεμική μετανάστευση των Ελλήνων προς τις αναπτυσσόμενες χώρες: τα παραδείγματα των Η.Π.Α., της Γερμανίας, της Αυστραλίας και του Καναδά*, ό.π., σ. 6.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 57.

⁵² Κιτρόεφ Αλέξανδρος. «Βόρεια και Νότια Αμερική.» στο *ΙΝΕ*. τ. 9., Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 309.

⁵³ Kennedy, Lawrence W. *Planning the City Upon a Hill: Boston Since 1630*. UMass Press. 1994. σ.75

θέσεις εργασίας που καλύφθηκαν ήταν χαμηλού-επιπέδου υπηρεσίες.⁵⁴

Ο αριθμός των θέσεων εργασίας στον τομέα της βιομηχανίας από το 1970 μέχρι το 2000 μειώθηκε από 11% στο 1%, ενώ οι θέσεις εργασίας στον τριτογενή αυξήθηκαν από 25% στο 50% την ίδια περίοδο. Αυτό σημαίνει ότι ήταν διαθέσιμες λιγότερες χειρωνακτικές θέσεις εργασίας και περισσότερες υπαλληλικές.⁵⁵ Το φαινόμενο αυτό, αντανακλά την αναδιάρθρωση της οικονομίας καθώς μετατοπίζεται από τον βιομηχανικό τομέα, στον τομέα των υπηρεσιών. Ο τομέας των υπηρεσιών στη Μασαχουσέτη αφορούσε από τη μια, την εργασία με υψηλότερα εισοδήματα (χρηματοοικονομικές, μεσιτικές, μεταφορικές, εκπαίδευση) και από την άλλη, τη χαμηλόμισθη εργασία (λιανικό εμπόριο, επισιτισμός). Τη δεκαετία του 70 αναπτύχθηκαν γρηγορότερα οι υπηρεσίες της δεύτερης κατηγορίας, οι οποίες παρεμπιπτόντως δεν είχαν σωματεία.⁵⁶ Πολλοί/ες έλληνες/νίδες μετανάστες/στρίες εργάστηκαν στον τομέα των υπηρεσιών, και ένας αξιοσημείωτος αριθμός των νεοαφιχθέντων, ακολουθώντας το πρότυπο των προηγούμενων, κατευθύνθηκε στον τομέα της σίτισης.⁵⁷

Από το 50 μέχρι το 70 οι Έλληνες μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς στις ΗΠΑ γνώρισαν θεαματικούς ρυθμούς οικονομικής εξέλιξης ιδίως στους τομείς της παροχής υπηρεσιών και της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών, με αποτέλεσμα την ταξική τους άνοδο. Η δεύτερη γενιά ειδικά, εμφάνισε μεγαλύτερα ποσοστά σε διευθυντικές θέσεις.⁵⁸ Εάν έπρεπε να προσδιορίσουμε ένα κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ελληνοαμερικανικής εμπειρίας την περίοδο αυτή, αυτό θα ήταν η ανέλιξη από την εργατική στη «μεσαία αστική τάξη».⁵⁹

Το ζήτημα της χρονικότητας (timing) είναι καθοριστικής σημασίας στην συγκρότηση της ταυτότητας του μετανάστη. Οφείλουμε να συνυπολογίζουμε την χρονικότητα άφιξης μια μεταναστευτικής ομάδας στο νέο τόπο όταν αναφερόμαστε στην συνεπακόλουθη ενσωμάτωση της.⁶⁰ Η περίπτωση της οικογενειακής κοινότητας που

⁵⁴ Peet, Richard, and Robert J.S. Ross. "Miracle or Mirage in Massachusetts." *Hommes Et Terres Du Nord, Persée - Portail Des Revues Scientifiques En SHS*, 12 Jan. 2018. σ. 48.

⁵⁵ "Boston's People and Economy." *City of Boston Gov*, 2019.

⁵⁶ Peet, Richard, and Robert J.S. Ross. "Miracle or Mirage in Massachusetts." ό.π.

⁵⁷ Κελεπούρης, Χαράλαμπος. ό.π., σ. 53.

⁵⁸ Κιτρόεφ Αλέξανδρος. «Βόρεια και Νότια Αμερική.» ό.π., σ. 309.

⁵⁹ Στο ίδιο.

⁶⁰ Green, Nancy L. "Time and the Study of Assimilation." *Rethinking History*, vol. 10, no. 2, 2006, σ. 25.

μελετάμε συμπίπτει χρονικά με το τελευταίο μεγάλο κύμα μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ από την Ελλάδα, όπου ασκούσαν οι ΗΠΑ ελαστική μεταναστευτική πολιτική. Ο ρυθμός και ο βαθμός ενσωμάτωσής τους είχε να κάνει τόσο με τις οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή της Νέας Αγγλίας, όσο και με τις πολιτικές ένταξης του αμερικανικού κράτους. Επομένως, οι αφηγήσεις των μελών της οικογένειας που αρχικά, εργάστηκαν «ως μετανάστες» και έπειτα έστησαν τις επιχειρήσεις τους «ως νόμιμοι πολίτες» στην περιοχή της Μασαχουσέτης την περίοδο 1967-1980, διένυσαν μια πορεία μεγάλων κοινωνικών ανακατατάξεων με ιστορικές συνέπειες στη μετανάστευση και την εργασία εν συνόλω.

Θα προσθέσουμε ότι η χρονικότητα καθορίζει και τη στάση των υποκειμένων της έρευνας προς την ταυτότητα του μετανάστη εν γένει και διαμορφώνει τις πολιτικές τους θέσεις απέναντι στο φαινόμενο της μετανάστευσης. Η επαγγελματική και κοινωνική ανέλιξη της οικογένειας συμπίπτει με την περίοδο της κρατικής πολιτικής της απαγόρευσης της μετανάστευσης—πράγμα που σημαίνει ότι η έννοια του μετανάστη με την οποία ταυτίστηκαν οι αφηγητές υποβάλλεται σε μια ποιοτική αλλαγή. Το γεγονός αυτό φωτίζει τις ανακολουθίες και τις ασυνέχειες στην ιστορική συγκρότηση της ταυτότητας του μετανάστη. Στο μεταξύ, από τη δεκαετία του 1990 μέχρι σήμερα, η Ελλάδα έχει γίνει χώρα υποδοχής με μια πρόσφατη εμπειρία μεταναστευτικής/προσφυγικής κρίσης. Αυτή η εξέλιξη προσθέτει μια νέα διάσταση στη σύλληψη της ταυτότητας του μετανάστη μέσα από τους λόγους των αφηγητών/τριών.

2. Μεθοδολογία

Ο γενικός θεωρητικός-μεθοδολογικός άξονας της παρούσας εργασίας είναι η θέση εκείνη που υποστήριξε ο Κ. Marx, που θέλει τη ζωή – τις πραγματικές συνθήκες ζωής των ανθρώπων- να καθορίζει τη συνείδηση – τον πλούτο εκείνο των απόψεων, των ιδεολογιών, των θρησκειών- και όχι το αντίστροφο.⁶¹ Η ιστορία της μετανάστευσης αποτελεί κοινωνική και οικονομική ιστορία διότι δεν μπορούμε, όπως υποστηρίζει ο ιστορικός Eric Hobsbawm, να διαχωρίσουμε την κοινωνική οργάνωση, δηλαδή τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής, από τις υλικές παραγωγικές δυνάμεις.⁶²

Η υλιστική μεθοδολογική προσέγγιση της ιστορίας αποτελεί πεδίο αντιπαραθέσεων που αφορά τη διάκριση βάσης/εποικοδομήματος. Υποστηρίζουμε εντούτοις ότι η μέθοδος αυτή, δεν συνεπάγεται ότι το άτομο είναι έρμαιο των συνθηκών του. Προσεγγίζουμε την «οικονομική βάση» ως το πλαίσιο δυνατοτήτων και όχι ως την αιτία του οικοδομήματος, ανάγοντας τη μελέτη του ανθρώπου στην υλική παραγωγή.⁶³

Επιπλέον, υποστηρίζουμε ότι οι υλικές συνθήκες διαμορφώνουν την ταυτότητα και τις δράσεις των υποκειμένων της έρευνας, χωρίς ωστόσο να παραβλέπεται ο ρόλος της ιδεολογίας και των επιστημονικών λόγων στη συγκρότηση αυτών. Αποδεχόμαστε δηλαδή, την υλική υπόσταση της ιδεολογίας.⁶⁴ Εξάλλου και η ιδεολογία, από την άλλη, θα έπρεπε να διακριθεί «ως ένα γενικό πλαίσιο νοήματος από το ατομικό κίνητρο και τη σκοπιμότητα», όπως πρότεινε ο Moishe Postone, παραπέμποντας στις έρευνες του Dominick LaCapra.⁶⁵

Η πιο εστιασμένη επιλογή της ποιοτικής προσέγγισης της ιστορίας της μετανάστευσης αποτελεί προσπάθεια κατανόησης της μετανάστευσης όχι μόνο μέσα από

⁶¹ «Δεν καθορίζει η συνείδηση την ζωή, αλλά η ζωή τη συνείδηση.» στο Marx, Καρλ. *Η Κριτική Της Πολιτικής Οικονομίας*. Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1859. σ. 27.

⁶² Hobsbawm Eric. «Τι οφείλουν οι ιστορικοί στον Καρλ Marx» *Για την Ιστορία*. Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1997. σ. 190.

⁶³ Φαράκλας Γιώργος. *Η Λογική του Κεφαλαίου: Μια Κριτική Εισαγωγή στη Σκέψη του Marx και του Βέμπερ*. Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 2018. σ. 108.

⁶⁴ «Η ιδεολογία, υπάρχοντας σε ένα υλικό ιδεολογικό μηχανισμό, υπαγορεύει υλικές μορφές πρακτικής που εγγράφονται σε υλικές πράξεις ενός δρώντος συνειδητά και σύμφωνα με την πίστη του υποκειμένου.» στο Αλτουσέρ, Λουί. «Ιδεολογία Και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί Του Κράτους.» *Θέσεις (1964-1975)*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1999. σ. 106.

⁶⁵ Postone Moishe, *Οι Ιστορικοί και το Ολοκαύτωμα*. Αθήνα, Εκδόσεις Ισνάφι, 2006, σ. 22.

το πρίσμα της νομοθεσίας αλλά και από την υποκειμενική οπτική της μετανάστευσης ως βιωμένης εμπειρίας. Η προφορική ιστορία, θέτοντας στο προσκήνιο τις προσωπικές μαρτυρίες, αποτελεί μέσο κατανόησης των όρων ύπαρξης και αναπαραγωγής μας.

Οι προφορικές μαρτυρίες δεν παράγουν απλώς νέες πληροφορίες καλύπτοντας τις ελλείψεις των αρχειακών πηγών, αλλά και νέες οπτικές και καινούργιες ερμηνείες για τα ιστορικά γεγονότα.⁶⁶ Η αξία της προφορικής ιστορίας βρίσκεται στην υποκειμενικότητα των προφορικών μαρτυριών και στη σύνδεση ατομικής και κοινωνικής μνήμης. Σε αντιδιαστολή με την ποσοτική ιστορική καταγραφή, η προφορική ιστορία αναδεικνύει την αμφίδρομη σχέση του υποκειμένου με την εποχή του, δηλαδή το πώς συγκροτείται το υποκείμενο μέσα από τις ιστορικές συνθήκες που διαμορφώνουν το βίωμά του.

Για τη μελέτη της ιστορίας της μεταναστευτικής κοινότητας προκρίνεται λοιπόν η διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας με το εργαλείο των εις βάθος ημιδομημένων προφορικών συνεντεύξεων. Τα υποκείμενα αυτής της έρευνας αποτελούν μια οικογενειακή κοινότητα μεταναστών στη Βοστώνη με καταγωγή την Ευρυτανία την περίοδο 1969-1980. Οι συνεντεύξεις αντλήθηκαν με τη συμμετοχή έξι ατόμων, τα τρία από τα οποία είναι αδέρφια. Το γεγονός ότι μιλάμε για την περίπτωση μεταναστών με δίκτυα συγγένειας δεν είναι τυχαίο καθώς την περίοδο που εξετάζουμε η οικογενειακή επανένωση αποτελούσε την κύρια οδό μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ. Η ισότιμη εκπροσώπηση ανδρών και γυναικών ήταν συνειδητή επιλογή, έτσι ώστε να καταγραφεί η έμφυλη διάσταση που διαφοροποιεί τις μεταξύ τους εμπειρίες.

Στην ενότητα αυτή θα θέσουμε κάποιους προβληματισμούς σχετικά με την μέθοδο της προφορικής ιστορίας. Συγκεκριμένα, τη διαμόρφωση της ταυτότητας και της υποκειμενικότητας μέσα από τη βιογραφική αφήγηση, την αξιοπιστία της μνήμης ως ιστορική πηγή, το μεσολαβητικό ρόλο του/της ερευνητή/τριας στην απόσπαση της μαρτυρίας, και τέλος, την επεξεργασία της προφορικής πηγής με τη μέθοδο της ιστορικής επαλήθευσης και τον εντοπισμό των ψυχολογικών και κοινωνιολογικών στοιχείων που παρεισφρέουν στην ομιλία. Στην επόμενη ενότητα θα εξετάσουμε πώς συγκροτούνται τα υποκείμενα μέσω της μεταναστευτικής εμπειρίας και ποιες αντιλήψεις του εαυτού παρήχθησαν μέσω της κατανόησής της.

⁶⁶ Thompson, Paul et al. *The Voice of the Past: Oral History*. 4th ed. Oxford University Press, Oxford, 1978. σ. 147.

Ταυτότητα

Η κοινότητα ορίζεται ως η αίσθηση της κοινής ταυτότητας μεταξύ ατόμων και άρα η κοινωνική ταυτότητα είναι εξ ορισμού συλλογική.⁶⁷ Στην παρούσα εργασία, μας ενδιαφέρει να εντοπίσουμε τις αντιφατικές μεταξύ τους νοηματοδοτήσεις της κοινωνικής ταυτότητας του «μετανάστη» που αποδίδονται από τη μια μεριά από το κράτος και από την άλλη μεριά από τα ίδια τα υποκείμενα. Στη συνέχεια διατυπώνουμε ορισμένες παραδοχές ως προς την έννοια της ταυτότητας οι οποίες θα ληφθούν υπόψη τόσο για την παράθεση και τον σχολιασμό του υλικού των συνεντεύξεων όσο και για την ανάλυση λόγου.

Πρώτον, η ταυτότητα δεν αποτελεί αμετάβλητη κατάσταση αλλά διαδικασία που εξελίσσεται μέσα στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Η ταυτότητα, είναι επίσης προϊόν των κοινωνικών σχέσεων, και ως τέτοιο, εντάσσεται στρατηγικά σε συστήματα ιεραρχίας και εξουσίας.⁶⁸ Η ταυτότητα του Έλληνα μετανάστη το έτος 1920 στις ΗΠΑ, για παράδειγμα, έχει διαφορετικό σημασιολογικό περιεχόμενο και τοποθετείται σε διαφορετικό επίπεδο στην κοινωνική ιεραρχία, από ότι το 1970. Επομένως, οι αφηγήσεις του εαυτού κατανοούνται σε μια χρονική προοπτική όπου η ταυτότητα «συγκροτείται και σταθεροποιείται πάντοτε εκ νέου, μέσα από τη διαδικασία επεξεργασίας των εμπειριών».⁶⁹

Δεύτερον, οι αφηγήσεις του εαυτού έχουν ένα προσωπικό νόημα όσον αφορά την ταυτότητα του ατόμου, αλλά ταυτόχρονα, αντλούν από δημόσιους λόγους.⁷⁰ Οι κοινωνικές δομές (φύλο, φυλή, τάξη) εσωτερικεύονται από το άτομο, όπως επισημαίνει ο P. Bourdieu, δημιουργώντας αυτό που ονομάζει *habitus*, τη συνείδηση που καθορίζεται από τις κοινωνικές δομές.⁷¹ Για παράδειγμα, η επιταγή της μητρότητας μπορεί να είναι καθοριστική για την ταυτότητα της γυναίκας στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1950.

⁶⁷ Green, Nancy L. "Time and the Study of Assimilation." *Rethinking History*, vol. 10, no. 2, 2006, σσ. 239–258.

⁶⁸ Βεντούρα Λίνα, «Κοινωνιολογία και ιστορία της μετανάστευσης» στο *Μετανάστευση και Έθνος: Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Ε.Μ.Ν.Ε-ΜΝΗΜΩΝ, 1994. σ. 24.

⁶⁹ Alheit Peter. «Ταυτότητα και βιογραφία. Η συμβολή της βιογραφικής έρευνας σε μια θεωρία της ταυτότητας στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες.» στο *Βιογραφικές (Ανα)Κατασκευές στην Ύστερη Νεωτερικότητα*. επιμ Τσιώλης Γιώργος, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, 2013. σ.189.

⁷⁰ Abrams, Lynn. *Oral History Theory*. 2nd ed. Routledge. New York, 2016. σ. 57.

⁷¹ Bourdieu, Pierre., *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Routledge. London, 1984.

Εντούτοις, η διαδικασία της ανασκόπησης στο παρελθόν μέσω της αφήγησης του εαυτού, ενδείκνυται για την ανακατασκευή της ταυτότητας ή τη ρήξη με αυτήν. Όπως γράφει ο Hobsbawm «το να είναι κανείς μέλος της οποιασδήποτε ανθρώπινης κοινότητας σημαίνει να τοποθετείται σε σχέση με το παρελθόν του, έστω για να το αρνηθεί».⁷² Ο/η αφηγητής/τρια, μπορεί να αρνηθεί στοιχεία που επιτάσσει μια ταυτότητα, ή να αποδώσει σε αυτήν νέα νοήματα. Επιπλέον, η ιστορικός Sheila Rowbotham υποστηρίζει ότι η μέθοδος της προφορικής ιστορίας για τις γυναίκες, μπορεί να αποτελέσει πλατφόρμα έκφρασης μέσω της οποίας ξεπερνούν τον κυρίαρχο αντρικό τρόπο αφήγησης και αναγνωρίζουν την κοινή εμπειρία που έχουν με άλλες γυναίκες.⁷³ Πλην αυτού, ο/η αφηγητής/τρια μπορεί να απωθήσει παρελθοντικές ταυτότητες. Για παράδειγμα αν η ταυτότητα του «χωριάτη» είναι συνυφασμένη με το τραύμα, είναι πιθανό να μην ενσωματωθεί στην αφήγηση.

Υποκειμενοποίηση

Σε αντίθεση με τη φιλελεύθερη παράδοση που βλέπει το υποκείμενο ως αυτόβουλο άτομο με συνείδηση του βαθμού ελευθερίας του, ο Althusser και έπειτα ο Foucault υποστήριξαν ότι η ίδια η αυτονόητη ελευθερία του υποκειμένου καλύπτει το συγκείμενο εξουσίας στο οποίο είναι εμπλεκόμενο.⁷⁴ Το υποκείμενο διαμορφώνεται μέσα από τους κανονιστικούς λόγους και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς που υπάρχουν στην κοινωνία.⁷⁵ Τόσο οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, όσο και η κανονιστικοί λόγοι (discours), έχουν θετική σχέση ως προς τη συγκρότηση του υποκειμένου- βασίζονται δηλαδή στην εθελούσια υποταγή των ατόμων να γίνουν αναγνωρίσιμοι από την εξουσία αναπαράγοντας τους λόγους που αυτή διαθέτει. Συνεπώς, στη νεωτερικότητα οι άνθρωποι υποτάσσονται στην εξουσία μέσω της έγκλησής τους ως υποκείμενα (υποκειμενοποίηση).

⁷² Hobsbawm Eric. «Αίσθηση του Παρελθόντος» *Για την Ιστορία*. Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1997. σ. 25.

⁷³ Rowbotham, Sheila. *Woman's Consciousness, Man's World*. Harmondsworth, 1973. σ. 27.

⁷⁴ Αλτουσέρ Λουί. *Θέσεις (1964-1975)*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1999. σ. 99.

⁷⁵ Τα υποκείμενα συγκροτούνται από την εξουσία ως γνώση, πράγμα που αντηχεί στην ιδεολογική έγκληση του Althusser. Ο Φουκώ αναφέρεται σε μία «μορφή εξουσίας που ασκείται στην άμεση καθημερινή ζωή, που ταξινομεί τα άτομα σε κατηγορίες, τα κατονομάζει δια της ίδιας του ατομικότητας, τα προσκολλά στην ταυτότητά τους, τους επιβάλλει ένα νόμο αλήθειας τον οποίο πρέπει να τους τον αναγνωρίζει και τον οποίο οι άλλοι οφείλουν να αναγνωρίζουν στα άτομα αυτά.» στο Φουκώ Μισέλ. *Η Μικροφυσική Της Εξουσίας*. Εκδόσεις Ύψιλον, 1991. σ. 81.

Στις νεωτερικές κοινωνίες πρέπει διαρκώς να ομολογούμε την αλήθεια μέσω της ανάκρισης, εξέτασης, και καταγραφής. Η επιθυμία να αφηγηθεί κανείς για τον εαυτό του πρόκειται για ένα «εσωτερικευμένο καθήκον ομολογίας» που αποσκοπεί στην παραγωγή «αλήθειας». Η παραγωγή αλήθειας, για τον Foucault, είναι συνώνυμο με την άσκηση εξουσίας.⁷⁶ Η πρακτική της εξομολόγησης σχετίζεται με την εσωτερικευμένη αξίωση «να τεθεί η ζωή σε ένα συνεκτικό, συστηματικό, ταυτοποιητικό πλαίσιο, πράγμα που γεννά την ιδέα ενός ενιαίου υποκειμένου, το οποίο παραμένει ταυτόσημο με τον εαυτό του».⁷⁷

Η αφήγηση στο πλαίσιο της προφορικής ιστορίας στήνει τον προβολέα έτσι ώστε να πέφτει πάνω στο υποκείμενο και ενέχει την πρακτική της εξομολόγησης. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει περιθώριο κριτικής ως προς το υποκείμενο στην ποιοτική έρευνα. Πρέπει να λάβουμε υπόψη ωστόσο ότι οι κυρίαρχοι επιστημονικοί και ιδεολογικοί λόγοι καθορίζουν «τις στρατηγικές έκθεσης, το περιεχόμενο, ακόμη και ολόκληρη την οικοδόμηση της αυτοπαρουσίασης».⁷⁸ Οι αφηγητές/τριες συμβάλλουν στην παραγωγή, την αναπαραγωγή και την εκ νέου δημιουργία των κυρίαρχων λόγων.

Για παράδειγμα, οι αφηγητές/τριες μπορεί να αντλούν από την κυρίαρχη αμερικανική εθνική αφήγηση που βασίζεται στις ιδέες του προτεσταντισμού για να περιγράψουν τους εαυτούς τους βάσει αυτού του προτύπου. «Η ιστορία ως έμπνευση και ιδεολογία», προειδοποιεί ο Hobsbawm, «έχει μια έμφυτη τάση να γίνεται αυτοδικαιωτικός μύθος».⁷⁹ Η ταυτότητα του εργατικού μετανάστη βάσει του προτεσταντικού προτύπου μέσα στην αφήγηση μπορεί να δικαιώνει προσχηματικά την υποβάθμιση των μεταναστών που αποκλίνουν από αυτό το πρότυπο.

Η ιστορική ανάλυση της προφορικής μαρτυρίας, είναι αναγκαία έτσι ώστε να εντοπίζονται οι λανθάνουσες ιδεολογικές παραδοχές (Althusser), καθώς και οι τρόποι με τους οποίους τα αποτελέσματα αλήθειας συνιστούν ταυτοχρόνως αποτελέσματα εξουσίας (Foucault). Η υιοθέτηση μιας κριτικής ως προς το υποκείμενο διάθεση με εργαλείο την ιστορία μας επιτρέπει να εξετάσουμε την επίδραση των κανονιστικών λόγων

⁷⁶ Η 'αλήθεια' και η 'εξουσία' είναι όροι αλληλένδετοι καθώς «δεν μπορούμε να ασκήσουμε εξουσία παρά μέσω της παραγωγής αλήθειας» στο Φουκώ, Μισέλ. *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, ό.π. σ. 102.

⁷⁷ Schaffer, Thomas. «Ο Michel Foucault Και η Βιογραφική Έρευνα.» *Βιογραφικές (Ανα)Κατασκευές Στην Ύστερη Νεωτερικότητα*, επιμ. Τσιώλης Γιώργος, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, 2013.

⁷⁸ Στο ίδιο.

⁷⁹ Hobsbawm Eric. «Τι μπορεί να μας πει η ιστορία για τη σύγχρονη κοινωνία » ό.π. σ. 55.

στη βιογραφική αυτοπεριγραφή.⁸⁰ Η επεξεργασία των βιογραφικών μαρτυριών οφείλει να πραγματεύεται τις αξιώσεις περί ταυτότητας με τρόπο αυτοστοχαστικό και κριτικό ως προς τους επενεργούντες λόγους.

Διυποκειμενικότητα

Η προφορική συνέντευξη, είναι μια διαδικασία που περιλαμβάνει τη δυναμική αλληλεπίδραση υποκειμένων. Αυτή η συσχέτιση, ερευνητή/τριας-συνεντευξιαζόμενου/ης περιγράφεται ως «διυποκειμενικότητα», όπου η υποκειμενικότητα του καθένα διαμορφώνεται σε σχέση με την άλλη.⁸¹ Ο συνεντευξιαζόμενος συμμετέχει σε μια συζήτηση με τον εαυτό του, με τον ερευνητή και με την κοινωνία.⁸²

Στη διεξαγωγή προφορικών συνεντεύξεων, ο/η ερευνητής/τρια θέτει, πολλές φορές, στον εαυτό του –και έμμεσα στο/η συνεντευξιαζόμενο/η- μία σειρά από ερωτήματα με *a priori* τρόπο. Είναι, δηλαδή, συνήθης ο σχηματισμός μιας άκαμπτης δομής ζητημάτων η οποία καθιστά το ρόλο του Άλλου άκρως παθητικό στη διεξαγωγή της ίδιας της έρευνας. Όταν όμως αναφερόμαστε στην “ποιοτική έρευνα”, η ύπαρξη μιας τέτοιας δομής φαίνεται προβληματική καθώς διαχωρίζει με αγεφύρωτο τρόπο το “υποκείμενο” από το “αντικείμενο” της έρευνας και καθιστά τους/τις ερευνητές/τριες δέσμιους/ιες της αναζήτησης αντικειμενικών κριτηρίων. Στο βαθμό που κάτι τέτοιο δεν βρίσκεται στις προθέσεις μας, επιχειρούμε να διατυπώσουμε ερωτήματα τέτοια που να καθιστούν τον/τη συνομιλητή/τρια όχι αντικείμενο προς παρατήρηση, καταγραφή, μέτρηση και αξιολόγηση αλλά συνδημιουργό στην κατανόηση των υπό εξέταση ζητημάτων.

Σκοπός της εργασίας δεν είναι να κριθούν ηθικά τα υποκείμενα της έρευνας, αλλά αντίθετα, να φωτιστούν οι συνθήκες που παράγουν την κοινωνική ταυτότητα και οι αντιφατικές όψεις αυτής. Ο οδηγός συνέντευξης συγκροτήθηκε με βάση αυτή την έγνοια. Συγκεκριμένα, δεν τέθηκαν υποδεικτικές ή απειλητικές ερωτήσεις που να οδηγούν τον/την αφηγητή/τρια σε στάση άμυνας. Επίσης, στην αρχή των συνεντεύξεων τέθηκαν βιογραφικού τύπου ερωτήσεις έτσι ώστε να αισθανθούν πιο άνετα οι αφηγητές/τριες. Το ερωτηματολόγιο κινήθηκε με βάση τους εξής θεματικούς άξονες: παιδική ηλικία, λόγοι

⁸⁰ Schafer, Thomas. ό.π.

⁸¹ Abrams, Lynn. *Oral History Theory*. 2nd ed. Routledge. New York, 2016. σ. 58.

⁸² Στο ίδιο. σ. 77.

μετανάστευσης, το ταξίδι στην Αμερική, εργασιακή εμπειρία και επαγγελματική ανέλιξη, γνώμη για τους μετανάστες, γνώμη για πολιτική σκηνή στις ΗΠΑ και στην Ελλάδα. Φροντίσαμε να υπάρχει ευελιξία στη δόμηση των συνεντεύξεων έτσι ώστε ο/η αφηγητής/τρια να μπορεί να μοιραστεί αβίαστα το βίωμά του/της.

Μνήμη

Η μνήμη διαθλάται από την υποκειμενικότητα του αφηγητή και την διυποκειμενική σχέση που διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια της προφορικής συνέντευξης.⁸³ Η ανάδυση της μνήμης – ένα σχετικά πρόσφατο εργαλείο που εμπλουτίζει την κοινωνική ιστορία – αφορά ένα ζήτημα που η επίσημη, ακαδημαϊκή ιστοριογραφία περιφρονούσε, το οποίο όμως έχει σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση της ταυτότητας.⁸⁴

Ωστόσο, η ατομική μνήμη, είναι ομολογουμένως ένα αναξιόπιστο μέσο διατήρησης γεγονότων, καθώς η μνήμη είναι επιλεκτικός μηχανισμός που διαρκώς μεταβάλλεται και επηρεάζεται από την ψυχοσυναισθηματική κατάσταση του/της αφηγητή/τριας. Ο εντοπισμός των ψυχολογικών εμποδίων στην πρόσβαση στη μνήμη και η αναθύμηση καταπιεσμένων βιωμάτων βρίσκεται εκτός του ερευνητικού μας πεδίου.

Όπως επισημαίνει ο Αντώνης Λιάκος, ενώ οι αναμνήσεις των εμπειριών μας επιτρέπουν να δούμε πληρέστερα τον υποκειμενικό τρόπο που οι άνθρωποι βίωσαν μια εποχή, η συγκινησιακή λειτουργία της μνήμης τείνει να αποκαταστήσει «τις διαχρονικές αιτιακές συνάψεις και τις αφανείς δυνάμεις» που τους διαμορφώνουν.⁸⁵ Ο Hobsbawm επίσης εντοπίζει τον κίνδυνο μεθοδολογικής αυθαιρεσίας που προκύπτει μέσα από την ιστορική έρευνα που βασίζεται στη μνήμη των αφηγητών/τριών διότι οι αφηγητές/τριες συχνά θυμούνται με βάση τα συναισθήματα και όχι τα γεγονότα.⁸⁶

Πέρα από τα μειονεκτήματα που έχει η ατομική μνήμη ως ιστορική πηγή, έχει ασκηθεί κριτική όμως και στην έννοια της συλλογικής μνήμης. Η Ρίκα Μπενβενίστε επισημαίνει ότι, ακριβώς επειδή η συλλογική μνήμη βασίζεται στις εμπειρίες που αντιστοιχούν σε μια ταυτότητα, είναι συχνά κατασκευασμένη. Η συλλογική μνήμη μιας

⁸³ Στο ίδιο. σσ.104-105.

⁸⁴ Λιάκος, Αντώνης. Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία: *Οι Μεταμορφώσεις της Ιστορικής Συνείδησης*. Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2011. σ. 363.

⁸⁵ Στο ίδιο. σ. 368.

⁸⁶ Hobsbawm, Eric. «Για την ιστορία από τα κάτω» *ό.π.*, σσ. 252-253.

ταυτότητας εργαλειοποιείται για πολιτικούς σκοπούς «ως αντίσταση στην επίσημη εντολή της λήθης».⁸⁷ Η μνήμη επίσης ανάγεται στην ιστορία των αναπαραστάσεων του παρελθόντος. Το παρελθόν όμως που αναπαρίσταται ή ανακατασκευάζεται «παρουσιάζει πάντοτε μεγαλύτερη συνοχή απ' ότι όταν συνέβη».⁸⁸

Εν ολίγοις, για να αποφύγουμε αυτό που ονομάζει ο Hobsbawm «πολιτικο-ιδεολογική κατάχρηση της ιστορίας»⁸⁹ αναζητούμε το νόημα των αναμνήσεων από την εμπειρία της μετανάστευσης όχι τόσο στα ίδια τα γεγονότα αλλά στην ερμηνεία αυτών. Ως ερευνητές/τριες οφείλουμε να διαχωρίζουμε τη μυθοπλασία από τα γεγονότα, μέσω της ιστορικής επαλήθευσης και των διεπιστημονικών εργαλείων ερμηνείας.⁹⁰

⁸⁷ Μπενβενίστε, Ρίκα. «Μνήμη και Ιστοριογραφία.» *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης: Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1999. σ. 21.

⁸⁸ Στο ίδιο. σ. 23.

⁸⁹ Hobsbawm Eric. «Εντός και εκτός Ιστορίας» ό.π. σ. 20.

⁹⁰ Hobsbawm Eric. «Για την ιστορία από τα κάτω» ό.π. σσ. 252-253.

1. Λόγοι μετανάστευσης

Από το χωριό στην Αθήνα

Προπολεμικά ο πληθυσμός της Ευρυτανίας ανέρχεται στους 53.780 κατοίκους.⁹¹ Τη δεκαετία 1930-1940 υπήρξε ένα πρώτο ευρυτανικό μεταναστευτικό ρεύμα προς τις ΗΠΑ σε αναζήτηση μιας καλύτερης ποιότητας ζωής. Τη δεκαετία του 1940 η κατοχή από τις Δυνάμεις του Άξονα, οι εκτελέσεις του άμαχου πληθυσμού, οι καταστροφές πολλών χωριών, η φυγή πολλών ανθρώπων κατά τον εμφύλιο αποτέλεσαν αιτίες, ώστε από το 1951 ο πληθυσμός να συρρικνωθεί, πολλά χωριά να ερημώσουν και οι κάτοικοι να φτάσουν τους 39.678.⁹² Μετά τον εμφύλιο οι Ευρυτάνες αναζητούν για ακόμα μία φορά καλύτερη τύχη στο εξωτερικό ή σε άλλες περιοχές της χώρας.

Οι αφηγητές/τριες μας, προτού ταξιδέψουν στην Αμερική, μετακινούνται από τα χωριά της Ευρυτανίας στα δυτικά και ανατολικά προάστια της Αττικής (1950-1960). Η εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα την μεταπολεμική περίοδο, από την ύπαιθρο προς τις πόλεις υπήρξε ένα γεγονός που επηρέασε την χώρα σε πολλούς τομείς. Μετά το 1950 εισέρρεαν στην Αθήνα ετησίως 30,000-40,000 μετανάστες.⁹³ Από τη δεκαετία του 50 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 70, η μετακίνηση των εσωτερικών μεταναστών προς την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη που συγκέντρωναν το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανίας της χώρας, συνετέλεσε στην πληθυσμιακή αύξηση του μεγέθους των αστικών κέντρων και τη συρρίκνωση του πληθυσμού των περισσότερων περιοχών της υπαίθρου.⁹⁴

Σύμφωνα με τον Α. Λιάκο η εσωτερική μετανάστευση από τα χωριά στις πόλεις οφείλεται σε γενικές γραμμές στα ανοικτά τραύματα του εμφυλίου ανάμεσα στους κατοίκους και την ανεπαρκή παραγωγική δραστηριότητα του αγροτικού τομέα.⁹⁵ Οι αφηγητές/τριες που είναι γεννημένοι τη δεκαετία του '40 επιβεβαιώνουν την παραπάνω

⁹¹ Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1950), Ο Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 16ης Οκτωβρίου 1940, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, σ. 14.

⁹² Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (1955), Ο πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 7ης Απριλίου 1960, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, σ. 6.

⁹³ Λιάκος, Αντώνης. «Μετά Τον Κατακλυσμό. Η Μεταπολεμική Ανασύνταξη.» *Ο Ελληνικός 20ος Αιώνας*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2020. σ. 341.

⁹⁴ Κυριαζή, Άλλισον Ε. «Εσωτερική μετανάστευση και χώρος στην Ελλάδα,» Αναλυτικές προσεγγίσεις, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, 2005.

⁹⁵ Λιάκος, Αντώνης. «Μετά Τον Κατακλυσμό. Η Μεταπολεμική Ανασύνταξη.» ό.π., σ. 341.

θέση ότι η φτώχεια και οι συνέπειες του εμφυλίου πολέμου ήταν αυτές που τους εξώθησαν απ' τα χωριά της Ευρυτανίας στην Αθήνα για την αναζήτηση εργασίας. Ενώ για τους αφηγητές/τριες γεννημένους τη δεκαετία του 1950, ο μεγάλος σεισμός του 1966⁹⁶, η φτώχεια και γενικώς η έλλειψη προοπτικής αποτέλεσαν τους βασικούς λόγους μετανάστευσης. Παρόλο που οι οικογένειες των περισσότερων διέθεταν τα βασικά μέσα επιβίωσης, δεν υπήρχε μία στέρεα και ικανή βάση, η οποία θα τους εξασφάλιζε μακροπρόθεσμη ασφάλεια και υλικές ανέσεις.

Η πρώτη γενιά (γενν. τη δεκαετία 1940)

Ο Γιάννης γεννήθηκε το 1940 στο Κρέντη, Ευρυτανίας και ήταν 5 χρονών όταν ξέσπασε ο εμφύλιος πόλεμος. Από την αφήγηση του αδερφού του, Θεόφιλου, πληροφορούμαστε ότι τον Αύγουστο του 1946 ξεκίνησε στην Ευρυτανία μία επιχείρηση εκκαθάρισης του πληθυσμού από εκείνους που «δεν πιστεύουν στον κομμουνισμό» κατά τη διάρκεια της οποίας απήγαγαν τον πατέρα τους επειδή είχε την ταυτότητα του δεξιού στο χωριό.

Αν και δεν καταφέραμε να επιβεβαιώσουμε σε ποια συγκεκριμένη «επιχείρηση σκούπα» αναφέρεται ο αφηγητής, ωστόσο γνωρίζουμε πως το 1946 ήταν μια χρονιά όπου η «λευκή τρομοκρατία» έλαβε οξυμένες διαστάσεις. Σε πολλές περιοχές στην επαρχία, μετά από τη συμφωνία της Βάρκιζας (Φεβρουάριος 1945) μέχρι τον Απρίλιο του 1946 παρακρατικές αντικομμουνιστικές οργανώσεις ανέλαβαν τη διάλυση των ΕΑΜικών πυρήνων. Στα χωριά της Ευρυτανίας ιδρύθηκαν σύλλογοι Χιτών και Εθνικές Οργανώσεις Βασιλοφρόνων, που μαζί με τις επίσημες δυνάμεις ασφαλείας (εθνοφυλακή, χωροφυλακή, δασοφύλακες-αγροφύλακες) θα αποτελούσαν τους πυρήνες δράσης κατά των πρώην εαμιτών και μελών του ΚΚΕ.⁹⁷ Επομένως πιθανολογούμε πως το περιστατικό που περιγράφει ο Θεόφιλος να αφορά την αντεπίθεση των ανταρτών προς τα μέλη των παρακρατικών αυτών οργανώσεων. Η υπόθεση αυτή προκύπτει από το

⁹⁶ «Ο σεισμός (M=6,2) που έπληξε την Ευρυτανία στις 5 Φεβρουαρίου του 1966 προκάλεσε βλάβες κυρίως στην περιοχή της τεχνητής λίμνης Κρεμαστών, Ένας άνθρωπος σκοτώθηκε και 60 τραυματίστηκαν, 731 κτίρια καταστράφηκαν, ενώ 6358 υπέστησαν βλάβες που προκλήθηκαν κυρίως από κατολισθήσεις» στο Παπαζάχου Β. «Οι σεισμοί της Ελλάδας», *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, (2003).

⁹⁷ Σακκάς, Γιάννης. «Η Βία της Εξουσίας. Το Κράτος και η Λευκή Τρομοκρατία στην Ευρυτανία, 1946-49.» στο *Η Εαμική Αντίσταση 1941-1944. Μια Κριτική Προσέγγιση*. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 1998. σσ. 4-5.

γεγονός ότι το επίθετο του αφηγητή εμφανίζεται σε πηγή που αναφέρει ονόματα μελών των παρακρατικών οργανώσεων που δραστηριοποιούνταν στο δήμο Αγράφων.⁹⁸

Το 1947, μεσούσης της εμφύλιας σύγκρουσης (1946-1949), ο Εθνικός Στρατός ξεκίνησε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις που αποσκοπούσαν στην ερήμωση των χωριών, για να στερηθεί ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (ΔΣΕ) τις πολύτιμες εφεδρείες. Στην Ευρυτανία περίπου 2.000 κάτοικοι μεταφέρθηκαν σε κοντινές πόλεις, κυρίως στο Καρπενήσι. Οι πόλεις αυτές ονομάζονταν «κέντρα συμμοριόπληκτων». Στα χωριά παρέμειναν μόνον όσοι είχαν κάποια σχέση με τον ΔΣΕ και όσοι δεν ήθελαν να εγκαταλείψουν το σπίτι και τα υπάρχοντά τους.⁹⁹

Ο πατέρας του Γιάννη κατάφερε να δραπετεύσει και να βρει καταφύγιο από τον Εθνικό Στρατό στο Αγρίνιο. Η ιστορία αυτή περιγράφεται ηρωικά από τα τρία αδέρφια στις μαρτυρίες τους (Γιάννης, Θεόφιλος, Πάνος). Στο μεταξύ η υπόλοιπη οικογένεια, μια μητέρα και έξι παιδιά θα οδηγούνταν στο εκτελεστικό απόσπασμα, αλλά κατάφεραν να φτάσουν στο Καρπενήσι, όπου και έμειναν σε «κέντρο συμμοριόπληκτων».

Δυο μέρες με τα πόδια, κατευθυνόμασταν στο εκτελεστικό μέρος των ανταρτών (...). Στο βουνό αυτοί είχανε βάλει μερικούς εκτελεστές, κακούς ανθρώπους, που εκτελούσανε οικογένειες οι οποίες ήταν εναντίον στο δόγμα, όπως στην περίπτωση την δικιά μας. Μας λέει ο γεροντάκος (...) "μην πάτε από 'δω που σας λένε αυτοί, θα πάτε έναν παράδρομο (...) για να βρεθείτε σ' ελληνικό στρατό". Κι έτσι έγινε, μας άλλαξε αυτός την πορεία, και την ζωή, και βρεθήκαμε στο Καρπενήσι.¹⁰⁰

Οι πρώτες προσδοκίες του Γιάννη σχετικά με την μετανάστευση διαμορφώθηκαν από την εμπειρία του στο κέντρο συμμοριόπληκτων στο Καρπενήσι, όπου έφτασε η οικογένεια του μετά από πολυήμερο περπάτημα. Εκεί, ένας στρατιώτης του προσέφερε ζεστά ρούχα και μια σοκολάτα, επισημαίνοντάς του ότι τα υλικά αυτά αγαθά προέρχονται από την Αμερική. Ο στρατιώτης του είπε:

⁹⁸ «Από τα μέσα του καλοκαιριού (1946) εμφανίστηκαν και ένοπλες τρομοκρατικές ομάδες: του Βουτσέλη, που δραστηριοποιήθηκε με υποκίνηση και ενίσχυση του συλλόγου εθνικοφρόνων Καρπενησίου και δρούσε από τ' Άγραφα ως τις παρυφές του Καρπενησίου' του Καραμπά, που οπλισμένος και τροφοδοτούμενος από το μεγαλοκτηνοτρόφο και μεγαλοτσιφλικά Μαλαμούλη δρούσε στην περιοχή Αγράφων-Δολόπων' του Μάκκα, στον τ. δ. Αγραίων κ.ά.. Λήστευαν, έδεραν, κούρευαν γυναίκες, απειλούσαν για χειρότερα, έσπερναν τον τρόπο.» Στο ίδιο.

⁹⁹ Στο ίδιο.

¹⁰⁰ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 3.

«Βλέπεις αυτό το στρογγυλό αυτό, αυτή είναι η γη, εμείς είμαστε εδώ και από την άλλη μεριά είναι μια άλλη χώρα. Και αυτοί μας τα στέλνουν». Λέω, (ο Γιάννης) «και έχουν αυτοί τόσα πολλά, που να έχουν τα δικά τους και μας στέλνουν και μας;». Λέει ναι, λέει «εκεί, ναι, έχουν πολλά». Λέω, «εγώ θα πάω εκεί μια μέρα». ¹⁰¹

Όσα συμβολίζει το “αμερικάνικο όνειρο” όπως περιεγράφηκε απ’ τον James Truslow Adams,¹⁰² δηλαδή η υπόσχεση της πρόσβασης σε υλική άνεση, ίσες ευκαιρίες, ισότητα και ελευθερία συμπυκνώθηκαν σε μια σοκολάτα και μερικά ρούχα, και αποτέλεσαν το πρώτο έναυσμα για να μεταναστεύσει εκεί στο μέλλον.

Η οικογένεια του Γιάννη, μεταφέρθηκε από το Καρπενήσι σε ένα Κέντρο Ασφαλείας «συμμοριόπληκτων» στα Σταμνά, Αγρινίου, όπου αντάμωσε με τον πατέρα του.¹⁰³ Έμειναν εκεί μέχρι τη λήξη του πολέμου.¹⁰⁴ Όταν επέστρεψαν στο χωριό δεν υπήρχαν πολλά περιθώρια για στοιχειώδη επιβίωση. Ο πατέρας του ήταν αγρότης και η οικογένειά του αποτελείτο από 9 παιδιά. Έτσι, ο Γιάννης αναγκάστηκε να φύγει για να τελειώσει το δημοτικό στο Καρπενήσι.

Μετακόμισε στην Αθήνα το 1953, όπου έμεινε στην Πετρούπολη, αρχικά μόνος κι ύστερα ήρθαν και τα αδέρφια του. Στην Αθήνα δούλεψε ως βοηθός σερβιτόρου, μανάβης, οικοδόμος, και παράλληλα τελείωσε το νυχτερινό γυμνάσιο και μια ιδιωτική τεχνική σχολή για να γίνει ηλεκτρολόγος. Η εικόνα που έχει για τον εαυτό του ως εργάτης την περίοδο που διέμενε Αθήνα χαρακτηρίζεται από ευελιξία και επιδεξιότητα: «Είχα την ικανότητα να προσαρμόζομαι στις δουλειές εύκολα. Δηλαδή πως λέμε ‘μου κόβει το μυαλό’ Δεν ήταν δύσκολο για μένα να φύγω από το μανάβικο και να πάω στην οικοδομή». ¹⁰⁵

Η σύζυγος του Γιάννη, Ελένη, γεννήθηκε το 1945 στο Χρύσω, Ευρυτανίας. Ο πατέρας της σκοτώθηκε από αντάρτες στη Μάχη του Καρπενησίου το 1949.¹⁰⁶ Μέχρι να

¹⁰¹ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 2.

¹⁰² Adams, James Truslow. *The Epic of America*. Little, Brown, and Co., Boston, 1931.

¹⁰³ για «Κέντρα Ασφαλείας» βλ. Βερβενιώτη, Τασούλα. *Οι Άμαχοι του Ελληνικού Εμφυλίου*. Αθήνα, Εκδόσεις Κουκκίδα, 2021. σσ. 536-337.

¹⁰⁴ «Ε μας πήρε μετά από 'κει, εν ολίγοις σας λέω τώρα, με αυτοκίνητο άδειο που επέστρεφε ξανά στην Αθήνα, ..., πήγαμε Λαμία, Αθήνα, τρένο, Πάτρα και μετά βρεθήκαμε έξω από το Αγρινίο σ' ένα χωριό, λέγεται Σταμνά. Εκεί μείναμε πέντε χρόνια, με άλλα λόγια, έζησα τα πρώτα χρόνια της ζωής μου σε κατασκήνωση ανταρτοπληκτων». Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 4.

¹⁰⁵ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 3.

¹⁰⁶ «Και ο πατέρας μου σκοτώθηκε λίγο πριν τελειώσει ο πόλεμος. (...) τους είδαν οι αντάρτες, και τους φωνάξαν «σταματήστε, ποιοί είστε εσείς» και λέει ο πατέρας μου, «ότι είστε εσείς, είμαστε και μεις». Αλλά

τελειώσει ο εμφύλιος έμενε με την οικογένειά της σε κέντρο «ανταρτόπληκτων» στο Καρπενήσι. Αποφεύγει να μιλήσει για τα χρόνια εκείνα πιθανόν λόγω του ότι ήταν τραυματική εμπειρία για την ίδια.

Με τη λήξη του πολέμου, το 1/3 του πληθυσμού της Ελλάδας εξαρτιόταν οικονομικά εξ ολοκλήρου από το κράτος. Ο στρατός ήταν υπερδιογκωμένος, ανάπηροι και αποδεκατισμένες οικογένειες λάμβαναν επιδόματα από τον κρατικό προϋπολογισμό ή απασχολούνταν σε θέσεις του δημοσίου «που λειτουργούσε ως ένας επιπρόσθετος μηχανισμός με τον οποίο το κράτος εξασφάλιζε όλους όσοι είχαν πολεμήσει καθώς και τις οικογένειές τους».¹⁰⁷ Η οικογένεια της Ελένης ήταν μια τέτοια περίπτωση:

Τότε με τον πόλεμο μας είχαν πάει στο Καρπενήσι όλους, και μείναμε εκεί για λίγο καιρό, και μετά μας πήραν και μας φέραν στο χωριό (...). Εντάξει, ζούσαμε, η γιαγιά μου έπαιρνε σύνταξη γιατί είχαν σκοτώσει τον σύζυγό της στον πόλεμο...δεν θυμάμαι που...στην Αλβανία; Μετά από μερικό καιρό πήρε και η μαμά μου σύνταξη από τον πατέρα μου. Και αυτό, έτσι μεγαλώσαμε.¹⁰⁸

Η Ελένη αντιλαμβανόταν από μικρή ηλικία την οικονομική διαστρωμάτωση στο χωριό της. Οι υλικές ανέσεις που είχαν κάποιες οικογένειες την ώθησαν να φύγει από το χωριό για να εξελιχθεί και η ίδια: «Ήθελα και γω να φτιάξω, να γίνω. Και έτσι, ξεκίνησε το ότι εγώ ήθελα να φύγω από το χωριό. Τους έβλεπες πιο καλοντυμένους, να έχουν πράγματα που εμείς δεν είχαμε...»¹⁰⁹

Στα δώδεκά της χρόνια πήγε να δουλέψει ως οικιακή βοηθός σε μια οικογένεια στην Καρδίτσα, αλλά δεν άντεξε παραπάνω από τρεις μήνες. Όπως ομολογεί και η ίδια, «δεν μπορούσα, ήμουν μικρή, μου λείπαν οι γονείς μου.»¹¹⁰ Ένα χρόνο αργότερα, δούλεψε στο Καρπενήσι ως οικιακή βοηθός σε μια οικογένεια φαρμακοποιών για μερικά χρόνια. Όταν η οικογένεια αυτή μετακόμισε στην Αθήνα, πήραν και την Ελένη μαζί τους. Η Π. Χαντζαρούλα επισημαίνει ότι η οικιακή εργασία ως μορφή της μετανάστευσης από

τους γνωρίσανε, και μόλις τους είδε ο πατέρας μου έφυγε. Έτρεξε να φύγει και τον πυροβολήσανε από πίσω και τον σκοτώσαν ενώ ο άλλος που έμεινε έζησε». Μ. Ε., Συνέντευξη, 25/7/21. σ. 5.

¹⁰⁷ Λιάκος, Αντώνης. "Μετά Τον Κατακλυσμό. Η Μεταπολεμική Ανασύνταξη." ό.π. σ. 350.

¹⁰⁸ Μ. Ε., Συνέντευξη, 25/7/21. σ. 3.

¹⁰⁹ Στο ίδιο.

¹¹⁰ Στο ίδιο. σ. 1.

τις αγροτικές στις αστικές περιοχές ήταν διαδεδομένο φαινόμενο μέχρι και την δεκαετία του 70. Οι οικογένειες που αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα χρησιμοποιούσαν την οικιακή εργασία ως στρατηγική επιβίωσης των παιδιών.¹¹¹

Ο αδερφός του Γιάννη, ο Θεόφιλος, γεννήθηκε το 1946 «στο κορύφωμα του συμμοριτοπολέμου», όπως λέει ο ίδιος. Τα πρώτα πέντε χρόνια της ζωής του τα έζησε στο Κέντρο Ασφαλείας στα Σταμνά. Όταν επέστρεψε στο Κρέντη, το 1951, ξεκίνησε το δημοτικό. Περιγράφει τα παιδικά του χρόνια στο χωριό ως «δύσκολα». Η δυσκολία καθορίζεται από τις ανεπαρκείς υλικές υποδομές και τα πενιχρά μέσα.

Τόσο δύσκολα Ελένη, που (...) ο πατέρας μου με δυσκολία μας έδινε μια μισή δραχμή να πάρουμε, μια δεκάρα να πάρουμε ένα μολύβι. Και μας έλεγε: «μην το ξύνετε, να το ξύνετε κόντρα να μην σπάει το μολύβι να το 'χουμε περισσότερο χρόνο.»¹¹²

Ο Θεόφιλος έχει αντίληψη της οικονομικής διαστρωμάτωσης στο χωριό. Οι πιο εύποροι ήταν περιπτώσεις ανθρώπων που ελάμβαναν κάποιο είδος προσόδου (Τάγματα Εθνοφυλακής Αμύνης, δάσκαλοι) καθώς και των Ελλήνων μεταναστών που είχαν επιστρέψει από την Αμερική, με τους οποίους όμως δεν είχε επαφή η δική του οικογένεια.

Η οικονομική κατάσταση γενικώς στο χωριό ήτανε όλοι ίδιοι εκτός απ' αυτοί που είχαν να λαβαίνουν από κάπου, (...) αν ήταν κάποιος από Αμερική, που ήταν δύο, τρεις, τέσσερις που είχαν έρθει από Αμερική και είχαν αποκατάσταση, ή αν κάποιος είχε μια δουλειά σταθερή (...) ή αν κάποιος έπαιρνε μια σύνταξη αν ήταν ανάπηρος πολέμου. Αυτή ήταν η διαφορά. Οι περισσότεροι ήταν όλοι στην ίδια μοίρα, στον ίδιο παρονομαστή που λέμε.¹¹³

Ο πατέρας του ήταν σκληρός μαζί του και αυτό τον επηρέασε πολύ ψυχολογικά. Τον προέτρεψε να φύγει για την Αθήνα στην ηλικία των δεκατριών χρονών, ακολουθώντας το δρόμο του μεγαλύτερου αδερφού του.

Ο πατέρας μου, (...) μου λεγε ότι εσύ ποτέ δεν θα καπνίσεις τζάκι. Μου λεγε [κλαίει] “εσύ δεν θα κάνεις ποτέ οικογένεια, δεν είσαι άξιος”. Απαιτούσε από ένα παιδί δέκα χρονών,

¹¹¹ Χαντζαρούλα, Ποθητή. *Σμιλεύοντας την Υποταγή: Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα τον πρώτο μισό του 20ου αιώνα*. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2012. σσ. 32-33.

¹¹² Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 3

¹¹³ Στο ίδιο. σ. 10.

*‘δώδεκα να δουλεύει σαν έναν ενήλικα (...) Μα δεν μπορούσα, δεν είχα τη δύναμη. (...) μου ‘λεγε “Δεν θα προκόψεις ποτέ εσύ, είσαι άχρηστος”.*¹¹⁴

Είναι εμφανές ότι η σχέση του Θεόφιλου με τον πατέρα του ήταν τραυματική. Μεγάλωσε με το βάρος να αποδείξει στον πατέρα του ότι δεν είναι «άχρηστος». Ενώ ο δάσκαλος του χωριού τον προέτρεπε να συνεχίσει το γυμνάσιο στο Καρπενήσι, ο πατέρας του δεν το θεώρησε βιώσιμη επιλογή και του είπε: «ή γίδα θα φυλάξεις ή θα πας στην πολιτεία να βρεις ψωμί να φας». Κι έτσι έγινε. Εγώ δεν ήθελα να φυλάξω γίδα, και μια ωραία πρωία, Νοέμβρης, 1959 φεύγω απ' το χωριό με το λεωφορείο». ¹¹⁵ Δούλεψε 14 χρόνια σε ένα εργοστάσιο στην Πετρούπολη, πήγε 27 μήνες φαντάρος και τελείωσε και ένα τεχνικό λύκειο για να γίνει ηλεκτρολόγος σαν τον αδερφό του.

Το αποτύπωμα του εμφυλίου

Οι ιδεολογικές καταβολές των αδελφών είναι σε μεγάλο βαθμό διαμορφωμένες από το οικογενειακό τους παρελθόν και τη συμμετοχή του πατέρα τους στον εμφύλιο. Οι προφορικές μαρτυρίες και των τριών συμπεριλαμβάνουν την ηρωική ιστορία της δραπέτευσης του πατέρα τους από τους αντάρτες. Επιπλέον, η εργατικότητα, ως χαρακτηριστικό–κοινό πάλι–του φωτοστέφανου του πατέρα όπως θα δούμε σε μετέπειτα κεφάλαιο, αποτελεί ύψιστη αξία που διατρέχει τις μαρτυρίες των αφηγητών.¹¹⁶

Ο εμφύλιος πόλεμος ήταν καθοριστικός για την συγκρότηση της πολιτικής ταυτότητάς του Γιάννη: «Ήμουν πέντε χρονών όταν άρχισε ο ανταρτοπόλεμος, ο συμμοριτοπόλεμος στην Ευρυτανία, τα είδα, τα έζησα και ήταν εκεί μια ηλικία που αυτά χαρακτήρισαν το χαρακτήρα μου στην υπόλοιπη ζωή μου». ¹¹⁷ Είναι αναμφισβήτητο γεγονός για τον συγκεκριμένο αφηγητή μας ότι ο αντικομμουνισμός του πηγάζει από το μίσος του για τους αντάρτες που απήγαγαν τον πατέρα του.

Είχαμε γελάδια, μας τα πήρανε, είχαμε μουλάρι, μας το πήρανε (...) μας τα πήρανε όλα και πήγαν και να μας εξαφανίσουν. Ήμουν και είμαι αντικομμουνιστής και τώρα είμαι και αντι-

¹¹⁴ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 4.

¹¹⁵ Στο ίδιο.

¹¹⁶ Βλ. κεφ. 3, σσ. 78-79.

¹¹⁷ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 2.

*σοσιαλιστής γιατί στην δικια μου ιδέα (...) ο σοσιαλισμός είναι ο κομμουνισμός ντυμένος. Δεν είναι πια με cycle [δρεπάνι] και το σφυρί αλλά τώρα είναι με γραβάτα.*¹¹⁸

Ο Θεόφιλος ξεκινά την αφήγηση της ζωής του με την δραπέτευση του πατέρα του από τους αντάρτες την οποία χαρακτηρίζει «ηρωική». Είναι λιγότερο συναισθηματικά προσκολλημένος στο αντικομμουνισμό από τον αδερφό του, τον Γιάννη. Αποστασιοποιείται συναισθηματικά με το να πλαισιώσει τον εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο.

*Δυστυχώς ο πατέρας μου δεν πίστευε στην ιδέα του κομμουνισμού. Και (...) προσπαθούσαν οι Αμερικανοί να προσελκύσουν την Ελλάδα προς την Δύση, και οι Ρώσοι το αντίθετο. Οι πονηροί στο χωριό ερχόντουσαν και λέγανε: πρέπει να έχουμε ισότητα, πρέπει να τα μοιραζόμαστε όλα. Τώρα, αυτός που δούλευε, έπρεπε να τα μοιράζεται με τους άλλους που κάθονταν στο καφενείο όλη μέρα και παίζανε χαρτιά.*¹¹⁹

Η λέξη «δυστυχώς» εδώ μας δίνει την εντύπωση ότι ο πατέρας του, ως συντηρητικός, αποτελούσε μειοψηφία στο χωριό την περίοδο του εμφυλίου, τοποθετώντας τον έτσι, στη θέση του θύματος. Εισάγει το μοτίβο εργατικού-παρασιτικού: Οι κομμουνιστές ήταν «πονηροί» γιατί χρησιμοποιούσαν την ιδεολογία της ισότητας για να τεμπελιάζουν, ενώ άλλοι δουλεύουν.

Ο Πάνος είναι ο μοναδικός από τους τρεις που αναφέρεται στον εμφύλιο και την ιστορία με τον πατέρα, μόνο κατόπιν ερώτησης. Αυτό ίσως έχει να κάνει με το ότι είναι ο μικρότερος σε ηλικία και δεν έχει αναμνήσεις από τον ίδιο τον εμφύλιο, αλλά μόνο από εξιστορήσεις του αδερφού, του Γιάννη.

*Σφάζανε τα βόδια, εδώ στου πουλιού τη βρύση, ο αδερφός μου ο Γιάννης τα θυμάται (...) Οι αντάρτες όποιον πιάνανε τον σκοτώνανε. Ενώ οι δεξιοί, τους πιάναν τους αντάρτες, τους συλλαμβάνανε τους στέλνανε δικαστήριο, φυλακή. Δεν τους σκοτώνανε. Ενώ αυτοί, σφάζανε!*¹²⁰

Η εντύπωση που έχει ο Πάνος για τους αντάρτες ως εγκληματικές φιγούρες και τους στρατιώτες ως τυπικούς και νομοταγείς εμφανίζει παραλληλισμούς στον λόγο του

¹¹⁸ Στο ίδιο., σ. 17.

¹¹⁹ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ.1.

¹²⁰ Μ. Π., Συνέντευξη, 11/1/2020. σ.4.

για το μεταναστευτικό που θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο.¹²¹ Οι παράτυποι μετανάστες παρουσιάζονται ως εγκληματίες και οι νόμιμοι, δηλαδή οι ίδιοι, ως νομοταγείς—ένα σχήμα, που είναι κατά τα άλλα αυθαίρετο και ατεκμηρίωτο.

Στην παιδική ηλικία της Ελένης, ο εμφύλιος ήταν συχνό θέμα συζήτησης στο σπίτι καθώς είχε μια μεγάλη αδερφή που έγινε αντάρτισσα. Αναφέρει ότι η αδερφή της εξιστορούσε τις δυσκολίες του πολέμου και δήλωνε ότι δεν της άρεσε που ήταν αντάρτισσα.¹²² Δεν υπήρχε κάποια σύγκρουση με τον πατέρα τους και την αδερφή της, που βρίσκονταν σε αντίθετα μέτωπα, διότι ο πατέρας της σκοτώθηκε προτού επιστρέψει η αδερφή της στην οικογένειά της. Συνδέει την πολιτική της ταυτότητα με το βίωμα του εμφυλίου: «Δεν μου αρέσουν τα κομμουνιστικά κόμματα. Δεν θέλω να έχω τίποτα με αυτούς γιατί σκότωσαν τον πατέρα μου so I don't like them [δεν μου αρέσουν]. So, I guess [Άρα, μάλλον] θα πω ότι είμαι δεξιά».¹²³

Σε επόμενα κεφάλαια, οι ιδέες που ενέπνευσε ο πατέρας των αφηγητών/τριών σχετικά με την εργατικότητα και τον κομμουνισμό επαναφέρονται, αυτή τη φορά σε σχέση με την αμερικανική ιδεολογία για την εργατικότητα που εμπίπτουν στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο διακυβέρνησης που απογειώνεται την περίοδο άφιξης τους, καθώς και τον αντικομμουνισμό, ως απόρροια του ψυχρού πολέμου. Ενδιαφέρον αποτελεί εδώ η λειτουργία της μνήμης: Αναρωτιόμαστε αν οι ιδέες με τις οποίες έρχονται σε επαφή στην Αμερική παρεμβαίνουν στις αναμνήσεις της παιδικής ηλικίας, σε μια προσπάθεια κατασκευής μιας συνεκτικής αφήγησης ζωής που συγκροτεί την παρούσα ταυτότητά τους.

Η δεύτερη γενιά (γενν. τη δεκαετία του 1950)

Ο μικρότερος αδερφός της οικογένειας, ο Πάνος, γεννημένος το 1951, έζησε στο χωριό περισσότερο από όλους τους αφηγητές/τριες. Αποφοίτησε από το δημοτικό σχολείο το 1964, και το 1966 έζησε το μεγάλο σεισμό.

¹²¹ Βλ. κεφ. 4, σ. 109.

¹²² «Ήταν 14 χρονών. Οι αντάρτες παίρναν πολλά παιδιά για να έχουν πιο πολύ στρατό. Και τους μαθαίνουν να τουφεκάνε, να κάνουν δουλειές. Άλλες κοπέλες προσαρμολογήθηκαν, εκείνης δεν της άρεσε ποτέ. Και μετά κάτι είχε πάθει και χτύπησε το πόδι της και της έμεινε αυτό για πάντα. Μας έλεγε που πηγαίνανε και ότι έπρεπε να είναι εναντίον των στρατιωτών. Αυτό ήταν κάτι που το θυμόταν εκείνη και έλεγε πάντα αχ ετούτο και αχ πώς πέρασα». στο Μ. Ε., Συνέντευξη, 25/7/21. σ. 5.

¹²³ Μ. Ε., Συνέντευξη, 25/7/21. σ. 11.

Ήταν το Φλεβάρη του 1966, 4:15 το πρωί, και είχε και φεγγάρι. (...) Η μάνα μου και ο πατέρας μου είχαν ένα κρεβάτι (...) Εμείς κοιμόμασταν στο πάτωμα σαν τα ψάρια. (...) απ'έξω είχε μια αχλαδιά και είδα το φεγγάρι ανάμεσα στην αχλαδιά και δε μπορούσα να καταλάβω τι γινότανε, κοιμόμουνα μέσα ή έξω. Τέλοσπάντων, βγήκαμε έξω. Φοβερό όταν έφεξε, ας πούμε και είδαμε το σπίτι μας, ήτανε άαστο πολύ τραυματικό, (...) Εεεε μετά μας 'δωσαν κάτι σκηνές, μας 'δίναν κάτι κονσέρβες, μας 'δίναν ψωμιά.¹²⁴

Μετά τον σεισμό αναχώρησαν πάρα πολλές οικογένειες από το χωριό. Μείνανε μόνο όσοι είχαν σταθερό μισθό από το κράτος ή χωράφια με ζώα. Αυτό στα λόγια του Πάνου μεταφράζεται ως ότι «μείνανε και κάποιιοι που ήταν κινητικοί και δουλευταράδες».¹²⁵ Αντιλαμβάνεται τους ανθρώπους που παρέμειναν και επιβίωσαν στο χωριό μετά το σεισμό ως τους πιο εργατικούς. Ο ίδιος ήταν τσοπάνης και πουλούσε ψάρια στην αγορά του Κερασοχωρίου. Περιγράφει τη ζωή στο χωριό με όρους υλικής ανεπάρκειας.

Δεν υπήρχε χρήμα. Εδώ (στο χωριό) είχαμε τα απαραίτητα για να τρώμε, αλλά δεν είχες. Πήγαινες στο καφενείο για να πάρεις μπισκότο και δεν είχες απ' ένα δίφραγκο να το πάρεις. Δηλαδή δυό παντελόνια είχες. Δεν είχες έξτρα ρούχα, δεν μπορούσες να αγοράσεις, ήταν δύσκολα. Πολύ δύσκολα. Και ψάχναμε για καλύτερη ζωή.¹²⁶

Το 1970 υπηρέτησε φαντάρος για τρία χρόνια. Έπειτα, πήγε στην Πετρούπολη και δούλεψε οικοδομή για να μαζέψει κάποια χρήματα για να αγοράσει εισιτήριο να πάει στη Βοστώνη όπου είχαν ήδη εγκατασταθεί τα αδέρφια του. Το 1974, ενώ σχεδίαζε το ταξίδι του στη Βοστώνη, έγινε η επιστράτευση για την Κύπρο και δεν παρουσιάστηκε σε κάποια στρατιωτική μονάδα: «Ευτυχώς που δεν πήγαμε σε πόλεμο εδώ τουλάχιστον, και δεν πήγαμε και στην Κύπρο τότε εμείς, πήγαν μερικοί άλλοι, αλλά εμείς δεν είχαμε πάει».¹²⁷

Παρόλο που η πρόσκληση μέσω της διαδικασίας οικογενειακής επανένωσης είχε ήδη γίνει από τον αδερφό του τον Γιάννη, υποθέτουμε ότι η επιστράτευση αποτέλεσε ένας επιπλέον λόγος που έφυγε διότι ήθελε να αποφύγει τον πόλεμο. Αυτό το συμπεραίνουμε

¹²⁴ Μ. Π., Συνέντευξη, 11/1/2020. σ. 17.

¹²⁵ Στο ίδιο. σ. 18.

¹²⁶ Στο ίδιο. σ. 8.

¹²⁷ Στο ίδιο. σ. 2.

από τα συμφραζόμενα διότι δεν το αναφέρει ρητά, πιθανόν από ντροπή που δεν εκτέλεσε το στρατιωτικό του καθήκον.

Πήγα στην Αμερική, βέβαια με λίγες δυσκολίες(...) γιατί δεν μ' αφήνανε ούτε να φύγω. Γιατί όταν έφυγα φαντάρος δεν μας δώσανε απολυτήριο (...) Και να ναι καλά αυτός ο άνθρωπος, (...) πήγα να πάρω το διαβατήριο και δεν μου το δίνανε, μου λέγανε εσύ είσαι με άδεια, (...) και μου δωσε ο άνθρωπος, (...) με κοίταξε και μου λέει, θα σου δώσω βρε παιδί μου άμα θες να φύγεις κιάλας, και μου 'δωσε το χαρτί και πήρα το διαβατήριο, και έφυγα για την Αμερική το 74.¹²⁸

Σε αντίθεση με τους τρεις αδελφούς, η Μαρία, σύζυγος του Θεόφιλου, γεννημένη στο Κρέντη το 1956, περιγράφει τη ζωή στο χωριό με όρους άνεσης και ανεμελιάς. Ο πατέρας της ήταν μελισσοκόμος και κλαρινιτζής και η μητέρα της ασχολείτο με τα οικιακά: «Δεν ζήσαμε ποτέ μεγάλη φτώχεια στο χωριό όπως πολλοί άλλοι λένε, γιατί οι γονείς μας μάς παρείχαν τα πάντα.»¹²⁹

Το 1966, ενώ ήταν ακόμα στο δημοτικό, καταστράφηκε το σπίτι της από τον μεγάλο σεισμό και η οικογένειά της αναγκάστηκε να μετακομίσει στον Βύρωνα. Όπως και για τον Πάνο, ο σεισμός αποτέλεσε τραυματική εμπειρία για την ίδια:

Ήταν πολύ τρομακτικός σεισμός (...) εγώ κοιμόμουν στο δωμάτιο με την αδερφή μου και έπεσε ο τοίχος πάνω μας. Η αδερφή μου βγήκε αμέσως αλλά εγώ ήμουν κάτω από τον τοίχο για πολλή ώρα. Και αυτό μου έφερε πάρα πολλές φοβίες.¹³⁰

Μετά το σεισμό, η Μαρία δεν ξαναγύρισε στο χωριό. Τελείωσε το δημοτικό στην Αθήνα, η μητέρα της την προέτρεψε να μάθει μοδιστρική και ξεκίνησε να δουλεύει βοηθός μιας μοδίστρας που είχε προσλάβει μια οικογένεια εφοπλιστών. Εκεί απέκτησε γνώσεις και τις δεξιότητες που θα της χρησίμευαν στο μέλλον. Η μητέρα της που ήταν εργατική και δυναμική αποτέλεσε πρότυπο για την ίδια και τα προσόντα της στο ράψιμο της έδωσαν την αυτοπεποίθηση να ακολουθήσει καριέρα στο μέλλον.

¹²⁸ Στο ίδιο.

¹²⁹ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ.1.

¹³⁰ Στο ίδιο. σ. 14.

Ήθελα πάντα να είμαι ανεξάρτητη. Δεν μου άρεσε ποτέ να ζητάω από τον σύζυγό μου χρήματα. Ήθελα πάντα να έχω τα δικά μου χρήματα. Όλα τα χρόνια που είχα τα παιδιά μου εγώ δούλευα και έβγαζα και καλά χρήματα. Υπηρετούσα την οικογένεια αλλά ήθελα να νιώθω ανεξάρτητη. Δεν ήθελα ποτέ, δεν μου άρεσε ποτέ, να νιώθω...να περιμένω από τον σύζυγο να με συντηρήσει. Δεν ξέρω γιατί, πώς. Το είχα μέσα μου.¹³¹

Η Ευανθία, σύζυγος του Πάνου, γεννήθηκε το 1961 στη Βαλαώρα, Ευρυτανίας. Έχασε την μητέρα της σε μικρή ηλικία. Κάποια αδέρφια της πήγαν σε ορφανοτροφείο αλλά αυτή, μαζί με τον μεγαλύτερο της αδερφό, έμεινε στο χωριό. Δεν μιλάει πολύ για την παιδική της ηλικία οπότε δεν γνωρίζουμε το επάγγελμα του πατέρα της, ή πώς επιβίωσαν. Αντιλαμβανόταν από μικρή ηλικία ότι η ζωή στο χωριό δεν είχε προοπτική για μια νεαρή γυναίκα.

Δεν είχε κάτι άλλο να κάνεις στο χωριό. Οπότε για να γίνεις κάτι καλύτερο και να μην μείνεις στο χωριό και παντρευτείς ένα άλλον και να κάνεις οικογένεια και συ και να φυλάς τα ζώα και τα χωράφια, έπρεπε να πάω σχολείο.¹³²

Πήγε όμως στο γυμνάσιο στο γειτονικό χωριό, στη Γρανίτσα, και περιγράφει την ταλαιπωρία που περνούσε για να καταφέρει απλά και μόνο να φτάσει εκεί.¹³³ Είχε ως πρότυπα στο χωριό ανθρώπους που μετανάστευσαν στις ΗΠΑ και επέστρεψαν με περισσότερα χρήματα και υλικές ανέσεις, καθώς και γυναίκες που σπούδαζαν στην Αθήνα και επέστρεψαν στο χωριό καλοντυμένες και «μοντέρνες».

Υπήρχαν οικογένειες (...) πιο εύπορες που μπορούσαν (...) εκείνο τον καιρό να στέλνουν (...) τα παιδιά τους στην Αθήνα για να σπουδάσουν. (...) η δασκάλα στο χωριό που πήγε στην Αθήνα και σπούδασε (...) την έβλεπες διαφορετικά...ξέρεις ένα κορίτσι να βλέπει μια

¹³¹ Στο ίδιο. σ. 7.

¹³² Στο ίδιο. σ. 24.

¹³³ «Εκείνα τα χρόνια δεν υπήρχαν και οι δρόμοι ήταν πολύ χάλια δεν υπήρχε ασφαλτος, ε.., δεν μπορούσαμε δηλαδή να φύγω από το χωριό και να... δεν υπήρχαν αυτοκίνητα να πάμε όπως πηγαίνουν σήμερα τα παιδιά τα παίρνει το πρωί το αυτοκίνητο τα πηγαίνει στο γυμνάσιο και τα πάει το βράδυ στο σπίτι τους. Τότε έπρεπε να βρούμε ένα σπίτι να νοικιάσουμε. Ένα δωμάτιο όχι σπίτι, (...) και πηγαίναμε στο γυμνασιο. Πηγαίναμε..μας έπαιρνε έξι ώρες με τα πόδια να πάμε τότε. Μαζευόμασταν γκρουπ από τα χωριά, από το διπλανό χωριό και όλοι μαζί πηγαίναμε 50-60 παιδιά πηγαίναμε στο γυμνάσιο». στο Μ.Ε., Συνέντευξη, 15/7/2021. σ. 15.

ωραία κυρία ντυμένη, καλοντυμένη με το τσαντάκι της και εσύ να μην έχεις δει ποτέ τέτοια πράγματα και κάθεσαι σαν χαζή και την κοιτάς και λες «τι ωραία... γιατί να μην γίνω και εγώ έτσι μια μέρα.» Οπότε, [σκέψη] σου δίνει ένα κίνητρο αυτό να κάνεις κάτι, να φύγεις από το χωριό να ζήσεις καλύτερα (...). Και το ήθελα αυτό, μου άρεσε πάρα πολύ. Να φοράει...να κρατάει τσαντάκι και να έχει κότσο και τέτοια. Τρελαινόμουνα!¹³⁴

Η Εύη παρατηρούσε με θαυμασμό τη δασκάλα της που είχε μορφωθεί στην Αθήνα και επέστρεψε στο χωριό πιο «αστραυτερή» με αξεσουάρ και ενδυμασία που δεν είχαν ξαναδεί τα κορίτσια του χωριού. Οι αναμνήσεις αυτές λειτούργησαν ενθαρρυντικά ως προς την μετανάστευσή της στην Αθήνα. Το 1979, αφού όπως αναφέρει και η ίδια, δεν πέρασε σε κάποια σχολή, ξεκίνησε να δουλεύει σε ένα εργοστάσιο που παρήγαγε μπισκότα στην Αθήνα.

Δυσκολίες προσαρμογής στην Αθήνα

Πολλά από τα προβλήματα προσαρμογής που συναντά ένας μετανάστης σε μια ξένη χώρα, συναντώνται κυρίως στην πόλη. Το φαινόμενο της «αστικοποίησης», ακόμη και όταν αφορά την εσωτερική μετανάστευση, προϋποθέτει αλλαγές στον τρόπο ομιλίας, στην συμπεριφορά και στις κοινωνικές αξίες ενός ατόμου που προέρχεται από την ύπαιθρο ώστε να μπορέσει να ενταχθεί στο κοινωνικό σύνολο. Ένα μεγάλο ποσοστό αγροτών νοσταλγείτο χωριό, υποφέρει από τις δυσκολίες της ζωής, από την πολυκοσμία, την απομόνωση, τους κινδύνους που χαρακτηρίζουν τα μεγάλα αστικά κέντρα. Η απότομη αυτή απόσπαση από το οικείο περιβάλλον και η τοποθέτηση τους σ' ένα άγνωστο κοινωνικό σύνολο, αφιλόξενο, αδιάφορο και εχθρικό συμβάλλει στην ψυχική αποδιοργάνωση του ατόμου και τη δημιουργία άγχους.¹³⁵

Οι αφηγητές/τριες περιγράφουν την ζωή τους στην Αθήνα ως μοναχική, απαιτητική και γεμάτη από προκατάληψη. Η περιθωριοποίηση που εισέπραξαν στην Αθήνα κουβαλά το στιγματισμό του εσωτερικού μετανάστη. Βίωσαν πρόσθετες κοινωνικές πιέσεις από το γεγονός και μόνο ότι έρχονταν από την επαρχία.

Η Λ. Βεντούρα ορίζει τον ρατσισμό ως το σύστημα αντιλήψεων που αποσκοπεί

¹³⁴ Στο ίδιο. σ. 24.

¹³⁵ Κυριαζή, Άλλισον Ε. «Εσωτερική μετανάστευση και χώρος στην Ελλάδα», Αναλυτικές προσεγγίσεις, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, 2005.

στο να τονίσει την διαφορετικότητα μιας ομάδας με σκοπό να την υποτιμήσει, ταξινομώντας τα άτομα της ομάδας σε κατώτερη θέση με αποτέλεσμα την περιθωριοποίηση και τον αποκλεισμό.¹³⁶

Στην Αθήνα ο Γιάννης βίωσε προκατάληψη από τους ντόπιους λόγω της καταγωγής του από το χωριό. Περιγράφει ένα περιστατικό όπου δούλευε βοηθός σερβιτόρου σε ένα εστιατόριο. Οι πελάτες του ζητούσαν να φέρει μια κανάτα νερό και το άδειαζαν στο πάτωμα επανειλημμένα αλλά εκείνος αντέδρασε και τους είπε:

*«κοιτάξτε μπορεί να είμαι χωριατάκι και σεις να είστε, δεν ξέρω από πού, και να κάνετε τους μάγκες με τις γλάστρες...εγώ τις πότιστα πριν δεν χρειάζονται πότισμα. Θα σας φέρω άλλη μια φορά, άμα το χύσετε κι αυτό δεν θα πιείτε νερό.»*¹³⁷

Οι πελάτες όμως κάλεσαν το αφεντικό του και ο Γιάννης επιπλήχθηκε. Έπειτα, παραιτήθηκε ηρωικά. Η ιστορία αυτή, που υπερβαίνει την εργοδοτική εξουσία, συμβάλλει στη συνολική αφήγηση της ζωής του που έχει ως σλόγκαν το «επιτυγχάνω με τις δικές μου δυνάμεις». Αναφέρει ότι είχε όνειρο να γίνει εργολάβος και να ξεφύγει από τη μισθωτή ζωή, αλλά τον απέτρεψε η οικονομική του κατάσταση στην Αθήνα που ήταν σημαδεμένη από το χρέος: «Είχα στο μυαλό μου να ανέβω να ξεφύγω, να μπορέσω να γίνω εγώ εργολάβος».¹³⁸

Η Ελένη συνέχισε να δουλεύει ως οικιακή εργάτρια για τον διευθυντή του κολλεγίου Αθηνών, ώσπου η κόρη τους θα μετακόμιζε στην Αμερική με τον σύζυγό της και προσκάλεσε την Ελένη να έρθει μαζί τους ως εσωτερική οικιακή βοηθός.¹³⁹ Η οικιακή εργασία ως «εσωτερική» ήταν ψυχοφθόρα. Παρόλα αυτά, δεν επιθυμούσε να επιστρέψει στις δυσκολίες που είχε η ζωή στο χωριό. Βρισκόταν σε μια ενδιάμεση κατάσταση όπου ούτε το χωριό, ούτε και η Αθήνα αποτελούσαν ικανοποιητικές επιλογές, πρόβλημα που αναδεικνύει η διαδικασία μετάβασης από μία παραδοσιακή κοινωνία σε μία σύγχρονη:

¹³⁶ Βεντούρα, Λίνα. *Μετανάστευση Και Κοινωνικά Σύνορα: Διαδικασίες Αφομοίωσης, Ενσωμάτωσης ή Αποκλεισμού*, Νήσος, Αθήνα, 2011. σ.31.

¹³⁷ Μ.Γ, Συνέντευξη 26/7/2021. σ.7.

¹³⁸ Στο ίδιο. σ. 10.

¹³⁹ Πιθανή η συσχέτιση της φιλοαμερικανικής στάσης με το γεγονός ότι εργαζόταν για τον πρόεδρο του Αμερικανικού Κολλεγίου καθώς «τη δεκαετία του '20 στην Ελλάδα, συστάθηκαν ιδρύματα όπως, Near East Relief Foundation, το Αμερικανικό Κολλέγιο, η Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, μεταξύ άλλων, που ενίσχυαν την εικόνα της αμερικανικής ανωτερότητας και ευρηματικότητας, συμβάλλοντας στο γόητρο της Αμερικής στην Ελλάδα». στο Λαλιώτου, Ιωάννα. *Διασχίζοντας Τον Ατλαντικό*, ό.π., σ. 161.

«Δύσκολο, σε ξένο σπίτι, δεν ήταν κάτι το ευχάριστο. Μαθαίνεις να κάνεις πράγματα, δεν αισθάνεσαι άνετα ποτέ, αλλά τι να κάνεις. Και στο χωριό ήταν δύσκολα, δεν μου άρεσε η ζωή του χωριού».¹⁴⁰

Ο Θεόφιλος για τη ζωή του στην Αθήνα μιλάει επιγραμματικά καθώς αποτέλεσε περίοδο ιδιαίτερος τραυματική η οποία χαρακτηρίζεται από φτώχεια, χρέος και κοινωνικό ρατσισμό.

Τόσο δύσκολα, που τα χρήματα που βγάζαμε δεν ήταν αρκετό να πάμε στο σουπερ μάρκετ να ψωνίσουμε τα απαραίτητα της ζωής, ένα κουτί καφέ ή ένα κουτί φακές, ή οτιδήποτε για να φάμε. Και αναγκαζόμασταν στο μπακάλη να γράψουμε με το βιβλιάριο--αν έχεις ακούσει--που τα πλήρωνες την επόμενη εβδομάδα.¹⁴¹

Το πρώτο καλοκαίρι του Θεόφιλου στην Αθήνα ήταν πολύ μοναχικό. Θυμάται ένα βράδυ που τριγυρνούσε στο Περιστέρι, να πετυχαίνει μια παράσταση Καραγκιόζη και να μην έχει αρκετά χρήματα για να την παρακολουθήσει. Μια παρέα παρακολουθούσε την παράσταση από την διπλανή ταράτσα, ανέβηκε και αυτός και τον κορόιδευαν για την προφορά του.¹⁴²

Οι αναμνήσεις της Μαρίας από την μετάβαση της στην Αθήνα επικεντρώνονται στον ρατσισμό που εισέπραξε από τους δασκάλους της που την κορόιδευαν για την προφορά της δημιουργώντας της μια ανασφάλεια που κουβάλησε και στη μετέπειτα ζωή της.¹⁴³ Δυσκολεύτηκε να τελειώσει το δημοτικό γιατί θεωρεί ότι το επίπεδο εκπαίδευσης που της έδωσε το δημοτικό στο χωριό δεν αντιστοιχούσε με αυτό της Αθήνας. Απαρνήθηκε το χωριό ώστε να μπορέσει να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα της ζωής στην πόλη.

¹⁴⁰ Μ. Ε., Συνέντευξη, 25/7/21. σ. 5.

¹⁴¹ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 4.

¹⁴² «Εγώ παιδάκι τώρα, ήθελα να δω κάτι, ν' ακούσω, δεν είχα λεφτά να μπω μέσα, πού να βρω λεφτά, (...) Βλέπω απέναντι σε μια ταράτσα (...) βλέπαν τον Καραγκιόζη, τσάμπα αυτοί. Ανεβαίνω απάνω στην ταράτσα "τι γυρεύεις εσύ εδώ;"...λέω "μήπως μπορώ να κάτσω κι εγώ εδώ λίγο να ξεσκάσω;", χαχαχα και γέλασαν αυτοί τάχα, με είδαν χωριατόπαιδο εμένα τώρα με προφορά απ' το χωριό "κάτσε να ξεσκάσεις κι εσύ". Ούτε να μου προσφέρουν ένα ποτήρι νερό, ούτε τίποτα, έκασα κι εγώ στην άκρη εκεί. Θέλω να σας πω, για να διασκεδάσω έπρεπε έτσι...πήγα στην ταράτσα, την ξένη ταράτσα να δω Καραγκιόζη» Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 15.

¹⁴³ Βλ. κεφ. 2, σ. 66

Μετά ήρθαμε στην Αθήνα όταν ήμουν δέκα χρονών και αυτό ήταν δύσκολο. Γιατί μιλούσαμε με προφορά, και οι δάσκαλοι μας πειράζανε, (...) οι ίδιοι θεωρούσαν ότι ήταν χαριτωμένο που μιλούσαμε με προφορά, αλλά (...) για μένα ήταν πάρα πολύ δύσκολο. (...) Μου έλεγε τώρα θα σηκωθεί η βλαχούλα να μας πει το μάθημα. (...) Πάθαμε ένα πράγμα όλα τα αδέρφια, δεν θέλαμε να ξανακούσουμε χωριό γιατί μας πειράζαν τόσο πολύ ο κόσμος.¹⁴⁴

Το ταξίδι για τη χώρα των ευκαιριών

Οι αφηγητές/τριες μεταναστεύουν την περίοδο (1967-1980). Η Ελένη ήταν η αιτία για την μετανάστευση όλης της οικογένειας διότι σε αυτήν έγινε η αρχική πρόσκληση να εργαστεί ως οικιακή βοηθός στη Βοστώνη. Ο γάμος είχε κομβική σημασία για την μετακίνηση των υπόλοιπων αφηγητών/τριών. Η Ελένη παντρεύτηκε τον Γιάννη το 1967 και μέσω οικογενειακής επανένωσης ήρθαν τα αδέρφια του Γιάννη και οι σύζυγοί τους: ο Θεόφιλος με τη Μαρία το 1973, ο Πάνος το 1974, και η Εύη το 1980.

Σε γενικές γραμμές, οι αφηγητές/τριες έφυγαν με μια διάθεση αισιοδοξίας και με την επιθυμία για οικονομική ανέλιξη. Όλοι μετανάστευσαν με το σκεπτικό ότι θα επέστρεφαν στην Ελλάδα, αφότου αποταμίευαν τα απαραίτητα χρήματα για να ζήσουν μια ποιοτικότερη με υλικούς όρους ζωή, εντούτοις κανείς δεν επέστρεψε. Οι πολιτικές συνθήκες και η δικτατορία δεν έπαιξαν ρόλο, με την πιθανή εξαίρεση της περίπτωσης του Πάνου, του οποίου η απόφαση να φύγει συνέπεσε με την στρατολόγηση στην Κύπρο (1974). Οι γυναίκες, με εξαίρεση την Ελένη, φαίνεται να έβλεπαν τόσο τον γάμο τους, όσο και την μετανάστευση στις ΗΠΑ ως καθήκον, δεδομένου ότι στην Ελλάδα δεν υπήρχαν καλύτερες προοπτικές στον ορίζοντα.

Οικογενειακή Επανένωση

Ο Γιάννης ήταν ο πρώτος που επιθυμούσε να μεταναστεύσει στις ΗΠΑ. Πριν γνωρίσει την Ελένη είχε κάνει μια απόπειρα να έρθει σε επαφή με έναν θείο του που ήταν στις ΗΠΑ, αλλά εκείνος δεν του απάντησε ποτέ.¹⁴⁵ Αφότου γνώρισε την Ελένη στην οποία

¹⁴⁴ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ.1.

¹⁴⁵ «Παιδεύτηκα είχα έναν μπάρμπα ο οποίος έφυγε, το 50 που τελείωσε ο πόλεμος, και το 51 έφυγε και πήγε στην Αμερική. Όταν ήταν αυτός εκεί είχε πάρει και αλλά ξαδέλφια μου από άλλες αδελφές που είχε ο αδελφός της μάνας μου, άλλους συγγενείς. Εγώ του έστειλα γράμματα 4-5 φορές, ούτε να μου απαντήσει, πόσο μάλλον να μου κάνει χαρτιά για να πάω» Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 3.

είχε γίνει πρόσκληση να δουλέψει ως οικιακός βοηθός, παντρεύτηκαν και πήγαν μαζί στις ΗΠΑ. Από την αφήγηση της Ελένης καταλαβαίνουμε ότι ο γάμος της με τον Γιάννη παρακινήθηκε από την προοπτική για ένα καλύτερο μέλλον: «Ο Γιάννης πάντα έλεγε ότι ‘θα ήθελα να πάω στην Αμερική’, he was always [ήταν πάντα]...so [οπότε], όταν βρέθηκε η ευκαιρία, την αρπάξαμε».¹⁴⁶

Το ίδιο συμπέρασμα αντλούμε από την αφήγηση του Γιάννη: «Παντρευτήκαμε για να φύγουμε. Έπρεπε να είμαστε παντρεμένοι.» Ωστόσο, ενώ παραδέχεται ότι αιτία για την μετανάστευση ήταν η πρόσκληση που έγινε στην Ελένη, αλλάζει λίγο την αφήγησή της λέγοντας ότι έπρεπε πρώτα να τον παντρευτεί για να φύγει, παρουσιάζοντας τον εαυτό του ως αιτία για την μετανάστευση της οικογένειας.¹⁴⁷

Η Ελένη και ο Γιάννης γνωρίζονταν από το Κρέντη, αλλά η σύνδεση έγινε στη Αθήνα. Η Ελένη δηλώνει ότι ήταν ερωτευμένοι. Με δανεικά από την οικογένεια εργοδοτών τους, ταξίδεψαν με πλοίο για την Νέα Υόρκη από όπου τους παρέλαβε η οικογένεια και τους μετέφερε στη Μασαχουσέτη. Έμειναν δύο χρόνια στο σπίτι των εργοδοτών της Ελένης. Παράλληλα ο Γιάννης δούλευε ως ηλεκτρολόγος στην εταιρία του ίδιου εργοδότη, *Thermo-Electric*. Το αρχικό σκεπτικό ήταν να επιστρέψουν στην Ελλάδα αφού θα εξοικονομούσαν κάποια χρήματα, αλλά εντέλει χτίσανε εκεί τη ζωή τους, την οικογένεια τους και τις νέες κοινωνικές σχέσεις τους. Η νέα αυτή κοινωνική πραγματικότητα που βίωσαν στη Βοστώνη κατέστησε πια αδύνατη ή αρκετά δύσκολη την επιστροφή στην πατρίδα.¹⁴⁸

Για τον Θεόφιλο δεν υπήρχε επαγγελματική προοπτική στην Αθήνα, και αξιοποίησε την πρωτοβουλία του αδερφού του για να μεταναστεύσει και ο ίδιος. Ως ανειδίκευτος εργάτης, εκτίμησε ότι στην Ελλάδα δεν θα υπήρχαν περιθώρια επαγγελματικής ανέλιξης, σε αντίθεση με τις ΗΠΑ: «Ήξερα ότι το μέλλον στην Ελλάδα, χωρίς ειδικές γνώσεις, πάρα πολύ δύσκολο. Πάντα θα ήσουν ένας μεροκαματιάρης, θα είχες ένα μεροκάματο, δεν θα σου έδινε ευκαιρία, ήξερα ότι στην Αμερική, έστω και

¹⁴⁶ Μ. Ε., Συνέντευξη, 25/7/21. σ. 6.

¹⁴⁷ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 17.

¹⁴⁸ «Καθίσαμε στο σπίτι τους και η Ελένη κοίταγε τα παιδιά για δύο χρόνια γιατί η γυναίκα του Χατζόπουλου έπρεπε να πάει να κάνει το μεταπτυχιακό δεν ξέρω σε μαθηματικά, δεν ξέρω τι (...) και αυτός ήταν ο λόγος και φύγαμε, παντρευτήκαμε τον Φεβρουάριο και τον Σεπτέμβριο φύγαμε πήγαμε στην Αμερική. Τότε είχε γίνει η επανάσταση με τον Παπαδόπουλο την άνοιξη τον Απρίλιο και τον Σεπτέμβριο εμείς φύγαμε. Δεν ήμασταν εδώ ούτε στη δικτατορία ούτε στη μεταπολίτευση μετά που άλλαξαν τα πράγματα, ούτε το 80 και μετά που άρχισε η κατακύλα» Στο ίδιο.

δύσκολα, θα ήτανε η ευκαιρία, το opportunity που λέμε». ¹⁴⁹ Η μετανάστευση στις ΗΠΑ δεν του φαινόταν πιο οδυνηρή υπόθεση από τη μετανάστευση από το χωριό στην Αθήνα. Ένωθε ότι δεν είχε τίποτα να χάσει από την κίνηση να φύγει: «Μην ξεχνάς είχα φύγει 13 χρονών απ' το σπίτι μου μόνος μου, δεν με ξένιζε τίποτα. Ξενιτιά κι εδώ, ξενιτιά κι εκεί». ¹⁵⁰

Αποφάσισε να παντρευτεί την Μαρία, που ήταν η κόρη ενός συγχωριανού φίλου του, για να φύγουν στις ΗΠΑ. ¹⁵¹ Ταξίδεψαν τον Οκτώβριο του 1973 για τη Βοστώνη, έχοντας κάνει λίγα μαθήματα Αγγλικών. Τα χρήματα από το εισιτήριο συγκεντρώθηκαν από τα δώρα του γάμου και την πώληση του αυτοκινήτου του Θεόφιλου. Πίστεψαν και αυτοί ότι θα πήγαιναν προσωρινά στις ΗΠΑ. ¹⁵²

Η Μαρία αποφοίτησε από τη σχολή καλογραιών το 1972 και επέστρεψε στην οικογένειά της. Αρχικά δεν ήθελε να φύγει. Η πρόταση για την Αμερική σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ήταν 10 χρόνια μεγαλύτερός της, την έκανε να αμφιταλαντεύεται για ένα διάστημα 8 μηνών. Ο πατέρας της όμως την ώθησε να δεχτεί την πρόταση. Στην ερώτηση αν ήθελε να πάει στην Αμερική απαντάει:

Όχι. Αλλά ο Θεόφιλος ήθελε να πάει Αμερική οπωσδήποτε. Ήθελε να πάει για το opportunity [ευκαιρία]. Εκεί λέει, «θα μπορέσω να προχωρήσω στη ζωή.» Anyway, [τέλος πάντων] πηγαίναμε ένα χρόνο back and forth [πέρα δώθε]. Και λογικό δεν είναι; Ο άλλος δέκα χρόνια πιο μεγάλος από μένα. ¹⁵³

Για την περίπτωση του Πάνου, που μετανάστευσε χωρίς να έχει παντρευτεί το 1974, αναφερθήκαμε προηγουμένως. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1980 για να βρει σύζυγο, αφότου δηλαδή είχε ανοίξει την επιχείρηση της πισαρίας μαζί με τον Θεόφιλο. Ισχυρίζεται ότι το 1980 δεν ήταν τόσο εύκολο να βρεις μια σύζυγο που να θέλει μεταναστεύσει. Συνειδητοποιεί ότι στην Ελλάδα της δεκαετίας του 80 οι γυναίκες δεν θέλουν να ξενιτευτούν σε σχέση με προηγούμενες δεκαετίες.

¹⁴⁹ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 14.

¹⁵⁰ Στο ίδιο. σ. 18.

¹⁵¹ «Εκείνα τα χρόνια ήταν ίσως και τώρα ισχύει αυτό, λέγανε (...) "πάρε σπίτι από... πάρε σκύλο από κοπάδι και από σπίτι νοικοκυριό", δηλαδή ήταν το trend [η τάση] τότε» Στο ίδιο. σ.16.

¹⁵² «Βασικώς ήτανε να πάμε στην Αμερική να προκόψουμε. Στην αρχή λέγαμε να πάμε για πέντε χρόνια, να μαζέψουμε κάτι και να γυρίσουμε. Έτσι ήταν το mentality εκείνη την εποχή, το σκεπτικό» Στο ίδιο. σ.17.

¹⁵³ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 5.

*Ο τρόπος τότε για να βρεις γυναίκα, περπατούσες εδώ, συγγενείς, μήπως εκείνη, μήπως υπάρχει καμιά κοπέλα να βρούμε, μήπως εκείνο...εε πρότεινε κάποιος εκεί, δε σου άρεσε, πολλές δεν, δεν 'θέλαν να παν Αμερική καθόλου. Ααα όταν τις έλεγες για Αμερική παλαιότερα λέγαν, στην Αμερική, τρέχανε! Μετά δε θέλανε (...)*¹⁵⁴

Εκτιμούμε ότι το γεγονός αυτό σχετίζεται με τη μεσολάβηση της μεταπολιτευτικής περιόδου. Αφενός, η βελτίωση του συνολικού βιοτικού επιπέδου προσέφερε ένα επιπλέον κίνητρο να παραμείνει η νεολαία στη χώρα. Αφετέρου, οι εξελίξεις στο πεδίο των γυναικείων θεσμικών διεκδικήσεων που πυροδοτήθηκαν από το εγχώριο φεμινιστικό κίνημα ενδεχομένως να διατάραξαν τους έμφυλους ρόλους και τα πρότυπα, δημιουργώντας νέες προοπτικές για πολλές γυναίκες.¹⁵⁵

Γνώρισε την Ευανθία σε ένα πανηγύρι στη Βαλαώρα, Ευρυτανίας μέσω προξενιού. Ο ίδιος προτιμάει να μην χρησιμοποιεί την λέξη «προξενιό». Ίσως το τωρινό του βλέμμα αξιολογεί αρνητικά την πρακτική του προξενιού ως παρωχημένη και οπισθοδρομική.¹⁵⁶ Η οικογένεια της Εύης δεν ήταν θετική στο να πάει στις ΗΠΑ, άλλα το ενδεχόμενο να πάνε προσωρινά με την προοπτική να επιστρέψουν με περισσότερα χρήματα άμβλυσε τις αντιρρήσεις τους.¹⁵⁷ Στην αφήγηση και των δύο δεν φαίνεται να είχε η Εύη ιδιαίτερο λόγο στην απόφαση του γάμου της και της μετανάστευσης. Η Εύη δεν θεωρεί ότι ήταν έρωτας, αλλά προϊόν προξενιού.¹⁵⁸

Πριν εμφανιστεί ο Πάνος, δεν είχε στο μυαλό της το ενδεχόμενο να φύγει από τη χώρα. Ήταν η πρώτη στην οικογένειά της να φύγει για τις ΗΠΑ. Στήριξε την οικογένεια της οικονομικά και προσκάλεσε πολλούς συγχωριανούς να δουλέψουν στην πιτσαρία του Πάνου.

¹⁵⁴ Μ. Π., Συνέντευξη, 11/1/2020. σ. 30.

¹⁵⁵ Ρεπούση, et al. *Ο Φεμινισμός Στα Χρόνια Της Μεταπολίτευσης (1974-1990): Ιδέες, Συλλογικότητες, Διεκδικήσεις*. Αθήνα, Ίδρυμα Της Βουλής Των Ελλήνων, 2017.

¹⁵⁶ «Δε μ'αρέσει η λέξη, το προξενιό. Προτάσεις γινότανε, συνάντηση, όπου είναι το ίδιο όπως πας τώρα και πας να πάρεις ένα ποτό και βλέπεις το φίλο της φίλη σου και γνωρίζεσαι, εε κάτι έτσι» Μ. Π., Συνέντευξη, 11/1/2020. σ. 30.

¹⁵⁷ «Εεε στην αρχή δε θέλαν (οι γονείς της) να φύγουν για το εξωτερικό, λέμε μπορεί και να μη κάτσουμε και πολλά χρόνια και η αλήθεια ήταν αυτή, ότι είχα στο μυαλό μου να γυρίσω πίσω» Στο ίδιο. σ.20

¹⁵⁸ «Έψαχνε για κοπέλα (ο Πάνος), και ο γαμπρός του, του λέει ξέρεις ξέρω μια κοπέλα που έχει αδερφή, πάμε να την δούμε και έτσι έγινε. Ήρθανε εκεί και με είδαν, με ζήτησαν σε γάμο, λέμε ΟΚ, alright, δεν υπήρχε έρωτας δεν υπήρχε τίποτα απλώς είπαμε το ΟΚ, γνωριστήκαμε λίγο εδώ παντρευτήκαμε γιατί έπρεπε να φύγει να πάει πάλι για δουλειές στην Αμερική, γι αυτό γίναν όλα τόσο γρήγορα» Μ.Ε., Συνέντευξη, 15/7/2021. σ.1.

Οικονομικός θα έλεγα είναι ένας από τους πιο μεγάλους λόγους, καλύτερη ζωή. Εκείνα τα χρόνια να ξενιτευτείς, να μπορέσεις να πας κάπου ήτανε μεγάλο πράγμα γιατί μπορούσες να βοηθήσεις και τους υπόλοιπους, την υπόλοιπη οικογένεια άμα μπορέσεις να βγεις να δουλέψεις. Οπότε ήτανε ένα, ένα plus [συν] αυτό, ένα κίνητρο παραπάνω.¹⁵⁹

Συνοπτικά, η διαδικασία μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ προέκυψε σταδιακά. Τα παιδικά χρόνια των περισσότερων αφηγητών/τριών δεν ήταν ομαλή περίοδος καθώς πολλοί/ες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους, είτε λόγω εμφυλίου πολέμου όταν εγκαταστάθηκαν προσωρινά σε κέντρα ανταρτόπληκτων, είτε λόγω καταστροφών από το σεισμό του 1966, όταν μετακόμισαν μόνιμα στην Αθήνα. Η εσωτερική μετανάστευση προς την Αθήνα αποσκοπούσε στην εύρεση εργασίας και περιγράφεται ως «δύσκολη». Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, η δυσκολία προσαρμογής στις ΗΠΑ φαίνεται να είναι μικρότερη απ' ότι στην Αθήνα. Αυτό, πιθανά να σχετίζεται με το γεγονός ότι αφενός ήταν μικρότεροι/ες σε ηλικία όταν μετακινήθηκαν στην Αθήνα και αφετέρου αποτέλεσε μεγαλύτερο σοκ η πρώτη μετακίνηση από το χωριό στην πόλη, παρά από την πόλη της Αθήνας σε μια άλλη πόλη στο εξωτερικό. Επιπλέον, εκτιμούμε ότι το γεγονός ότι ταξίδεψαν μέσω της διαδικασίας της οικογενειακής επανένωσης αποτέλεσε βοηθητικός παράγοντας.

¹⁵⁹ Μ.Ε., Συνέντευξη, 15/7/2021. σ. 2.

2. Η Προσαρμογή στο Νέο Τόπο: Οι παράγοντες ενσωμάτωσης και η κοινωνική ανέλιξη

Οι αφηγητές/τριες αυτοπροσδιορίζονται σήμερα, ως αφομοιωμένοι μετανάστες, δηλαδή θεωρούν ότι η ενσωμάτωσή τους στην αμερικανική κοινωνία έγκειται στην εκπλήρωση του *αμερικανικού ονείρου*. Όμως, αφομοιωμένοι, όχι με την έννοια ότι εγκατέλειψαν τις ρίζες τους, τις εθνικές παραδόσεις και τη γλώσσα τους. Αντιθέτως, διατήρησαν τα εθνοτικά τους χαρακτηριστικά, και ήταν μέλη μιας ισχυρής κοινότητας, της οποίας αφενός, οι οικογενειακοί δεσμοί, και αφετέρου η ελληνική καταγωγή αποτέλεσαν συγκροτικά συστατικά.

Το γεγονός αυτό, σχετίζεται με το πολιτικό κλίμα των ΗΠΑ την περίοδο που μετανάστευσαν και την κρατική ρητορική που αγκάλιαζε τον εθνοτικό πλουραλισμό.¹⁶⁰ Οι εκτεταμένες θεσμικές αλλαγές που συντελέστηκαν στα μέσα της δεκαετίας του 1960 άνοιξαν το δρόμο σε ευκαιρίες κοινωνικής κινητικότητας για τις εθνοτικές και φυλετικές μειονότητες με κατεύθυνση το δεσπίζον αμερικάνικο ρεύμα, ευκαιρίες που δεν υπήρχαν πριν από τις αλλαγές στους τυπικούς κανόνες και στην ιδεολογία.¹⁶¹

Η αφομοίωση που «κατάφεραν» οι αφηγητές/τριες λειτουργεί τόσο σε υλικό όσο και σε ιδεολογικό επίπεδο: η ίδια η ανέλιξη των αφηγητών/τριών στη μεσαία τάξη, που τους επέτρεπε το νόμιμο καθεστώς, τους προσέφερε το ιδεολογικό οπλοστάσιο που τους εξασφάλισε τη συμμετοχή τους στο *αμερικανικό όνειρο*. Επομένως, η αφομοίωση γίνεται από τη μία, με βάση τις κεντρικές πολιτικές και από την άλλη από την αποδοχή των υποκειμένων της νέας πραγματικότητας με βάση τον ορθολογισμό της οικονομίας.

Στο κεφάλαιο αυτό, θα εξετάσουμε τους παράγοντες που διευκόλυναν την κοινωνική προσαρμογή και τις δυσκολίες που συνάντησαν ως μετανάστες εργάτες. Η ισχύς των μεταναστευτικών δικτύων στη χώρα υποδοχής, το εργασιακό καθεστώς καθώς και ο βαθμός του ρατσισμού, καθορίζουν την διαδικασία ενσωμάτωσης των

¹⁶⁰ Βλ. κεφ. Α, σ.15.

¹⁶¹ Alba, Richard, et al. «Θεωρία Της Αφομοίωσης, Παλιά Και Νέα.» στο *Μετανάστευση Και Κοινωνικά Σύνορα: Διαδικασίες Αφομοίωσης, Ενσωμάτωσης ή Αποκλεισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, 2011. σ.135

μεταναστών.¹⁶² Θα προσεγγίσουμε τα παραπάνω σε σχέση με τις εμπειρίες που καταθέτουν οι αφηγητές/τριες τα πρώτα τους χρόνια ως μετανάστες/τριες στις ΗΠΑ.

α. Κοινωνική ζωή και εθνική ταυτότητα

Ο κοινωνιολόγος Z. Bauman υποστηρίζει ότι ο προβληματισμός γύρω από την ταυτότητα προκύπτει όταν τα άτομα είναι αβέβια για το που ανήκουν.¹⁶³ Η ανάγκη του συνανήκειν σχετίζεται με τον τρόπο που τα άτομα βλέπουν τον εαυτό τους σε σχέση με το κοινωνικό τους περιβάλλον. Στην περίπτωση των μεταναστών, η αίσθηση ότι είναι «ξένοι» αντανakλά αρνητικά στην ψυχική τους κατάσταση και στη δέσμευση τους να παραμείνουν στη χώρα υποδοχής. Η διαφορά της γλώσσας και της κουλτούρας αφενός και η απουσία των συγγενικών και φιλικών προσώπων που προηγουμένως καλλιεργούσαν την αίσθηση του συνανήκειν αφετέρου, δυσχεραίνουν την προσαρμογή τους στον νέο τόπο.

Η νοσταλγία για την πατρίδα τα πρώτα χρόνια εκφράζεται περισσότερο από τις γυναίκες, διότι δεν βρέθηκαν στις ΗΠΑ με την δική τους οικογένεια, σε αντίθεση με τους τρεις αδελφούς. Για παράδειγμα, η Εύη, παρόλο που ήρθε στη Βοστώνη το 1980, όπου είχε ήδη εγκατασταθεί επαγγελματικά η υπόλοιπη οικογένεια, επισημαίνει ότι η μεγαλύτερή της δυσκολία στην προσαρμογή ήταν η απουσία της οικογένειάς της: «Ήμουνα η πρώτη που πήγε εκεί από την οικογένεια μου τα πρώτα χρόνια, οπότε αυτό ήτανε αρκετά δύσκολο για μένα, παρόλο που η οικογένεια του άντρα μου με καλοδέχτηκε».¹⁶⁴ Η Μαρία ανακαλεί την απουσία της αίσθησης της κοινότητας που είχε στην Ελλάδα όταν αναφέρεται στην νοοτροπία των Αμερικάνων:

Στην αρχή μου φαινόταν όλα πολύ κρύα. Αλλά τώρα, έχω συνηθίσει(...). Εδώ (στην Ελλάδα) όλος ο κόσμος τους αρέσει να μιλάνε, είναι ομιλητικοί, τους αρέσει ο κόσμος,

¹⁶² Ambramisky, Ran, and Leah Boustan. "Immigrants in American Economic History." *Journal of Economic Literature*, vol. 55, no. 4, 2017.

¹⁶³ Bauman, Zygmunt "Strangerhood without boundaries: an essay in the sociology of knowledge", in *Exile and Creativity: Signposts, Travelers, Outsiders, Backward Glances*, ed. Susan Rubin Suleiman, Duke University Press, Durham, NC, 1998. σσ. 321 – 352.

¹⁶⁴ Μ.Ε., Συνέντευξη, 15/7/2021. σ.8. Παρόμοια, η Ελένη λέει «όταν πρώτο ήρθαμε εδώ, ήταν πάρα πολύ δύσκολα. Αλλιώς μαθημένη στην Ελλάδα με τους συγγενείς, τους φίλους, τους γνωστούς. Μας στοίχισε πάρα πολύ η αλήθεια είναι. Κλαίγαμε αρκετά. Αλλά μείναμε --υποφέραμε--μείναμε.» Μ. Ε., Συνέντευξη, 25/7/21. σ. 1.

*conversation [συζήτηση]. Εκεί δεν το βλέπεις αυτό. Βγαίνω στην γειτονιά μου να περπατήσω και οι Αμερικάνοι δεν σου λένε καν καλημέρα αν δεν σε ξέρουν.*¹⁶⁵

Το αχανές τοπίο και το απρόσωπο περιβάλλον του αμερικανικού προαστίου σε σύγκριση με το πυκνοκατοικημένο κέντρο της Αθήνας ήταν επίσης δυσκολοχώνευτο για την Μαρία: «Εμείς εκεί που πήγαμε ήταν έξω από την Βοστώνη και ήταν αρκετά ερημιά για μένα φεύγοντας από την Αθήνα. Και εκεί έπαθα άλλη μελαγχολία δεν μου άρεσε καθόλου, μα καθόλου».¹⁶⁶

Παρά τη μελαγχολία των πρώτων χρόνων, η Μαρία κατάφερε να κοινωνικοποιηθεί με τους γηγενείς και μάλιστα αναφέρει ότι της άρεσε η εθνοτική ποικιλία του κοινωνικού της κύκλου. Η αφηγήτριά μας αντιμετωπίζει θετικά την πολυπολιτισμικότητα του νέου τόπου εγκατάστασης καθώς θεωρεί ότι η επαφή με ανθρώπους από όλο τον κόσμο της έχει διευρύνει την οπτική στα πράγματα.

*Έκανα φίλιες από την πρώτη στιγμή. Τον πρώτο χρόνο που πήγα έκανα φίλους κάτι παιδάκια αλλά ήταν Εβραιάκια [γέλια]. Αλλά για κάποιο λόγο ταιριάζαμε πάρα πολύ με τους Εβραίους έχουμε πολλά κοινά. Πάντα όμως είχα φίλους Αμερικάνους. Πάντα ήμουν ανοιχτή σε αυτό. Έπαιζα τένις σε ομάδα και έκανα φίλες τις οποίες έχω ακόμη. Είμαστε πολύ close [κοντινές]. Έχω περίπου 40 άτομα φίλους Αμερικάνους, ίσως και παραπάνω. Τους βρήκα πολύ καλούς ανθρώπους, πολύ ascerting [δεκτικούς].*¹⁶⁷

Για κάποιους αφηγητές/τριες όμως, οι πολιτισμικές διαφορές συνεισέφεραν στον αίσθημα της αποξένωσης. Ο Θεόφιλος για παράδειγμα, στεναχωριέται για την έλλειψη κοινής αναφοράς σε σχέση με θρησκευτικές γιορτές, αργίες:

Μας λείπει ο άνθρωπος της διπλανής πόρτας, ο φίλος μας, ο γείτονας μας. Να έχουμε Πάσχα εμείς, να έχει κι αυτός, έχουμε Χριστούγεννα, έχει κι αυτός. Δίπλα έχω μια Κινέζα, έναν Ιταλό, έναν Εβραίο, έχω πάρα πολλές διαφορετικές εθνικότητες και διαφορετικές φιλοσοφίες το οποίο δεν είναι αυτό που έχεις στην πατρίδα, που λέμε ρε γιορτάζουμε

¹⁶⁵ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 12.

¹⁶⁶ Το ίδιο. σ. 5.

¹⁶⁷ Το ίδιο. σ.13.

*σήμερα, είναι του αγίου Χαραλάμπου, ή γιορτάζουμε του Αγίου Γεωργίου ή της Παναγιάς, δεν έχουμε αυτό το πράγμα που μας λείπει, ότι όλοι είμαστε ένα.*¹⁶⁸

Με την φράση «όλοι είμαστε ένα» ο Θεόφιλος επικαλείται την εθνική κοινότητα που ονομάζει ο Benedict Anderson «φανταστική». Στην ανάλυσή του για τον εθνικισμό, ο Anderson τονίζει ότι το «έθνος» ανταποκρίνεται ως ιδέα σε ζωτικές συναισθηματικές ανάγκες. Παρά την ανισότητα και την εκμετάλλευση εντός των εθνικών κοινοτήτων, στην φαντασία, καθορίζονται από μια οριζόντια συντροφικότητα που διαπερνά τις κοινωνικές αντιθέσεις και την ετερότητα. Οι «φανταστικές κοινότητες» έχουν ενοποιητική λειτουργία διότι προκαλούν την αίσθηση του συνανήκειν.¹⁶⁹

Εθνοτισμός-Δίκτυα Μεταναστών

Η ανάγκη για την αίσθηση του συνανήκειν καλύπτεται από τη συλλογική μέριμνα για τα εθνικά ζητήματα, τις παραδόσεις, η οποία, βάση των αφηγητών/τριών, διευκόλυσε την κοινωνική τους προσαρμογή. Ο Παντελής Λέκκας τονίζει ότι η συλλογική αναζήτηση για τη φανταστική ασφάλεια που δίνει η ιδέα της εθνικής κοινότητας είναι ενδεικτική μιας διττής προσπάθειας: αφενός, να συνδεθεί η συγκλονισμένη από ραγδαίες κατατάξεις κοινωνία με ένα παρελθόν, και αφετέρου, να κατανοηθεί η κοινωνική αλλαγή λαμβάνοντας μια θέση μέσα σε αυτήν.¹⁷⁰ Σε μια μεγάλη κοινωνική ανακατάταξη για το άτομο, όπως είναι η μεταναστευτική συνθήκη, ο εθνικισμός προτείνει ένα νέο κοινοτικό ιδεώδες το οποίο απαλείφει τις αντιθέσεις και παράγει την αίσθηση συνέχειας.

Τη δεκαετία του 60 παρατηρείται μια μετατόπιση από τη ντροπή των μεταναστών ως προς την εθνική τους προέλευση στην εθνική υπερηφάνεια. Αυτή η μετατόπιση οφείλεται στην ανεκτικότητα του κράτους ως προς την πολιτισμική διαφορά και τη ρητορική που προωθούσε την εικόνα των ΗΠΑ ως μιας φιλελεύθερης χώρας. Ο ιστορικός Αλέξανδρος Κιτροέφ επιβεβαιώνει ότι την περίοδο 1950-74 οι νέοι μετανάστες από την Ελλάδα, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον αναπροσανατολισμό της ομογένειας, καθώς

¹⁶⁸ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 23.

¹⁶⁹ Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, NY, 1983.

¹⁷⁰ Λέκκας Παντελής. *Το Παιχνίδι Με Τον Χρόνο: Εθνικισμός Και Νεωτερικότητα*. Τευχ. 2., Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2011.

ενθάρρυναν την εκδήλωση ενός νέου ενδιαφέροντος για τις ελληνικές ρίζες και τα ελληνικά εθνικά θέματα.¹⁷¹

Η άνοδος του εθνοτισμού ισοδυναμούσε με μια «νοερή επιστροφή στις ελληνικές ρίζες». Ο εθνοτισμός επέτρεψε «να συνδυαστεί η συμβολική, πολιτισμική ελληνικότητα με την ιδιότητα του Αμερικανού πολίτη». Σύμφωνα με την απογραφή του 2000, πάνω από ένα εκατομμύρια Αμερικανοί δήλωσαν πως θεωρούν τον εαυτό τους ελληνικής καταγωγής, παρότι η μετανάστευση από την Ελλάδα ελαχιστοποιήθηκε μετά το 74.¹⁷²

Οι περισσότεροι αφηγητές/τριες, με εξαίρεση τη Μαρία, ομολογούν ότι συναναστρέφονταν κυρίως την ευρύτερη οικογένεια στον ελεύθερο τους χρόνο. Ωστόσο, η κοινωνικοποίησή τους επεκτείνονταν στην ελληνική κοινότητα της Βοστώνης. Συμμετείχαν στον Σύλλογο Ευρυτάνων Μασαχουσέτης, ο οποίος συνδεόταν και με άλλους συλλόγους της ελληνικής ομογένειας. Ο Σύλλογος Ευρυτάνων είχε περισσότερο φιλανθρωπικό παρά πολιτικό χαρακτήρα, καθώς διοργάνωνε κυρίως εράνους για παιδιά από την Ευρυτανία που είχαν ανάγκη. Η οικονομική ενίσχυση πραγματοποιούνταν μέσω πολιτιστικών εκδηλώσεων (χορούς, γλέντια).¹⁷³ Για το λόγο αυτό, η συμμετοχή τους στο σύλλογο έγινε πιο ενεργή όταν είχαν ήδη γίνει εργοδότες. Όπως επιβεβαιώνει και ο Θεόφιλος στην περιγραφή του συλλόγου:

*Ο σύλλογος Ευρυτάνων ήταν καθαρά για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Μαζεύαμε λίγα χρήματα και στέλναμε εδώ στην πατρίδα σε διάφορες άπορες οικογένειες, ανθρώπους που είχαν πάρα πολλά παιδιά, είχαν κάποια πάθηση, κάποιο άρρωστο παιδί. Λίγα χρήματα, αλλά ό,τι μπορούσαμε να στείλουμε, στέλναμε.*¹⁷⁴

Οι αφηγητές/τριες εξηγούν πώς ο σύλλογος είναι πλέον ανενεργός, καθώς η γενιά των παιδιών τους έχει εξαμερικανιστεί και δεν έχει ανάγκη αυτού του τύπου δομές κοινωνικοποίησης. Εκφράζουν ένα φόβο σε σχέση με την εξασθένηση του συλλόγου, η

¹⁷¹ Κιτρόεφ Αλέξανδρος. «Βόρεια και Νότια Αμερική.» ΙΝΕ. τ. 9., Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2003. σ. 309.

¹⁷² Το ίδιο. σ. 313.

¹⁷³ «Μαζευόμασταν μεσ' τον χρόνο, κάναμε χορό και είχαμε και συμβούλιο για όταν να δούμε τι θα κάνουμε. Δουλεύαμε όλοι απ' το κάθε πόστο ο καθένας, οι υπόλοιποι στην κουζίνα, ή μαγείρευε ή κάναμε χορό, φέρναμε και πολλές φορές ορχήστρα από 'δω, από Ελλάδα.» Μ.Θ, Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 25.

¹⁷⁴ Στο ίδιο.

οποία συμβολίζει την έκλειψη των εθνικών παραδόσεων. Ο φόβος αυτός εκδηλώνεται στα λόγια του Γιάννη:

Τώρα όμως αυτά δυστυχώς τελειώσανε γιατί δεν υπάρχουν άτομα να ενδιαφερθούν. Οι νέοι άνθρωποι, τα συμφέροντά τους αλλάζουνε, είναι απασχολημένοι, έχουν οικογένεια, έχουν επιχειρήσεις, έχουν παιδιά (...). Εμείς όμως τρεμοσβήνουμε, τελειώνουμε.¹⁷⁵

Οι λέξεις «τρεμοσβήνουμε, τελειώνουμε» υποδηλώνουν την απειλή που νιώθει ως προς την ίδια την ταυτότητα των Ελλήνων της ομογένειας. Ο Anthony Giddens σημειώνει ότι σε κάθε πλευρά του πολιτικού φάσματος σήμερα, βλέπει κανείς έναν φόβο κοινωνικής αποσύνθεσης και έτσι κάνει λόγο για μια αναγέννηση της «κοινότητας», ενώ ο Bauman αναφέρει ότι σήμερα το να χάνεις την κοινότητα σημαίνει ότι χάνεις την ασφάλεια.¹⁷⁶ Στην πραγματικότητα ο φόβος που σηματοδοτεί η εξασθένηση του συλλόγου, είναι η απώλεια του δεσμού ασφαλείας: «Φύγανε αυτοί που ήμασταν εμείς, δεν έρχονται καινούργιοι Έλληνες για να δημιουργούν το ελληνικό στοιχείο, και τα παιδιά μας αμερικανοποιούνται και χάνεται το να είμαστε μαζεμένοι όλοι μαζί».¹⁷⁷

Ελληνοαμερικανική ταυτότητα

Η αίσθηση του συνανήκειν αντανακλά την ψυχολογική κατάσταση όπου η ταυτότητα ενός ατόμου προσδέεται με ένα συγκεκριμένο τόπο.¹⁷⁸ Εντούτοις, η πλειοψηφία των μεταναστών στις ΗΠΑ από το 60 και μετά, δεν εγκαταλείπουν τις προηγούμενες τους ταυτότητες και πολιτισμικές παραδόσεις. Οι περισσότεροι/ες καλλιεργούν διπλή υπηκοότητα, αντί να επενδύουν ολοκληρωτικά, σε ένα έθνος.¹⁷⁹ Οι αφηγητές/τριες προσπάθησαν να διατηρήσουν την ελληνική τους ταυτότητα, χωρίς αυτό να αποκλείει ότι διαμορφωνόταν παράλληλα η αμερικανική. Το απαγορευτικό της διπλής υπηκοότητας κατά Roosevelt στις αρχές του αιώνα,

¹⁷⁵ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 25.

¹⁷⁶ Bauman, Zygmunt., ό.π., σσ 321-352.

¹⁷⁷ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 27

¹⁷⁸ Amit, Karin, and Shirly Bar-Lev. "Immigrants' Sense of Belonging to the Host Country: The Role of Life Satisfaction, Language Proficiency, and Religious Motives." *Social Indicators Research*, vol. 124, no. 3, 2014. σσ. 941–961.

¹⁷⁹ Στο ίδιο.

η εθνική προσταγή να γίνουν οι μετανάστες «εκατό τις εκατό Αμερικάνοι» φαίνεται ότι την περίοδο που εξετάζουμε δεν αντιστοιχεί πλέον με την κοινωνική πραγματικότητα.¹⁸⁰ Χαρακτηριστικά, η Ελένη, στην ερώτηση αν νιώθει περισσότερο Ελληνίδα ή Αμερικανίδα απάντα: «Και τα δύο. Δεν έχω προτίμηση. Όταν είμαι εδώ είμαι Ελληνίδα και αντίστροφα. Δεν μπορώ να πω 100% Αμερικανίδα γιατί γεννήθηκα εδώ».¹⁸¹ Η Μαρία επίσης αγκαλιάζει τη διπλή εθνική ταυτότητα: «Νομίζω είμαι το ίδιο πατριώτισσα και στα δύο. Γιατί όταν ακούω τον εθνικό ύμνο, δακρύζω, αλλά όταν ακούω και τον Αμερικάνικο δακρύζω. Είμαι ακριβώς στη μέση».¹⁸²

Κατατάσσει την αμερικανική της ταυτότητα στην πλευρά της λογικής: ταυτίζεται με το πολιτικό σύστημα, με τον τρόπο ζωής, με το πως λειτουργούν οι θεσμοί, και την ελληνική στη πλευρά του συναισθήματος: την παρηγοριά, την νοσταλγία, την αγάπη:

*Στην ψυχή μου είμαι Ελληνίδα. Αχ, ελληνικά τραγούδια...Νιώθω, να φανταστείς τώρα, και ό,τι χρειάζομαι σαν βοήθεια μου αρέσει στην Ελληνική γλώσσα να το ακούω. Ψυχολογία, ναι. Στην ψυχή μου είμαι Ελληνίδα απλώς μου αρέσει το σύστημα το Αμερικάνικο. Η ευκολία της Αμερικής μου αρέσει.*¹⁸³

Από την άλλη, ο Γιάννης δεν αναφέρεται ρητά στην αμερικανική του ταυτότητα για να τονίσει την ελληνική. Ο «Έλληνας» νοείται ως φυσική κατηγορία ανθρώπου που μένει अपαράλλαχτη από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Θεωρεί τον εαυτό του απόγονο των αρχαίων Ελλήνων. Η φερόμενη ως αρχαία καταγωγή ενός έθνους και η επιμονή της εθνικής ταυτότητας μέσα στους αιώνες, παρά τα ιστορικά τεκμήρια που αποδεικνύουν το αντίθετο, είναι ενδεικτικά της εθνικιστικής ιδεολογίας.¹⁸⁴

Είμαι Έλληνας και έβλεπα ότι είμαι, στο μυαλό μου, απόγονος του Σωκράτη, απόγονος καποιανού από αυτούς, ακόμα και ενός δούλου της εποχής εκείνης (...) πρέπει να λες

¹⁸⁰ Πριν τη δεκαετία του '60, οι ΗΠΑ αυτοπροσδιορίζονταν ως έθνος Αμερικανών. Το 1915 ο πρόεδρος Roosevelt διακήρυξε ότι «δεν μπορεί να υπάρξει κατά το ήμισυ αμερικανισμός σε αυτή τη χώρα. Υπάρχει μόνο χώρος για 100% Αμερικάνους» former President Theodore Roosevelt, "Americanism," address before the Knights of Columbus, Carnegie Hall, 10 Oct. 1915, in *The Works of Theodore Roosevelt Memorial Edition*.

¹⁸¹ Μ. Ε., Συνέντευξη, 25/7/21. σ. 5.

¹⁸² Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 17.

¹⁸³ Το ίδιο.

¹⁸⁴ Kedourie, Elie. *Nationalism*. Ed. 4. Blackwell, Oxford, 1960. σ.141.

*είμαι Έλληνας, όχι όμως ότι είμαι Έλληνας επειδή ζω στην Ελλάδα, είμαι Έλληνας επειδή είναι η καταγωγή μου. Έτσι, αυτός είμαι.*¹⁸⁵

Ο Γιάννης, εκδηλώνει μια επίμονη προσήλωση στην «ελληνική ταυτότητα». Έχει όμως ενδιαφέρον ότι προσπαθεί, έστω με λανθάνοντα τρόπο, να συμφιλιώσει τις δύο εθνικές ταυτότητες, κατοχυρώνοντας έτσι, τη θέση του ως Έλληνας μετανάστης στις ΗΠΑ. Επιστρατεύει αμερικανικά πρότυπα, που έχει ο ίδιος υιοθετήσει (προτεσταντική ηθική, αυτοδημιούργητοι), για να περιγράψει την ιδιοσυγκρασία του Έλληνα. Η αυτοεικόνα του Γιάννη αντανακλάται στο συνδυασμό των χαρακτηριστικών που αποδίδονται στον «Αμερικάνο αυτοδημιούργητο» και αντίστοιχα, στο «μεγαλείο των αρχαίων Ελλήνων». Από την προβολή της αμερικανικής ιδεολογίας στην ελληνική ταυτότητα δεν απουσιάζουν βεβαίως οι αντιφάσεις.

*Ο Έλληνας είναι πιο οξυδερκής, ο Έλληνας είναι πάντα πιο ξύπνιος, δεν είναι ότι είναι πιο ξύπνιος είναι πιο ατίθασος δεν θα σταματήσει (...). Είναι η κουλτούρα του Έλληνα που πάντα σε κεντρίζει (...). Πρέπει να δουλεύεις συνέχεια και αυτό σε κάνει να δουλεύει το μυαλό πιο πολύ, τον κάνει τον Έλληνα...τον κάνει και πονηρό.*¹⁸⁶

Ενώ ταυτίζεται με πολλά από τα χαρακτηριστικά που αποδίδει στον «Έλληνα», όπως με την φιλοδοξία, την εξυπνάδα, την πονηριά, σε άλλα σημεία θα ισχυριστεί ότι οι Έλληνες–τουλάχιστον αυτοί που ζουν στην Ελλάδα–είναι τεμπέληδες και επαναπαύονται στη μετριότητα. Ενδιαφέρον εδώ έχει, ότι συσχετίζει την εθνική ταυτότητα με την εργατική ικανότητα και την επιθυμία για ανέλιξη με τον ίδιο τρόπο που ο Θεόφιλος συσχετίζει την επαγγελματική ανέλιξη με το οικογενειακό DNA.

Ο Κ. Δοξιάδης, στην ανάλυση του για τα είδη του εθνικισμού, ορίζει τον φυλετικό εθνικισμό ως την περίπτωση όπου το έθνος αντιλαμβάνεται ως φυλή. Το έθνος ως φυλή, είναι δύσκολο να οριστεί με βιολογικά ή ψευδοβιολογικά κριτήρια, οπότε, «η καταγωγή εξ αίματος είναι αυτό που ορίζει ως τέτοιο το γνήσιο τέκνο του έθνους σε επίπεδο ατομικό, και που εξασφαλίζει την ιστορική συνέχεια του έθνους σε επίπεδο συλλογικό. Η έννοια του έθνους ως φυλής απομακρύνεται από τον κυριολεκτικό χαρακτήρα του αίματος με τη

¹⁸⁵ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 19.

¹⁸⁶ Στο ίδιο.

βιολογική του σημασία, διατηρώντας όμως τη μεταφορική σημασία της καταγωγής ως ιστορικής συνέχειας». ¹⁸⁷

Λέω στα παιδιά μου και στα εγγόνια μου, τους λέω κοίταξε εύχομαι λέω να έχουμε ένα gene [γονίδιο] από τους αρχαίους Έλληνες αλλά και να μην το 'χουμε, η κληρονομιά μας κάνει να πιστεύουμε ότι έχουμε και ότι πρέπει να γίνουμε κάτι παραπάνω. ¹⁸⁸

β. Εργασία

Την περίοδο μεταξύ 1966 και 1975, μετακινήθηκαν προς τις ΗΠΑ 125.924 Έλληνες. Αξιοσημείωτο αποτελεί το γεγονός ότι 5.719 Έλληνες κατηγοριοποιήθηκαν ως νοικοκυρές, παιδιά, ανειδίκευτοι, 1.223 ως τεχνίτες/μάστορες και μόνο 421 ως επαγγελματίες και ειδικευμένοι εργάτες. ¹⁸⁹ Από τους αφηγητές/τριες μας, μόνο ο Γιάννης που είχε άδεια ηλεκτρολόγου και η Μαρία που ήταν μοδίστρα είχαν λάβει τεχνική/επαγγελματική εκπαίδευση, κατακτώντας ένα βαθμό «εξειδίκευσης». Οι υπόλοιποι αφηγητές/τριες θεωρούνταν ανειδίκευτοι.

Εντούτοις, η ανεύρεση εργασίας φαίνεται πως δεν αποτέλεσε πρόβλημα για τους/τις αφηγητές/τριες, ειδικά σε σχέση με τις θέσεις εργασίας που δεν απαιτούν κάποιου είδους ειδίκευση. Επιπλέον, οι συνθήκες και οι μισθοί ήταν οι ίδιοι με αυτές των Αμερικανών πολιτών γιατί το καθεστώς τους ήταν νόμιμο.

Η Βεντούρα επισημαίνει το γεγονός ότι «οι ξένοι εργάτες (...) απαντώνται πιο συχνά στις επισφαλείς και κακοπληρωμένες εργασίες, εκεί όπου οι συνθήκες εργασίας είναι κακές και η εξέλιξη ανύπαρκτη, εκεί όπου δεν υπάρχουν συνδικάτα, ασφάλιση, σταθερότητα». ¹⁹⁰ Εντούτοις ο Γιάννης, μετά από δύο χρόνια εργασίας στην εταιρία της οικογένειας που του έκαναν την πρόσκληση, μπήκε αυτοδίκαια σε σωματείο ηλεκτρολόγων.

Οι υπόλοιποι αφηγητές/τριες επίσης βρήκαν δουλειά αμέσως κατά την άφιξη τους στις ΗΠΑ. Ο Θεόφιλος βρήκε δουλειά στα ηλεκτρολογικά μέσω του αδερφού του. Ο

¹⁸⁷ Δοξιάδης, Κύρκος. *Νεοφιλελευθερισμός και νεωτερική εξουσία: Καπιταλισμός, βιοπολιτική, ακροδεξιά*, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, 2021. σσ. 31-43.

¹⁸⁸ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 12.

¹⁸⁹ Scourby, Alice. "Three Generations of Greek Americans: A Study in Ethnicity." *International Migration Review*, vol. 14, no.1, 1980. σ. 43.

¹⁹⁰ Βεντούρα, Λίνα. *Μετανάστευση Και Κοινωνικά Σύνορα: Διαδικασίες Αφομοίωσης, Ενσωμάτωσης ή Αποκλεισμού*, Νήσος, Αθήνα, 2011. σ. 33.

Πάνος, η Ελένη και η Μαρία δούλεψαν ένα με δύο χρόνια σε εργοστάσια τα οποία παρήγαγαν στρατιωτικό εξοπλισμό για τις ανάγκες των Η.Π.Α. στον πόλεμο του Βιετνάμ.

Το κύμα μετανάστευσης στο οποίο εμπíπτουν οι αφηγητές/τριες μας, συνάντησε ευνοϊκότερες συνθήκες προσαρμογής, διότι είχαν ήδη δημιουργηθεί ελληνικές κοινότητες από προηγούμενα μεταναστευτικά κύματα.¹⁹¹ Το γεγονός ότι οι Έλληνες της ομογένειας κυριαρχούσαν στον χώρο εστίασης – ιδιαίτερα στις πιπσαρίες, υπήρξε βοηθητικός παράγοντας στην περίπτωση του Πάνου. Μας πληροφορεί ότι έβρισκε δουλειές ως βοηθός σερβιτόρου στις πιπσαρίες μέσω αγγελιών από Έλληνες εργοδότες και από ελληνοαμερικανικούς ραδιοσταθμούς.¹⁹²

Η Βεντούρα, επίσης, σημειώνει ότι η εργασία των μεταναστών «απαιτεί την αφομοίωση ορισμένων νέων πολιτισμικών και κοινωνικών πρακτικών–τέτοιες είναι η οργάνωση του χρόνου και οι κώδικες συμπεριφοράς στον χώρο της δουλειάς–, καθώς και τη μερική τουλάχιστον-εξοικείωση με τη γλώσσα της χώρας υποδοχής».¹⁹³ Η δυσκολία προσαρμογής στη δουλειά των αφηγητών/τριών συνίσταται κυρίως στην έλλειψη γνώσεων/ικανοτήτων και στη διαφορά γλώσσας. Στην περίπτωση των γυναικών υπήρχε η πρόσθετη δυσκολία της φροντίδας των παιδιών και του σπιτιού.

Οι πρώτες δυσκολίες του Γιάννη αφορούσαν περισσότερο την έλλειψη γνώσης της αγγλικής γλώσσας. Επιπρόσθετα, έπρεπε να εγκαταλείψει το μετρικό σύστημα και να υιοθετήσει το αμερικάνικο σύστημα μέτρησης. Στην πρώτη του δουλειά ταλαιπωρήθηκε να επικοινωνήσει με τον προϊστάμενό του:

Εγώ δεν ήξερα τίποτα Αγγλικά και την βγάλαμε με νοήματα. Και κάνε τούτο κάνε εκείνο... Την πάτησα, το πρώτο λάθος που μου ζήτησε να κόψω ένα ξύλο και μου λέει πέντε ποδιά και, five foot six, στο μυαλό μου εγώ είχα το μετρικό σύστημα (...)το έκοψα κοντό μου λέει five foot six, παίρνω την μεζούρα, ωχ τώρα λέω θα φάω σφαλιάρες.¹⁹⁴

Παρά τις δυσκολίες, ο Γιάννης εστιάζει την αφήγησή του στις ικανότητές και τις καλές αποδόσεις του. Η επιτυχία του ενισχύεται από το γεγονός ότι δεν είχε το προνόμιο

¹⁹¹ Κελεπούρης Χαράλαμπος, *Η μεταπολεμική μετανάστευση των Ελλήνων προς τις αναπτυσσόμενες χώρες: τα παραδείγματα των Η.Π.Α., της Γερμανίας, της Αυστραλίας και του Καναδά*. ό.π., σ. 11.

¹⁹² Μ. Π, Συνέντευξη, 11/1/2020. σ. 7.

¹⁹³ Βεντούρα, Λίνα. ό.π., σ. 37.

¹⁹⁴ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 23.

του υψηλού μορφωτικού επιπέδου. «Δεν έχω πάει σχολεία...τα αγγλικά μου όλα από τη δουλειά από τους δρόμους και έγινα εργολάβος». Με βάση την αφήγησή του, προσπέρασε τις δυσκολίες δίχως στηρίγματα.

Ενώ η απουσία στηριγμάτων ενισχύει την αυτοπεποίθηση του Γιάννη—τουλάχιστον όπως αντιλαμβάνεται την κατάσταση στο σήμερα— η έλλειψη γνώσεων σε συνδυασμό με την διαφορά της γλώσσας υποβίβασαν την αυτοπεποίθηση του Θεόφιλου στο εργασιακό πλαίσιο. Τα πρώτα χρόνια ως εργάτης μετανάστης ήταν δύσκολα: «(...) δεν έχεις γλώσσα, δεν έχεις πού να μείνεις, δεν έχεις ειδική μόρφωση. Όλα είναι εναντίον σου».¹⁹⁵

β.1. Γυναικεία Εργασία

Την δεκαετία του 70, φεμινίστριες όπως η Mariarosa Dalla Costa, ανέδειξαν τη θέση των γυναικών μέσα στο καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας. Άσκησαν κριτική στη κεντρικότητα του βιομηχανικού εργάτη μέσα στον ταξικό ανταγωνισμό υποστηρίζοντας ότι η εκμετάλλευση της εργασίας δεν πραγματοποιείται μόνο στους χώρους της οργανωμένης παραγωγής, αλλά και μέσα στο σπίτι και την οικογένεια. Επομένως, οι γυναίκες, που παράγουν και αναπαράγουν την εργατική δύναμη αποτελούν άμισθες εργάτριες του κοινωνικού εργοστασίου. Το γεγονός ότι η εργασία των γυναικών δεν αναγνωρίζεται ως τέτοια—δηλαδή είναι αορατοποιημένη—την καθιστά ακόμα πιο υποτιμημένη.¹⁹⁶

Εκτιμούμε ότι η άμισθη οικιακή εργασία των γυναικών που αναλάμβαναν την ανατροφή των παιδιών και φρόντιζαν για την αναπαραγωγή της οικογένειας αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στην επιχειρηματική ανέλιξη των αφηγητών/τριών, και ας μην εκφράζεται από τις ίδιες τις αφηγήτριες στις συνεντεύξεις τους. Οι δύο από τις τρεις αφηγήτριες, πέρα από την οικιακή εργασία και το μέγλωμα των παιδιών, είχαν και έμμισθη εργασία. Οι αφηγήτριες μιλούν για τις δυσκολίες που συνάντησαν στο να φέρουν εις πέρας το μέγλωμα των παιδιών στο νέο τόπο και να διαχειριστούν τον διπλό φόρτο εργασίας. Το κάνουν όμως πολύ μετρημένα, στο βαθμό που υποθέτουμε ότι προσέχουν

¹⁹⁵ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 4.

¹⁹⁶ Dalla Costa, Mariarosa, and Selma James. *Η Δύναμη Των Γυναικών Και η Κοινωνική Ανατροπή*. Αθήνα, Εκδόσεις Αρχείο 71 Μιγάδα, 1972.

να μην καταχωρηθεί η εργασία που επιβάλλει η μητρότητα, ως ανεπιθύμητη, από την πλευρά τους.

Η Ελένη έφυγε από την πρώτη της δουλειά ως οικιακή εργάτρια δύο χρόνια αφότου έφτασε στη Βοστώνη με σκοπό να γίνει μητέρα. Όσο ήταν έγκυος δούλευε σε ένα εργοστάσιο για να εξοικονομήσει κάποια χρήματα. Η επιλογή της μητρότητας σήμαινε για την ίδια, απόλυτη αφοσίωση του χρόνου της στο μεγάλωμα των παιδιών και την φροντίδα του σπιτιού. Αναφέρει ότι δυσκολεύτηκε πολύ με το γεγονός ότι δεν είχε καμία βοήθεια για τη φροντίδα των μωρών: «Ήτανε δύσκολα γιατί δεν δούλευα καθόλου τότε με μωρά παιδιά και δεν είχα και babysitter, όπως είπα, άμα πληρώνεις πολλά λεφτα για την babysitter δεν συμφέρει να δουλεύεις. Εκτός αν έχεις μια καλή δουλειά».¹⁹⁷

Από τα τέλη της δεκαετίας του 70 έως τις αρχές του 80 στη Μασαχουσέτη, οι γυναίκες της εργατικής τάξης που είχαν να φροντίσουν την οικογένεια, συχνά αναλάμβαναν θέσεις στις χαμηλόβαθμες υπηρεσιακές εργασίες στον επισιτισμό και στο λιανικό εμπόριο, και γινόταν όλο και πιο δύσκολο να συνδυάσουν τη μισθωτή τους εργασία με την άμισθη οικιακή. Πολλές γυναίκες επέλεξαν να απέχουν από την αγορά εργασίας επειδή η διαφορά ανάμεσα στους μισθούς τους και στο κόστος της φροντίδας των παιδιών από babysitter ήταν σχεδόν μηδενικός.¹⁹⁸

Η Μαρία αναφέρει ότι ήταν πολύ σημαντικό για την ίδια να είναι παρούσα για τα παιδιά της, διότι της ίδιας της στοίχισε ψυχολογικά που η μητέρα της αναγκαζόταν να δουλεύει και να απουσιάζει. Όταν η Μαρία και ο Θεόφιλος αποφάσισαν ότι είναι υλικά προετοιμασμένοι να αναθρέψουν παιδιά, ο εργοδότης της Μαρίας της έδωσε τη δυνατότητα να δουλέψει από το σπίτι.

So anyway, [τελοσπάντων] ήθελα να βρω μια δουλειά, να μπορέσω να την κάνω από το σπίτι μου, για να κοιτάζω τα παιδιά μου μόνη μου. Δεν ήθελα ποτέ κανέναν να μου μεγαλώσει τα παιδιά. Και ίσως επειδή ένιωσα τόσο μοναξιά όταν ερχόμουν στο σπίτι και η μαμά μου δεν ήταν εκεί, μελαγχολούσα πάρα πολύ. Και έλεγα αν ποτέ έχω παιδιά θα είμαι εδώ όταν γυρνάνε από το σχολείο στο σπίτι. Ποτέ δεν θα αφήσω τα παιδιά μου να είναι μόνα τους.¹⁹⁹

¹⁹⁷ M. E., Συνέντευξη, 25/7/21. σ. 8.

¹⁹⁸ Peet, Richard, and Robert J.S. Ross. "Miracle or Mirage in Massachusetts." *Hommes Et Terres Du Nord, Persée - Portail Des Revues Scientifiques En SHS*, 12 Jan. 2018. σ.163

¹⁹⁹ M.M., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 6.

Σημειωτέων ότι, τη δεκαετία του 70 στις ΗΠΑ δοκιμάστηκε για πρώτη φορά η εργασία εξ αποστάσεως ως απόπειρα ενσωμάτωσης των γυναικών στην αγορά εργασίας χωρίς να αναγκαστούν να εγκαταλείψουν τη μητρότητα.²⁰⁰

Η Εύη έκανε παιδιά ενάμιση χρόνο αφότου έφτασε στη Βοστώνη. Μεγάλωνε τα παιδιά της και δούλευε παράλληλα στην πιτσαρία. Ομολογεί ότι ήταν πολύ δύσκολο να ισορροπήσει ανάμεσα στη φροντίδα των παιδιών και του σπιτιού και την εργασία στην πιτσαρία.

Να είσαι γονιός είναι ένα πολύ ευχάριστο πράγμα, αλλά εν τω μεταξύ δουλεύαμε κιόλας. Δεν ήταν μόνο αυτό, πολλές φορές χρειαζόταν να πάω στη δουλειά να τα πάρω και τα παιδιά μαζί μου, να βοηθάω 'γω και να τα έχω κι αυτά εκεί, μικρά, γύρω γύρω. Δεν ήταν και τόσο εύκολο.²⁰¹

γ. Ρατσισμός

Οι περισσότεροι/ες αφηγητές/τριες ισχυρίζονται ότι εισέπραξαν μηδενική έως ελάχιστη προκατάληψη για την προφορά τους, για το ντύσιμό τους, σε αντίθεση με ό,τι βίωσαν την Αθήνα. Βέβαια, αυτός είναι ο λόγος τους στη συγχρονία της συνέντευξης, στο παρόν, βάσει του οποίου ανακαλούν τις εικόνες του παρελθόντος. Επομένως, είναι λογικό, η Αθήνα να είναι συνυφασμένη με άσχημες αναμνήσεις, ενώ για την Αμερική παρόμοιοι τύπου αναμνήσεις να έχουν απωθηθεί.

Μολονότι ισχυρίζονται ότι δεν συνάντησαν ρατσιστικές συμπεριφορές όντας μετανάστες στις ΗΠΑ, υπάρχουν πολλά σημεία στα οποία αναφέρονται σε περιστατικά που αποτελούν τεκμήρια βιωμένου ρατσισμού ή προκατάληψης. Το γεγονός ότι εισπράττουν ρατσισμό αλλά δεν τον ονομάζουν ως τέτοιο, μπορεί να οφείλεται είτε στο ότι μετατρέπουν το τραύμα σε κάτι θετικό, είτε το απωθούν. Πιθανόν το ότι έχουν υποστεί ρατσισμό ως προς την ιδιότητα του μετανάστη να είναι συνυφασμένο με μια αίσθηση ντροπής.

Η Π. Χατζαρούλα επισημαίνει ότι η ταξική ντροπή ήταν η ανησυχία αυτών που συνειδητοποιούν ότι υπολείπονται των προτύπων της αστικής τάξης, το φαινόμενο της

²⁰⁰ Wendell J., "History of telework (1972-1998)" Telework America Online Curriculum, 1998.

²⁰¹ Μ.Ε., Συνέντευξη, 15/7/2021. σ. 3.

«εσωτερίκευσης

της

περιφρόνησης».²⁰²

Για παράδειγμα, ο Γιάννης θεωρεί ότι έχει εισπράξει υποτιμητικά σχόλια σε σχέση με το ότι έγινε εργολάβος και όχι σε σχέση με το ότι είναι μετανάστης. Ισχυρίζεται emphatically ότι δεν βίωσε ρατσισμό από τους Αμερικάνους συγκεκριμένα ως προς την ελληνική του ταυτότητα. Αντίθετα, θεωρεί ότι στις ΗΠΑ, οι Έλληνες έχουν την φήμη ότι είναι έξυπνοι.

*Στην Αμερική τη στιγμή που τους έλεγα ότι είμαι Greek σε κοιτάει με ενθουσιασμό, σε θεωρεί ότι είσαι ξύπνιος. Τον Έλληνα σου λέει, he is Greek δεν κοιμάται αυτός δεν είναι κάποιος άσχετος. Όχι, δεν είχαμε ούτε ρατσισμό, ούτε κανένα πρόβλημα.*²⁰³

Ωστόσο, αναφέρει περιστατικά όπου βιώνει ρατσισμό ως εργολάβος. Περιγράφει τα περιστατικά με όρους ζηλοφθονίας, χωρίς να αναγνωρίζει την ύπαρξη ρατσισμού καθ' εαυτού.

Την μόνη φορά που κάποιος είπε κάτι ήταν όταν με φθονούσαν επειδή εγώ έγινα εργολάβος και ήμουν ξένος και δεν ήξερα να γράψω ακόμα ενώ αυτοί ήταν εκεί και δούλευαν για μένα. Και με πείραζε, με πειράζει που τους πείραζε αυτό.²⁰⁴ (Άλλο περιστατικό): Όταν εγώ άρχισα και έκανα τον εργολάβο και με βρίσκανε άλλοι ηλεκτρολόγοι που δουλεύαμε μαζί στο union [σωματείο], βρίζανε..from Greece ήρθες εδώ και πήρες, τα μαζεύεις τα λεφτά και κάνεις. Λέω, «εγώ δεν φταίω (...) Εσύ που ήσουν εδώ, γεννήθηκες εδώ, εμένα μου βγήκε η παναγία να έρθω, γιατί με βρίζεις εμένα; Δεν φταίω εγώ, εσύ φταις.» Τους κακοφαινόταν αυτό, ζηλεύουν τον Έλληνα.²⁰⁵

Ενώ από την περιγραφή καταλαβαίνουμε ότι οι εργαζόμενοι του και οι πρώην συνάδελφοι από το σωματείο που τον κακολογούσαν, φθονούσαν το γεγονός ότι έγινε εργοδότης. Ο ίδιος το αποδίδει στο φθόνο του Έλληνα, ενισχύοντας την εθνική του υπερηφάνεια.

Η Μαρία τονίζει ότι δεν συνάντησε ρατσισμό στις ΗΠΑ και ότι οι ντόπιοι της φάνηκαν συμπεριληπτικοί. Πολύ περισσότερη προκατάληψη βίωσε στην Αθήνα που την

²⁰² Χαντζαρούλα, Ποθητή. *Σμιλεύοντας την Υποταγή: Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα τον πρώτο μισό του 20ου αιώνα*. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2012. σ. 49

²⁰³ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 23

²⁰⁴ Στο ίδιο.

²⁰⁵ Στο ίδιο. σ.12.

κορόιδευαν οι καθηγητές της που ήταν «χωριατοπούλα».²⁰⁶ Η ανάμνηση αυτή μεταφέρεται όμως στις ΗΠΑ, όταν οι Αμερικανίδες φίλες της την διορθώνουν ως προς τη γλώσσα. Είναι εντούτοις το μοναδικό περιστατικό που αναφέρει στα πλαίσια της συζήτησης για την προκατάληψη.

Με ενοχλεί μερικές φορές οι φίλες μου, επειδή με τον τρόπο που μιλάω τα Αγγλικά, έχω προφορά, και καμιά φορά λέω πράγματα λάθος....και επειδή I go back [επιστρέφω] στο δημοτικό εδώ...όταν γελάνε με κάτι πράγματα που λέω, λίγο με ενοχλεί.²⁰⁷

Η Εύη επίσης δεν θεωρεί ότι βίωσε προκατάληψη, όμως, αποκαλύπτει ότι υπήρχαν περιστατικά λεκτικού ρατσισμού προς τους Έλληνες μετανάστες. Δεν προσάπτει σοβαρότητα στα περιστατικά αυτά.

Ο κόσμος ήταν καλός μας υποστήριζε στη δουλειά, μας αγαπούσε (...), δεν είχαμε, ξέρεις, τέτοια. Ε μπορεί από κανέναν να υπήρχε, να έλεγε «έρχονται οι Έλληνες και μας παίρνουν τις δουλειές» αλλά σε γενικές γραμμές μας αγαπούσανε.²⁰⁸

Ο Πάνος ισχυρίζεται ότι ο ίδιος δεν βίωσε προκατάληψη από τους ντόπιους, παρά μόνο στο θέμα της γλώσσας όταν συναναστρεφόταν με Αμερικανούς για επιχειρηματικά ζητήματα. Το ότι εισέπραξε περισσότερο ρατσισμό όντας εργοδότης από εργάτης ταιριάζει με την αφήγηση του Γιάννη.

Να σου πω πιο πολύ μετά με τις δουλειές και την επιχείρηση που είχαμε και αυτά, εκεί νιώσαμε μερικά τεστ απ'τον κόσμο. Δηλαδή όταν μιλάγαμε Ελληνικά μεταξύ μας, πολλές φορές μας παρατηρήσανε. «Speak English και Speak English» ας πούμε. (...). Αλλά όχι όμως ρατσισμό εκτός κάνας μεθυσμένος καμιά φορά δηλαδή να μας έλεγε καμιά κουβέντα.²⁰⁹

Σε αντίθεση με τους περισσότερους/ες αφηγητές/τριες, ο Θεόφιλος είναι ο μόνος που ισχυρίζεται ότι βίωσε ρατσισμό ως μετανάστης εργάτης. Μάλιστα ο ρατσισμός

²⁰⁶ Βλ. κεφ. 1, σσ. 46-47.

²⁰⁷ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 13.

²⁰⁸ Μ.Ε., Συνέντευξη, 15/7/2021. σ. 8.

²⁰⁹ Μ. Π., Συνέντευξη, 11/1/2020. σ. 10.

προερχόταν από τον εργοδότη του και αποσκοπούσε στην υποτίμηση του στα πλαίσια της εργασιακής του εκμετάλλευσης.

Δυστυχώς όμως, το bullying και η εκμετάλλευση και τώρα σ' εκείνα τα χρόνια ήταν πάρα πολύ σκληρό για μας. Γιατί όταν σ' έβλεπε ο άλλος ότι είσαι foreigner, ξένος, και δεν μιλάς τη γλώσσα καλά, δεν σε πλήρωνε. Και όταν είσαι νέος και έχεις υποχρεώσεις αν κάποιος τότε σ' έβαζε μέσα για 2000 δολάρια δεν τα βγαζεις εύκολα, πού να τα βγάλεις.²¹⁰

Αναφέρει επίσης περιστατικά ρατσισμού σε σχέση με την ενασχόληση της κοινότητας με εθνικά θέματα. Δίνει το παράδειγμα της ενασχόλησης τους με το Κυπριακό που αντιμετωπίστηκε εχθρικά από τους ντόπιους.

“Άμα δεν σ' αρέσει, πήγαινε κάτσε σπίτι σου”. Αυτό ήταν το attitude [η συμπεριφορά]. Θυμάμαι (...) το 1974 που έγινε η εισβολή στην Κύπρο, εμείς σαν Έλληνες αντιδρούσαμε “τι κάνουν οι Τουρκαλάδες και γιατί η Αμερική δεν βοηθάει;” Και μας λέγανε “shut up” [βούλωσέ το], “άμα δεν θες δεν σ' αρέσει, πήγαινε να πας στην πατρίδα σου”, κατάλαβες. Αυτό ήταν ο τρόπος που μας φερόντουσαν.²¹¹

Ο παράγοντας της φυλής

Ο ρατσισμός, σύμφωνα με τον S. Hall, ορίζεται ως ιδεολογία που βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, μέσω της οποίας τοποθετούνται και καταγράφονται διάφορες, κοινωνικές ομάδες σε σχέση με τις βασικές δομές της κοινωνίας και τις μεταξύ τους σχέσεις. Ρατσιστικές πρακτικές διασφαλίζουν και νομιμοποιούν την ηγεμονία της κυρίαρχης ομάδας.²¹² Ο βιολογικός ρατσισμός βασίζεται σε μια συγκεκριμένη αντίληψη για τη φυλή ως μια ομάδα ανθρώπων με κοινή, γενετική κληρονομικότητα, την οποία καθορίζουν εξωτερικά (μορφο-σωματικά). Δεν υπάρχουν «φυλές» σύμφωνα με τα βιολογικά δεδομένα, αλλά κατασκευάζονται από τις ρατσιστικές αντιλήψεις και τις κοινωνικές πρακτικές.²¹³

Οι κοινωνιολόγοι Berger και Luckmann υποστηρίζουν ορθά, ότι οι έννοιες της

²¹⁰ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ.5.

²¹¹ Στο ίδιο. σ. 19.

²¹² Hall, Stuart. “Race, articulation and societies structured in dominance”, in *Black British Cultural Studies: A Reader*. H. A. Baker, M. Diawara & R. H. Lindeborg, University of Chicago Press, Chicago, 1980. σσ. 913-921.

²¹³ Στο ίδιο.

φυλής και της λευκότητας αποτελούν μηχανισμούς νομιμοποίησης και διαιώνισης της εξουσίας από την εκάστοτε κυρίαρχη κοινωνική ομάδα.²¹⁴ Η «λευκότητα» στις ΗΠΑ αποτελεί δείκτης που καθορίζει «το φυσιολογικό» στην κοινωνία, σηματοδοτώντας την κυρίαρχη κοινωνική ταυτότητα και ορίζεται πάντα σε σχέση με την εκάστοτε φιγούρα «του άλλου».

Ο όρος «φυλή», σύμφωνα με τον E. Durkheim, είναι ένα κοινωνικό δεδομένο που δεν ανταποκρίνεται σε κάποια σταθερά και που αποτελεί κομμάτι της διαστρωμάτωσης των νεωτερικών κοινωνιών.²¹⁵ Με την παραδοχή ότι η έννοια της «φυλής» καθορίζεται από τα κοινωνικά νοήματα που της αποδίδονται, τα οποία υπόκεινται σε μεταβολές, οφείλουμε να την εξετάζουμε στο ιστορικό της συγκεκριμένο.

Εθνοτικές ομάδες που σήμερα εμπίπτουν στην κατηγορία των «λευκών» – με όλα τα προνόμια που συνεπάγεται αυτό – Εβραίοι, Ιταλοί, Έλληνες, Πολωνοί – στις αρχές του 20ού αιώνα θεωρούνταν ανεπιθύμητοι από την κυρίαρχη ομάδα των Αγγλοσαξόνων προτεσταντών (WASP).²¹⁶ Οι ομάδες αυτές ενσωματώθηκαν σταδιακά χάρη στην μεταβαλλόμενες πολιτικές συνθήκες. Από τον Β Π.Π και έπειτα, οι Ελληνοαμερικανοί έπαψαν να θεωρούνται «μη-λευκοί» χάρη στην κοινωνική άνοδο της δεύτερης γενιάς μεταναστών και στην ένταξή τους στην αμερικανική μεσαία τάξη.²¹⁷

Ο Πάνος έχει επίγνωση ότι για την πρώτη και δεύτερη γενιά των Ελλήνων μεταναστών ο ρατσισμός ήταν πολύ πιο έντονος απ' ό,τι ήταν για τη δική του περίπτωση: «(εμείς δεν ήμασταν) σαν τους παλαιότερους Έλληνες. Πολλές ιστορίες που νιώσαν το ρατσισμό. Όχι εμείς δεν είχαμε τέτοια πράγματα».²¹⁸

Το μεταναστευτικό κύμα στο οποίο εμπίπτουν οι αφηγητές/τριες, είχε εξασφαλισμένα τα συνταγματικά τους δικαιώματα και βασικές νομικές εγγυήσεις που άφηναν ανοιχτούς τους διαύλους της κοινωνικής κινητικότητας. Δεν ίσχυε το ίδιο για τις μειονότητες των μη-λευκών. «Εν γένει, οι μαύροι μετανάστες, είτε προέρχονται από τη Λατινική Αμερική είτε από την Καραϊβική ή την Αφρική, (...) αντιμετωπίζουν φυλετικούς

²¹⁴ Berger, Peter L. and Thomas Luckmann. *The Social Construction of Reality*. New York, NY: Anchor Books Doubleday, 1966. σ. 61.

²¹⁵ Durkheim, Emile. [1933]. *The Division of Labor*. New York, NY: Free Press, 1984.

²¹⁶ Roediger, David. *Working Toward Whiteness: How America's Immigrants Became White: The Strange Journey from Ellis Island to the Suburbs*. Basic Books, 2018.

²¹⁷ Κιτρώεφ, Αλέξανδρος. ό.π., σ. 309.

²¹⁸ Μ. Π., Συνέντευξη, 11/1/2020. σ.10.

φραγμούς παρόμοιους με εκείνους των Αφροαμερικανών». ²¹⁹

Οι αφηγητές/τριες αναγνωρίζουν ότι είχαν ως μετανάστες το «προνόμιο» της λευκότητας, το οποίο τους προφύλαξε από πιο έντονες ρατσιστικές συμπεριφορές. Ο ρατσισμός που υφίστανται, με την εξαίρεση των περιπτώσεων όπου γνωρίζουν οι εργοδότες και οι συνάδελφοί τους την εθνική τους προέλευση, είχε τη μορφή της επίπληξης ως προς τη γλώσσα (“speak English”). Η απουσία της φαινοτυπικής ιδιαιτερότητας τους καθιστούσε λιγότερο ευάλωτους στην καταδίκη από το ρατσιστικό βλέμμα.

Η Ελένη ισχυρίζεται emphatically ότι δεν ένιωσε ποτέ προκατάληψη από τους ντόπιους αλλά αντιλαμβάνεται ότι υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην δική της περίπτωση και αυτή των μεταγενέστερων μεταναστών, κυρίως ως προς τη φυλή: «Είναι πολλοί, από διάφορες χώρες και όταν μερικοί τους βλέπουν κάνουν [μορφασμό απαξίωσης] (...). Βέβαια, δεν ξεχωρίζαμε εμείς, δεν είχαμε κάποια διαφορά». ²²⁰

Ως προς την ταυτότητά του ως μετανάστη, ο Θεόφιλος αντιλαμβάνεται ότι διαφέρει η μεταχείριση των μαύρων μεταναστών από τους λευκούς, διακρίνοντας τον φυλετικό ρατσισμό από την προκατάληψη που υφίσταται ο ίδιος. Η M. Lauret υποστηρίζει ότι μια επιπλέον διάσταση του κινήματος του εξαμερικανισμού είναι ότι η επιτυχία να αφομοιωθούν κάποιοι μετανάστες απαιτεί την εσωτερίκευση της φυλετικής ιεραρχίας στις ΗΠΑ και στο να «μάθουν» να βλέπουν τους εαυτούς τους ως «λευκούς». ²²¹

Γιατί εμείς δεν ήμασταν και μαύροι να έχουμε τόσο έντονο το ρατσισμό. Ήμασταν φυσιολογικοί άνθρωποι, μετανάστες, σκληροί εργάτες, δεν είχαμε τέτοιο σοβαρό πρόβλημα. Είναι, βλέπανε που ήμασταν ξένοι, βλέπανε ότι είχαμε πρόβλημα με τη γλώσσα, και μερικές φορές αυτοί το εκμεταλλεύοντουσαν αλλά όχι σε μεγάλο βαθμό. ²²²

²¹⁹ Alba, Richard, et al. ό.π., σ. 125.

²²⁰ M. E., Συνέντευξη, 25/7/21. σ.7.

²²¹ Lauret, Marie. “Americanization Now and Then: The ‘Nation of Immigrants’ in the Early Twentieth and Twenty-First Centuries.” *Journal of American Studies*, vol. 50, no. 2, 2016. σ. 434.

²²² M.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ.19.

Από την εργασία στην εργοδοσία

Το οικονομικό κλίμα στην Μασαχουσέτη τις δεκαετίες του 70 και του 80 ήταν ευνοϊκό για την επιχειρηματικότητα, ειδικά στον τομέα των υπηρεσιών.²²³ Οι αφηγητές/τριες αναφέρονται ελάχιστα στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που πλαισίωσαν την επαγγελματική τους άνοδο και εστιάζουν στην ατομική πρωτοβουλία, στο εργασιακό ήθος ως κύριες αιτίες για την επαγγελματική τους επιτυχία.

Στην περίπτωση του Γιάννη, σημαντικό ρόλο είχαν οι οικονομικές συνθήκες της εποχής. Το 1973 η ενεργειακή κρίση αύξησε τα ποσοστά ανεργίας και η εύρεση δουλειάς μέσω του σωματίου λειτουργούσε πλέον με λίστα αναμονής: «Έπαιρνα πολύ καλά λεφτά στο «union» αλλά ανεργία τότε το 73-74, ήμασταν τρεις χιλιάδες ηλεκτρολόγοι στο «union» και χίλιοι πεντακόσιοι ήταν χωρίς δουλειά».²²⁴

Αυτό τον ώθησε να πάρει την πρωτοβουλία να αναλάβει μόνος του δουλειές. Έφτιαξε επαγγελματικές κάρτες και προσέφερε υπηρεσίες 24 ώρες το 24ωρο σε χαμηλές τιμές. Ισχυρίζεται ότι πήρε το 80% του πελατολογίου της εταιρίας. Απέκρυψε από το σωματείο ότι είχε γίνει ανεξάρτητος επαγγελματίας, πράγμα που αργότερα τον έφερε σε σύγκρουση με ένα μέλος του σωματίου, με αποτέλεσμα να διαγραφεί.

Ήμουν την Washington street στη Βοστώνη και είχα το φορτηγό σταματημένο (...) και έκανα «service» μέσα σε ένα μαγαζί. Βγαίνω έξω να πάρω κάτι από το φορτηγό και ήταν ένας από το «union» και μόλις με βλέπει, ωχ μάνα μου άρχισε να βρίζει «"F"ing this and "F" ing that». Λέει «παλιό βρωμιάρη Έλληνα» και λοιπά, του λέω «πες ότι θες εγώ δεν...τι θες να σου πω, ότι έγινα «nonunion electrician», εργολάβος;» δεν γίνεται, δεν μπορούσα να το πω αυτό θα με δέρνανε εκεί μέσα.²²⁵

Ενώ ο Γιάννης εκμεταλλεύτηκε τη συγκυρία παίρνοντας την πρωτοβουλία των κινήσεων, για τον Θεόφιλο η εκμετάλλευση λειτούργησε καταλυτικά για να αρχίσει τη ζωή του ως επιχειρηματίας. Ένας εργοδότης του χρώσταγε δεδουλευμένα και τον πήγε στο δικαστήριο. Παρ' όλο που κέρδισε την υπόθεση, δεν ένιωθε ασφάλεια με την θέση του

²²³ Βλ. κεφ. Α, σσ. 22-23.

²²⁴ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 4.

²²⁵ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 5.

ως εργαζόμενος. Οπότε, αποφάσισε με τα χρήματα που είχε αποταμιεύσει να ανοίξει επιχείρηση πιτσαρία μαζί με τον αδερφό του, τον Πάνο, το 1980.

Ο δικηγόρος, ένας εβραίος εκεί, μου έλεγε «είσαι winner Θεόφιλε, είσαι winner» [νικητής]. Τι winner, έχασα τον χρόνο μου κι έχασα και την δουλειά που έκανα και δεν πήρα τίποτα πίσω. Τα μισά τα πήρε αυτός και τα μισά τα πήρε τίποτα, τα υλικά. Ούτε τα υλικά δεν μπορούσαν. Τότε απεφάσισα με τον αδελφό μου τον Παναγιώτη να πάρουμε business [επιχείρηση], που 'ναι, είναι ρευστό. Να είν' το χρήμα να είναι στο ταμείο κάθε βράδυ. Να μην έχω να μου χρωστάνε.²²⁶

Στην ευρύτερη περιοχή της Νέα Αγγλίας οι Ιταλοί μετανάστες κυριαρχούσαν στη βιομηχανία της πίτσας, μετά τον Β.Π.Π άρχισαν σταδιακά να πουλάνε τις επιχειρήσεις τους και να τις αναλαμβάνουν Έλληνες. Για παράδειγμα, στην πολιτεία του Κονέκτικατ στα τέλη του 70, το 76% των εστιατορίων πίτσας ανήκαν σε ελληνικές οικογένειες.²²⁷ Μάλιστα η ιδιοκτησία εστιατορίων εξακολουθεί να αποτελεί στις ΗΠΑ ελληνικό στερεότυπο.²²⁸ Ο πρώτος που ξεκίνησε να δουλεύει σε πιτσαρίες ήταν ο Πάνος. Είχε μάθει ότι η ελληνική κοινότητα της Βοστώνης κυριαρχεί στην επιχείρηση της πιτσαρίας από ένα συγχωριανό που είχε μεταναστεύσει στις ΗΠΑ.

Πάλι ήμουν τυχερός, είχαμε ένα συμπέθερο εδώ [στο χωριό] (...), τον ρώτησα τι δουλειά μπορώ να κάνω στην Αμερική, και μου λέει, “να χεις το νου σου, αυτοί με τις πιτσαρίες δουλεύουν πιο καλά και βγάζουν πιο καλά λεφτά, και είναι και πιο καθαρή δουλειά”.²²⁹

Η «καθαρή» δουλειά σημαίνει καθαρό εισόδημα χωρίς παρακράτηση φόρου. Μια δελεαστική όψη της επιχείρησης στον τομέα του επισιτισμού είναι η απόκτηση μετρητού χρήματος, το οποίο, στα λόγια του Θεόφιλου, απαλύνει την ανασφάλεια του χρέους. Το 1984, τέσσερα χρόνια αφότου άνοιξαν την πιτσαρία τα αδέρφια του, αγόρασε και ο Γιάννης ένα κατάστημα subway που έφτιαχνε σάντουιτς.²³⁰ Ο Γιάννης ομολογεί ότι με το

²²⁶ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 5.

²²⁷ “How the Greek Immigrants Came to New England.” *New England Historical Society*, 23 Oct. 2018.

²²⁸ Clogg, Richard. *Η Ελληνική διασπορά στον 20 αιώνα*. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004. σ.5.

²²⁹ Μ. Π., Συνέντευξη, 11/1/2020. σ. 6.

²³⁰ «Όταν τα παιδιά πήγαν στο Λύκειο και η Ελένη είχε ώρες, άρχισε και δούλεψε μερικές μέρες στον αδερφό μου που είχε πιτσαρία. Και μια μέρα λέει, δεν παίρνουμε και μια δικιά μας;» Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 24.

ρευστό χρήμα μπορείς να αποφύγεις τη φορολογία. Εντούτοις, υποστηρίζει ότι ο ίδιος ήταν νομοταγής, χωρίς αυτό να γίνεται σαφές από το λόγο του.

Μαύρο χρήμα στις ΗΠΑ είχανε πιο πολύ τα μαγαζιά, οι πιτσαρίες, χρήμα, cash [μετρητά], παίρνεις ένα σάντουιτς και σου δίνει ο άλλος χρήμα. Εκεί μπορούσες να κάνεις μηχανή με το ταμείο, μπορούσες να κλέψεις και να μην πληρώσεις όλους τους φόρους. Και το κάνανε σχεδόν όλοι οι Έλληνες που είχανε μαγαζιά.²³¹

Η Μαρία δούλευε αρχικά για ένα μόντιτρο στη Βοστώνη. Όταν τέσσερα χρόνια αργότερα αποφάσισε να κάνει παιδιά της δόθηκε η ευκαιρία να δουλέψει από το σπίτι. Ο εργοδότης της είπε: «Μαρία θα σου δώσω τη δουλειά στο σπίτι σου». Πήραμε και σπίτι τότε. Φύγαμε από το ενοίκιο και αγοράσαμε και σπίτι. Είχαμε μαζέψει θυμάμαι 5000 δολάρια και τα βάλαμε κάτω και πήραμε σπίτι. (...) Λοιπόν και στο σπίτι μου είχα ωραίο υπόγειο τότε και το έφτιαξα σαν εργαστήριο και δούλευα και μεγάλωνα τα παιδιά μου». ²³²

Η Μαρία εξελίχθηκε επαγγελματικά και όταν μαζί με τον σύζυγο της είχαν αποταμιεύσει αρκετά χρήματα, αποφάσισαν να ανοίξουν δική τους επιχείρηση κουρτινών και να πουλήσουν την πιτσαρία. Όπως επιβεβαιώνει και ο Θεόφιλος: «Μετά από πολλά χρόνια, μετά από το 2005 απεφάσισα να διώξω τη δουλειά της πίτσας. Ό,τι είχα το πούλησα, I got rid of it, που λέμε, λοιπόν, και ασχολήθηκα περισσότερο με τις κουρτίνες. Οπότε έγινα πιο expert [ειδικός] στις κουρτίνες». ²³³

Με την εγκαθίδρυση των επιχειρήσεων τους, οι αφηγητές/τριες αποκτούν μια νέα θέση στην αμερικανική κοινωνία και μαζί μια νέα ερμηνεία για το βίωμα της μετανάστευσης. Στο επόμενο κεφάλαιο θα εστιάσουμε στους λόγους που αποδίδουν στην επαγγελματική επιτυχία και την αφομοίωση τους υπό το πρίσμα του παρόντος.

²³¹ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. ό.π.

²³² Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 6.

²³³ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 6.

3. Αμερικανικό Όνειρο: Η Κοινωνική και Οικονομική Ανέλιξη

Για τον αμερικάνικο εθνικισμό, ακριβώς επειδή η φαντασία της εθνικής κοινότητας δεν βασίζεται σε μύθους για την κοινή καταγωγή, το κράτος αρθρώνει το ιδεολογικό θεμέλιο της ύπαρξης του και αντλεί νομιμοποίηση από τον ισχυρισμό ότι πραγματοποιεί όσα επαγγέλλεται ως έθνος αν όλοι όσοι ζουν στην επικράτειά τους τηρούν τις αρχές και τις αξίες της ιδεολογίας του.²³⁴ Το ότι οι μετανάστες πραγματοποιούν το αμερικανικό όνειρο της κοινωνικής ανέλιξης επωμιζόμενοι την καπιταλιστική ιδεολογία είναι μια κομβική, νομιμοποιητική αφήγηση για το αμερικανικό κράτος. Σύμφωνα με την Βεντούρα, απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνική άνοδο των νεοφερμένων μεταναστών αποτελεί η αποδοχή από μέρους τους ενός πολιτισμικού συστήματος ως ανώτερου, εντός του οποίου εν τέλει θα αφομοιωθούν.²³⁵

Η προέλευση της κυρίαρχης αμερικανικής ιδεολογίας βρίσκεται στο πολιτισμικό σύστημα των Αγγλοσαξόνων Προτεστάντων.²³⁶ Σύμφωνα με τον Γ. Αναγνώστου η ιδεολογία αυτή συνίσταται από τέσσερα στοιχεία (α) το ατομικιστικό επιχειρηματικό πνεύμα και την αξία της οικονομικής ανεξαρτησίας (από τη μισθωτή σχέση, από το χρέος, από την πρόνοια), (β) την καινοτομία και την τόλμη (γ) την εργατικότητα και τη φειδωλία (δ) τη θέληση του επιτύχειν.²³⁷

Βάση των αφηγήσεων Ελλήνων και Ιταλών μεταναστών στην περιοχή της Βοστώνης, η επιτέλεση των παραπάνω εγγυάται την επιτυχία, επικυρώνοντας το ιδεολογικό μοντέλο αφομοίωσης μέσω της κοινωνικής κινητικότητας.²³⁸ Ο Αναγνώστου εντοπίζει μια εθνική καυσηχολογία και αμυντική έπαρση στις αφηγήσεις για την επαγγελματική επιτυχία της ελληνοαμερικανικής κοινότητας, που υποδηλώνει μια υποβόσκουσα ψυχική ανασφάλεια.²³⁹

Παρόμοια συμπεράσματα αντλούμε από τη δική μας έρευνα. Οι αφηγήσεις των

²³⁴ Heike, Paul. "The Myths That Made America: An Introduction to American Studies." *Transcript: American Culture Studies*, 2014. σ. 20

²³⁵ Βεντούρα, Λίνα. *Μετανάστευση Και Κοινωνικά Σύνορα: Διαδικασίες Αφομοίωσης, Ενσωμάτωσης ή Αποκλεισμού*. Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, 2011. σ. 38

²³⁶ Βλ. κεφ. Α, σσ.11-12

²³⁷ Anagnostou, Yiorgos. "Re/Collecting Greek America: Reflections on Ethnic Struggle, Success, and Survival." *The Journal of Modern Hellenism*, vol. 31, 2015.

²³⁸ Higham, John. "The Ethnic Historical Society in Changing Times." *Journal of American Ethnic History* 13.2 (1994). σσ. 30–44.

²³⁹ Anagnostou, Yiorgos. ό.π., σ.145

συνεντευξιαζόμενων για την επαγγελματική τους επιτυχία και κοινωνική ανέλιξη είναι ιδεολογικά επενδυμένες. Στο κεφάλαιο αυτό θα εξεταστεί στην πρώτη ενότητα, το ιδεολογικό υπόβαθρο με έμφαση στις έννοιες του Βεμπεριανού καπιταλιστικού πνεύματος, του αυτοδημιούργητου και το Φουκωικού εργάτη-επιχειρηματία του εαυτού. Στη δεύτερη ενότητα περιγράφεται η αυτοεικόνα των αφηγητών/τριών και πώς αυτή σχηματίζεται από τις παραπάνω ιδεολογικές καταβολές. Τέλος, εξετάζουμε τους τρόπους με τους οποίους διαφοροποιούνται από τους μεταγενέστερους μετανάστες.

I. Θεωρητική επισκόπηση

Ο M. Weber υποστηρίζει ότι η κοσμοαντίληψη που ευνόησε την εδραίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής προήλθε από την προκαπιταλιστική κουλτούρα που καλλιεργήθηκε από τους προτεστάντες πουριτανούς αποίκους, ήδη από το 1632 που εγκαταστάθηκαν στη Μασαχουσέτη. Είναι πιθανό, ο τόπος εγκατάστασης των αφηγητών/τριών να σχετίζεται με τον εναγκαλισμό του «καπιταλιστικού πνεύματος» που προέρχεται από την προτεσταντική ηθική. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι μια κοινότητα Χριστιανών Ορθόδοξων υιοθετεί την προτεσταντική ηθική—κομμάτι της κυρίαρχης αμερικανικής ιδεολογίας ως προς την εργασία—πιθανόν ως βήμα επικύρωσης της δικής τους ύπαρξης στον νέο τόπο.

Ο ιδεότυπος της προτεσταντικής ηθικής που κατασκευάζει ο Weber εκκινεί από την προϋπόθεση ότι το θεσμικό και πνευματικό δεν είναι απλό εποικοδόμημα, αλλά μια προσπάθεια να γίνει κατανοητή «η μετάβαση από έναν κόσμο όπου η οικονομία είναι υποδεέστερη της θρησκείας στα μάτια των ατόμων σε έναν άλλον όπου η αξιολόγηση είναι αντίστροφη».²⁴⁰ Η μετάβαση αυτή σημαίνει ότι η οικονομική δραστηριότητα και η νοοτροπία αλληλοεπιδρούν και συγκροτούν την κεφαλαιοκρατική συμπεριφορά.²⁴¹

Η πουριτανική ιδέα του επαγγέλματος ως κλήσης και το ιδεώδες του ασκητικού

²⁴⁰ Φαράκλας, Γιώργος. “Καλβινισμός Και Κεφαλαιοκρατία.” *Η Λογική Του Κεφαλαίου: Μια Κριτική Εισαγωγή Στη Σκέψη Του Μαρξ Και Του Βεμπερ*. Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 2018. σ. 283.

²⁴¹ «Η υλιστική αιτιακή εξήγηση και η αντίστροφη πνευματοκρατική αιτιακή εξήγηση της ιστορίας είναι ψευδείς καθ’ ότι μονομερείς αποτελούν μόνο και μόνο προπαρασκευαστικές ιδεοτυπικές εργασίες, για να αποκτήσουμε πλήρη εικόνα των αλληλεπιδράσεων του οικονομικού και του θρησκευτικού πεδίου» Στο ίδιο. σ. 299.

τρόπου ζωής επέδρασαν στην εξέλιξη του «καπιταλιστικού πνεύματος».²⁴² Αναδείχθηκε ένα «αστικό επαγγελματικό ήθος» που επέτασσε τη προσήλωση στην εργασία, με την ψυχολογική παρώθηση που δημιουργεί η αντίληψη της εργασίας ως επάγγελμα, ως σκοπό ζωής. Αυτό το ήθος διαπότισε επιχειρηματίες και εργάτες αντίστοιχα, δίνοντας «την αναπαυτική ασφάλεια ότι η άνιση διανομή αγαθών του κόσμου είναι ένα ειδικό έργο της θείας πρόνοιας».²⁴³ Όταν ο καπιταλισμός είχε πλέον εδραιωθεί, το πνεύμα του καπιταλισμού ήταν τόσο διάχυτο που η θρησκευτική πίστη καθίσταται περιττή.

Η έννοια του αυτοδημιούργητου προέρχεται από τη σύζευξη της προτεσταντικής ηθικής με την ιδεολογία του ατομικισμού. Η πρώτη χρήση του νεολογισμού του «αυτοδημιούργητου» (self-made man) αποδίδεται στον Αμερικανό πολιτικό και εκπρόσωπο του Kentucky, Henry Clay, το 1832 σε μια ομιλία του όπου είπε: «Σχεδόν όλα τα εργοστάσια στο Kentucky διοικούνται από αυτοδημιούργητους άντρες που απέκτησαν τον πλούτο τους μετά από υπομονή και φιλόπονη εργασία.»²⁴⁴ Για τον Clay, θεωρείται αρετή να γίνεσαι επιχειρηματίας. Στην ίδια γραμμή, ο Γ. Φαράκλας σημειώνει πως «ο αυτοδημιούργητος είναι εκείνος που ο Θεός έχει ευλογήσει την επαγγελματική του δραστηριότητα».²⁴⁵ Η αντίστιξη που ενυπάρχει στο μοντέλο του αυτοδημιούργητου συνίσταται στο ότι από τη μια περιέχει στοιχεία αυταπάρνησης (σκληρή δουλειά, πειθαρχία) και από την άλλη αυτοπραγμάτωσης (ιδιοτέλεια, κερδοσκοπία, απόκτηση ιδιοκτησίας).²⁴⁶

Μια επιπλέον εκδοχή του Βεμπεριανού «καπιταλιστικού πνεύματος» αρθρώθηκε από τον Foucault αναφορικά με την ιδεολογία²⁴⁷ του νεοφιλελευθερισμού. Το πρότυπο του αυτοδημιούργητου βρίσκει πολλά σημεία ταύτισης με τον «homo economicus». Ο homo-economicus είναι επιχειρηματίας του εαυτού, «όπου ο εαυτός του είναι το ίδιο του το κεφάλαιο, όπου είναι παραγωγός για τον ίδιο τον εαυτό του, όπου είναι για τον εαυτό

²⁴² Ο τονισμός της ασκητικής σημασίας του σταθερού επαγγέλματος δικαίωσε το σύγχρονο καταμερισμό της εργασίας σαν άμεση συνέπεια του θείου κοσμικού σχεδιασμού, ενώ η θεία πρόνοια ερμηνεία της δυνατότητας του κέρδους δικαίωσε την επιχειρηματική δραστηριότητα. στο Weber, Max. *Η Προτεσταντική Ηθική Και Το Πνεύμα Του Καπιταλισμού*. Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg, 2006. σ.142.

²⁴³ Στο ίδιο. σ.154.

²⁴⁴ Heike, Paul. ό.π., σ. 370.

²⁴⁵ Φαράκλας, Γιώργος. ό.π., σ. 296.

²⁴⁶ Heike, Paul. ό.π., σ. 370.

²⁴⁷ Ο Foucault δεν χρησιμοποιεί τον όρο ιδεολογία αλλά λόγους (discours). Βλ. κεφ. Β, σ. 28.

του η πηγή των εισοδημάτων του».²⁴⁸

Η οπτική ότι «η εργασία ενέχει ένα κεφάλαιο, δηλαδή μια ικανότητα, μια επιτηδειότητα, είναι μια μηχανή» η οποία μπορεί να αποδομηθεί σε κεφάλαιο και εισόδημα, είναι κομμάτι του αμερικανικού νεοφιλελεύθερου δόγματος.²⁴⁹ Η επιτηδειότητα γίνεται μια μηχανική που παράγει εισοδήματα, «με αποτέλεσμα ο ίδιος ο εργάτης να εμφανίζεται σαν να είναι για τον εαυτό του ένα είδος επιχείρησης».²⁵⁰ Το εισόδημα λοιπόν του εργάτη/homo-economicus σχετίζεται με το ανθρώπινο κεφάλαιο.²⁵¹

Το ανθρώπινο κεφάλαιο συντίθεται από έμφυτα/κληρονομικά και επίκτητα στοιχεία. Οι επίκτητες ικανότητες διαμορφώνονται μέσω της εκπαίδευσης και των ιατρικών φροντίδων κλπ. Επομένως, το διακύβευμα γίνεται η συγκρότηση, αύξηση, συσσώρευση και βελτίωση του ανθρώπινου κεφαλαίου.²⁵² Συστατικό στοιχείο του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι επίσης η κινητικότητα, η ικανότητα να μεταναστεύει. Η μετανάστευση ενώ έχει ένα υλικό και ψυχολογικό κόστος για το άτομο, «σκοπεύει στη βελτίωση του επιπέδου, της αμοιβής κτλ., δηλαδή πρόκειται για μια επένδυση. Η μετανάστευση είναι επένδυση, ο μετανάστης είναι επενδυτής. Είναι ένας επιχειρηματίας του εαυτού του που κάνει κάποια δαπάνη επένδυσης προκειμένου να πετύχει μια ορισμένη βελτίωση».²⁵³

Έμφυτη ικανότητα

Η πειθαρχία και η εργατικότητα συλλαμβάνονται ως κληρονομικά χαρακτηριστικά, και ως τέτοια, φυσικοποιούνται. Με βάση τις αφηγήσεις, η ικανότητα δεν προέρχεται από τον βαθμό εκπαίδευσης που έχουν λάβει, (κατά Foucault, τα «επίκτητα στοιχεία») αλλά από τα έμφυτα τους προσόντα: «Δεν ήμασταν educated [μορφωμένοι] τότε του πανεπιστημίου, κάτι να ξέρουμε, είμασταν εργάτες».²⁵⁴ Όπως αναφέρει ο Weber, οι

²⁴⁸ Foucault Michel. *Η Γέννηση Της Βιοπολιτικής: Παραδόσεις Στο Κολλέγιο Της Γαλλίας (1978-1979)*. Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον, 2012. σ. 210.

²⁴⁹ Στο ίδιο. σ. 208.

²⁵⁰ Στο ίδιο. σ. 209.

²⁵¹ «Επομένως φτάνουμε στην ιδέα ότι ο μισθός δεν είναι τίποτε άλλο από την αμοιβή, τίποτε άλλο από το εισόδημα που σχετίζουμε με ένα ορισμένο κεφάλαιο, θα το ονομάσουμε ανθρώπινο κεφάλαιο, στο βαθμό που η επιτηδειότητα-μηχανή της οποίας αποτελεί εισόδημα δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από το άτομο που είναι φορέας της» Στο ίδιο., σ. 213.

²⁵² Στο ίδιο. σ. 213.

²⁵³ Στο ίδιο. σ. 215.

²⁵⁴ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 17.

άνθρωποι που είναι διαποτισμένοι από το καπιταλιστικό πνεύμα, δεν είναι οικονομικοί τυχοδιώκτες, «αντίθετα είναι άνθρωποι που ανατράφηκαν στο σκληρό σχολείο της ζωής, υπολογίζοντας και τολμώντας ταυτόχρονα, προπάντων νηφάλιοι και σταθεροί, διορατικοί και ολότελα αφοσιωμένοι στη δουλειά με αυστηρά αστικές απόψεις και αρχές».²⁵⁵ Οι αφηγητές/τριες τονίζουν με υπερηφάνεια το γεγονός ότι κατάφεραν να εξελιχθούν σε εργοδότες χωρίς να είναι κάτοχοι κάποιων προνομίων, χωρίς προηγούμενη εκπαίδευση και χωρίς τη βοήθεια της πρόνοιας.

*Ο καθένας, τις ικανότητες που έχει. Βλέπεις παιδιά από τα γίδια από το χωριό και από τα πρόβατα και πάνε και αγοράζουν μια πισαρία και τους βλέπεις μέσα σε 4-5 χρονιά και οδηγούν Mercedes.*²⁵⁶

Η απόδοση της επιτυχίας σε βιολογικές/κληρονομικές αιτίες ενέχει τον κίνδυνο φυσικοποίησης των υπαρχόντων ανισοτήτων. Η προέκταση αυτής της συλλογιστικής, είναι το ότι «η ένταξη των ανθρώπων σε τάξεις και επαγγέλματα προκύπτει *ex causis naturabilis*»,²⁵⁷ αντίληψη που προάγει τον ρατσισμό. Οι αφηγητές/τριες αποδίδουν τη φτώχεια συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων στην τεμπελιά που προκύπτει «εκ φύσεως» ή στο ότι επαναπαύονται στο σύστημα πρόνοιας και, αντίστροφα, την οικονομική ευημερία στην εργατικότητα.

Ο Γιάννης στην ερώτηση σε τι οφείλεται η επιτυχία του, απαντά: «Στο ότι ήμουν εργατικός και ήθελα να δουλέψω. Να αποκτήσω με τα χέρια μου αυτά που έχω. Δεν πήρα ποτέ ένα δολάριο από κανέναν. Ούτε από την κυβέρνηση, ούτε από την πρόνοια».²⁵⁸

Το εργασιακό ήθος ως ύψιστη αξία του ατόμου είναι μια επαναλαμβανόμενη θεματική στις συνεντεύξεις. Για τα τρία αδέρφια, το ήθος ως “κληρονομικό χάρισμα” αποδίδεται στον πατέρα τους ο οποίος αποτέλεσε ένα πατρικό πρότυπο που έζησε όχι μια εύκολη ζωή, αλλά βρέθηκε αντιμέτωπος με εκ γενετής προβλήματα, μιας και είχε μια σωματική μειονεξία, την οποία αναπληρώνει με πρακτικές δεξιότητες. Εκλαμβάνουν, επομένως, την εργασιακή τους ικανότητα ως προσόν που κληρονόμησαν από τον ίδιο τους τον πατέρα. Η αφήγηση της ζωής του Γιάννη, λόγου χάρη, ξεκινά με την ιστορία του

²⁵⁵ Weber Max. *Η Προτεσταντική Ηθική Και Το Πνεύμα Του Καπιταλισμού*. ό.π., σ. 61.

²⁵⁶ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 11.

²⁵⁷ Weber Max. ό.π., σ. 139.

²⁵⁸ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 11.

πατέρα του, τον οποίο περιγράφει ως άτομο ξύπνιο και πανούργο που υπερνικά τις δυσκολίες της ζωής.

Ο πατέρας μου (...) τον λέγανε “ο καμπούρης”. Είχε όμως πολύ έξυπνο μυαλό, ήταν μηχανή, αν πήγαινε να σπουδάξει θα ήταν μεγάλος μηχανικός, πολύ ξύπνιο μυαλό και όλες τις δυσκολίες που είχε επειδή είχε το πρόβλημα αυτό, κατάφερε όχι μόνο να τις προσπεράσει, αλλά και να γίνει καλύτερος από όλους τους άλλους που τον περιφρονούσαν. (...) είναι το ίνδαλμά μου.²⁵⁹

Παρόμοια, ο Θεόφιλος θεωρεί ότι είναι στο DNA του να πιάνουν τα χέρια του και ότι οι δυσκολίες που συνάντησε στο εργασιακό του περιβάλλον ξεπεράστηκαν λόγω της έμφυτης ικανότητας που πιστεύει ότι έχει.²⁶⁰

Είχα αυτό το ευτύχημα απ’ τον μακαρίτη τον πατέρα μου, ήτανε πάρα πολύ handy, ήτανε, τα χέρια του έπιαναν πάρα πολύ (...) ήτανε πανούργος. Και αυτό το DNA το ‘χουμε κι εμείς τα παιδιά του (...) ήμασταν καλοί να φτιάχνουμε τα πράγματα τα χέρια μας.²⁶¹

Εργατικότητα

Οι μαρτυρίες των αφηγητών/τριών για το βίωμα τους ως μετανάστες εργάτες αναδεικνύουν από τη μια μεριά, την έμφυτη ικανότητα τους στον τομέα που εργάζονται, και από την άλλη, τη ζέση τους για εργασία. Ο συνδυασμός αφενός, του φυσικού προορισμού τους να γίνουν εργοδότες και αφετέρου, του εργασιακού τους ήθους, τους τοποθετεί—μέσα από το δικό τους οπτικό πρίσμα—πέραν κάθε ανταγωνισμού. Ο Γιάννης θυμάται να προσαρμόζεται εύκολα στην πρώτη του δουλειά ως ηλεκτρολόγος:

Την πρώτη εβδομάδα που πήγα στην εταιρεία (...) με κοιτάγανε με καλό μάτι γιατί βλέπουν ότι μου έκοβε. Ενώ είναι άνθρωποι οι οποίοι είναι ηλεκτρολόγοι και πάνε σε κάποιον να στο δείξει δέκα φορές ένα πράγμα να το θυμηθούν. Εγώ δεν έγινα ηλεκτρολόγος επειδή κάποιος μου το έμαθε. Έγινα ηλεκτρολόγος επειδή έβλεπα ότι άμα πάρεις ένα μπουλόνι και ένα παξιμάδι, ότι αυτά πάνε έτσι μαζί (...). Μπορώ να φτιάξω τα πάντα. Δηλαδή

²⁵⁹ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 1.

²⁶⁰ «Προς τιμήν μου και πήρα άδεια ηλεκτρολόγου στην Αμερική, που ήταν δύσκολο χωρίς να έχεις πρακτική. Αλλά γρήγορα τα πήρα, γιατί ήτανε το DNA μου να είμαι άνθρωπος που πιάνουν τα χέρια και το μυαλό μου δούλευε σχετικά καλά» Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 4.

²⁶¹ Στο ίδιο. σ. 6.

σκέπτομαι ότι αν είχα εκπαιδευτεί μπορούσα να γίνω και Brainsurgent [νευροχειρουργός]...²⁶²

Από το παραπάνω απόσπασμα φαίνεται η υπερηφάνεια του Γιάννη που μπόρεσε να προσαρμοστεί πιο γρήγορα από άλλους. Στην πραγματικότητα «του έμαθε κάποιος να γίνει ηλεκτρολόγος» καθότι αποφοίτησε από σχολή ηλεκτρολόγων, αλλά επιλέγει να προσάψει την προσαρμοστικότητά του στα έμφυτα χαρίσματα που θεωρεί ότι έχει. Η αυτοπεποίθησή του είναι αυτό που τον ωθεί να πάει παραπέρα. Μας πληροφορεί ότι δεν έμεινε πολύ καιρό στην εταιρεία αυτή γιατί δεν υπήρχε περιθώριο ανέλιξης: «Έφυγα από την εταιρία, να ανέβω πιο ψηλά...».²⁶³

Δύο χρόνια αργότερα, το 1970, έβγαλε την άδεια ηλεκτρολόγου και μπήκε στο σωματείο ηλεκτρολόγων. Με τη λογική του σωματείου διαφωνούσε διότι πίστευε ότι υποχρεώνονταν οι πιο ικανοί και εργατικοί στο να παράγουν λιγότερο από όσο μπορούν. Παραθέτει μια ιστορία όπου έβαλε τα διπλάσια φώτα στο μισό χρόνο από τους συναδέλφους του λόγω της δικής του εργασιακής υπεροχής:

Εγώ πίεζα τους ηλεκτρολόγους να δουλεύουν. Όταν οι νόμοι του σωματείου λένε ότι ένα ζευγάρι ηλεκτρολόγων μπορούν να βάλουν 60 πόντων σωλήνα την ημέρα(...)...Να το δεχτώ αν είναι έξω στο χαντάκι στο χώμα, στη λάσπη(...) Αλλά όταν είσαι μέσα στο κτίριο (...) δύο άτομα;; Εγώ τις βάζω μοναχός μου σε 10 λεπτά. Δύο άτομα όλη μέρα και μετά να κάθονται όλη μέρα δεν μπορούσα να το ανεχτώ. (...) Δεν μου άρεσε καθόλου το ότι έπρεπε να κωλοβαράνε για να περάσει η ώρα και να έρθουμε και την άλλη μέρα δουλειά. Λέω άμα συνεχίσουμε έτσι, ο εργολάβος θα κλείσει, θα πάει out of business. Η νοοτροπία του σωματείου δεν μου άρεσε.²⁶⁴

Από το παραπάνω απόσπασμα είναι ξεκάθαρο ότι ταυτίζεται με τα συμφέροντα των εργοδοτών του που θεωρεί πως κινδυνεύουν να χάσουν την επιχείρησή τους εάν οι εργάτες χασομερούν. Η πουριτανική αντιμετώπιση της διασκέδασης ή της απραξίας σχετίζεται ιστορικά με τη ρήξη της με την αριστοκρατική στάση. «Η σημερινή κεφαλαιοκρατία προστατεύει όσους θέλουν να δουλέψουν ενάντια στην ταξική ηθική των

²⁶² Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 23.

²⁶³ Στο ίδιο. σ. 4.

²⁶⁴ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 25.

συνδικαλιστών, που αρνούνται την εξουσία των κεφαλαιοκρατών όπως οι πουριτανοί αυτή των αριστοκρατών». ²⁶⁵ Ο Γιάννης θεωρεί ότι θα έβγαζε περισσότερα χρήματα αν δούλευε ως μονάδα χωρίς τους κανόνες του σωματείου που αποσκοπούν στην προστασία των εργατικών συμφερόντων, κανόνες τους οποίους ο ίδιος αντιλαμβάνεται ως περιορισμούς.

Η σύλληψη της αμερικανικής οικονομίας ως αξιοκρατικό σύστημα, όπου τα άτομα ανεξάρτητα από την ταξική τους θέση, είναι «αντάξια της μοίρας τους», είναι επίσης αναπόσπαστο κομμάτι τους αμερικανικού ιδεολογικού οικοδομήματος. Το κίνητρο για την απόκτηση χρήματος φέρει την υψηλότερη απόδοση στην εργασία, και αποσκοπεί στην αύξηση της παραγωγικότητας.

Η Μαρία τον πρώτο χρόνο που ήταν στην Αμερική, δούλευε σε ένα εργοστάσιο που έφτιαχνε στρατιωτικά καπέλα. Στο εργοστάσιο δεν υπήρχαν περιθώρια προαγωγής, ωστόσο κατέληξε με ψηλότερο μισθό από τους συναδέλφους της λόγω της εργατικής της ικανότητας. Συγκεκριμένα, στο εργοστάσιο δούλευαν με το κομμάτι και η Μαρία ήταν πιο γρήγορη από τους συναδέλφους με αποτέλεσμα να την αφαιρέσουν από αυτό το σύστημα και να της δώσουν υψηλότερο μισθό.

Εμένα με είχαν βγάλει εργάτη της χρονιάς δύο φορές γιατί αντί να βγάζω 50, έβγαζα 80 κομμάτια (...). Και θυμάμαι τότε, ήρθαν και μου είπαν ότι θα σε βγάλουμε από το piece work [την δουλειά με το κομμάτι] γιατί μας χαλάς το πρόγραμμα. Οι άλλοι δεν μπορούν να βγάλουν 80 όπως βγάζεις εσύ. Οπότε μου δώσανε higher pay [υψηλότερο μισθό] και με κράτησαν normal [κανονική] για να μην κάνω over [ξεπεράσω] το piece work. ²⁶⁶

Η αφήγηση αυτή είναι σημαντική ως προς το πως προβάλλει τον εαυτό της στο πρότυπο του αυτό-αυτοδημιούργητου που ανταγωνίζεται και προσπερνάει τις παραγωγικές ικανότητες των υπολοίπων.

Ατομική ευθύνη

Η αδιάκοπη εργασία με σκοπό την επιδίωξη κέρδους και η ταυτόχρονη αποταμίευση αποτελούν τον ασκητικό τρόπο ζωής με βάση το πουριτανικό δόγμα. Ο

²⁶⁵ Φαράκλας Γιώργος. ό.π., σ. 297.

²⁶⁶ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 9.

εγκόσμιος ασκητισμός του προτεσταντισμού αντικαθιστά τον μοναχισμό με το πουριτανικό ιδεώδες του αυτοελέγχου και της αυτοβοήθειας.²⁶⁷ Ο Weber επισημαίνει ότι καθώς διαμορφώνεται ο καπιταλισμός «η παλιά άνεση και η απλόχερη στάση απέναντι στη ζωή έδινε τη θέση της σε σκληρή λιτότητα, με την οποία μερικοί έφτασαν ψηλά γιατί δεν ήθελαν να καταναλώνουν αλλά να κερδίζουν».²⁶⁸ Οι αφηγητές/τριες περιγράφουν το πως η επιτυχία τους οφείλεται στην σκληρή δουλειά, στην αποταμίευση και την εγκατάλειψη της αυθόρμητης απόλαυσης της ζωής.

Ο Θεόφιλος τονίζει το πόσο σκληρά δούλεψε για να καταφέρει να φτάσει στο επίπεδο που βρίσκεται τώρα. Για την περίοδο που δούλεψε ως εργοδότης στην πιπσαρία, αναφέρει ότι δούλεψε «πάρα πολύ σκληρά, τόσο σκληρά, δύο φορές απ' ότι δούλεψε ένας average [μέσο ποσοστό] Αμερικανός».²⁶⁹ Εδώ, ενδεχομένως να υπάρχει η παραδοχή ότι για έναν μετανάστη στις ΗΠΑ είναι σημαντικότερο το να «προκόψει», καθώς έχει θυσιάσει την οικειότητα και την αίσθηση του συνανήκειν που του προσφέρει η πατρίδα με σκοπό την οικονομική του ανέλιξη.

Ο Πάνος δούλεψε ουσιαστικά πέντε χρόνια ως μισθωτός εργάτης και μετά άνοιξε δική του επιχείρηση το 1980. Ο χρόνος που του πήρε να αποταμιεύσει για το απαραίτητο κεφάλαιο να ανοίξει επιχείρηση είναι εντυπωσιακός. Ο αφηγητής εξηγεί ότι τα πρώτα χρόνια αυτός και τα μέλη της οικογένειάς του δεν έπαιρναν σχεδόν κανένα ρεπό και δούλευαν πολλές υπερωρίες. Τα έξοδα για τη διαβίωση και τη διασκέδαση ήταν μηδαμινά.

Εεεε οικονομία και έτσι πετύχαμε. Οικονομία. Δεν γινόταν διαφορετικά. Δεν υπήρχε κανένας να σου δώσει χρήματα. (...) Τρώγαμε και 'μεις την πίτσα, δεν ξοδεύαμε τίποτα. Πολύ σφίξιμο. Δεν γινόταν αλλιώς δηλαδή, δεν υπήρχαν χρήματα για να πάρεις και ν' ανοίξεις...να πάρεις επιχείρηση.²⁷⁰

Ο Werner Sombart, στις έρευνές του για τη γέννηση του καπιταλισμού, ξεχώρισε δύο μεγάλες αρχές, που ανάμεσά τους πορευόταν η οικονομική ιστορία: την 'ικανοποίηση των αναγκών' και την 'απόκτηση'. Στην πρώτη περίπτωση η επίτευξη της ικανοποίησης των προσωπικών αναγκών με τα απαραίτητα αγαθά, στη δεύτερη, ένας αγώνας για το

²⁶⁷ Φαράκλας Γιώργος. ό.π., σ. 293.

²⁶⁸ Weber Max. ό.π., σ. 60.

²⁶⁹ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 5.

²⁷⁰ Μ. Π., Συνέντευξη, 11/1/2020. σ. 12.

κέρδος, ανεξάρτητα από τα όρια που θέτουν οι ανάγκες, υπήρξαν οι σκοποί που έλεγχαν το είδος και την κατεύθυνση της οικονομικής δραστηριότητας». ²⁷¹

Στο απόσπασμα του Πάνου, δημιουργείται η εντύπωση ότι η εγκράτεια, η πειθαρχία και η σκληρή δουλειά ήταν ζητήματα επιβίωσης. Ωστόσο, το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα δεν ήταν η επιβίωση αλλά η ανέλιξη: «δεν υπήρχαν χρήματα για να πάρεις επιχείρηση.» Παρόμοια άποψη έχει η σύζυγος του Πάνου, η Εύη. Προϋπόθεση για μια καλύτερη ζωή με όρους σκληρά υλικούς ήταν η δουλειά και η εγκατάλειψη της διασκέδασης:

Στη σκληρή δουλειά ήταν αυτό που λένε money hungry ήτανε πεινασμένοι για χρήμα όλοι αυτοί που πηγαίνουν εκεί (στην Αμερική) οι μετανάστες. Δεν πήγαινες εκεί για να διασκεδάσεις, πήγαινες for a better life [μια καλύτερη ζωή] και ο μόνος τρόπος για να το κάνεις αυτό ήταν να δουλέψεις σκληρά να αφήσεις τη διασκέδαση στην άκρη, ειδικά τα πρώτα χρόνια. Να κάνεις establish [εγκαθιδρύσεις] να δημιουργήσεις κάτι, ένα ξεκίνημα. ²⁷²

Η φράση «money hungry» (δίψα για το χρήμα) που χρησιμοποιεί η Εύη, προδίδει ότι το επίδικο δεν ήταν μονάχα η επιβίωση αλλά η κοινωνική άνοδος. Δεν αρκεί να τα βγάζεις πέρα οικονομικά, η επιτυχία—με βάση τους/τις αφηγητές/τριες— για έναν μετανάστη στις ΗΠΑ συνίστατο στο να «εγκαθιδρύσεις» ή να «δημιουργήσεις», δηλαδή, να γίνεις επιχειρηματίας.

Η Ελένη τονίζει ότι είναι απαραίτητο στις ΗΠΑ να εγκαταλείψεις τη διασκέδαση και «να έχεις όρεξη για δουλειά, να μην πεις 'θα πάω και θα μαζεύω λεφτά από τον δρόμο». ²⁷³ Η τελευταία φράση δείχνει ότι αποδίδει την κοινωνική άνοδο της οικογένειάς της στην ατομική δράση, ικανότητα και επιμονή του καθενός από τα μέλη της. Η επιτυχία τους δεν οφείλεται στις υφιστάμενες ευνοϊκές συνθήκες, ή σε κάποιου είδος εξωτερική βοήθεια αλλά στην ατομική συμπεριφορά του καθένα που επιδεικνύει εγκράτεια, υπευθυνότητα, εργατικότητα. Αντίστοιχα, η συνέπεια της ατομικής ευθύνης είναι και η αποτυχία κάποιου άλλου που «μαζεύει λεφτά από το δρόμο».

Αυτή η συλλογιστική συμβαδίζει απόλυτα με την ιδεολογία του νεοφιλελευθερισμού

²⁷¹ Weber Max. ό.π.

²⁷² Μ. Ε., Συνέντευξη, 17/7/21. σ. 21.

²⁷³ Μ. Ε., Συνέντευξη, 25/7/21. σ. 8.

που εμφανίζεται δυναμικά την περίοδο που εξετάζουμε στις ΗΠΑ (70-80) και συνδέεται με την φιγούρα που ο M. Foucault είχε αναλύσει ως «επιχειρηματία του εαυτού του». Αναφερόμαστε σε μια εξουσία που δεν ασκείται ενάντια στα άτομα, αλλά δια μέσω αυτών. Η εξουσία και η εκμετάλλευση λοιπόν, δεν εκλαμβάνονται ως εξωτερικοί καταναγκασμοί, αλλά εσωτερικοποιούνται με αυτοκαταναγκασμούς.²⁷⁴

Το νεοφιλελεύθερο δόγμα, «κάθε ένας είναι κύριος και δούλος ενός ατόμου», αναφέρεται στο Φουκωικό υποκείμενο της επίδοσης που δεν έχει συνείδηση της εκμετάλλευσής του. Ο φιλόσοφος Kwi-han, στα κείμενα του για την «ψυχοπολιτική» που αντλούν από τον Foucault, εξηγεί το φαινόμενο ως την εσωτερίκευση της ταξικής σύγκρουσης, που «ψυχολογικοποιείται ως ατομική σύγκρουση».²⁷⁵ Έτσι, εξατομικεύεται η ευθύνη για την επιτυχία/αποτυχία, διάφορες μορφές δομικής εκμετάλλευσης καταλήγουν να βιώνονται ως προσωπική-ψυχική ανεπάρκεια, ή (ψυχο)παθολογία.²⁷⁶

Οπτιμισμός

Η φιλοσοφία του οπτιμισμού άπτεται της αμερικανικής μυθολογίας περί ταξικής κινητικότητας. Προωθεί την ιδέα ότι η αισιόδοξη προδιάθεση είναι κλειδί για την επιτυχία των ατόμων. Είναι η πίστη ότι οι προσπάθειες και οι αγώνες στη ζωή αμείβονται με το χρόνο και ότι οι προκλήσεις αποτελούν ευκαιρίες. Μια έρευνα του Χάρβαρντ υποστηρίζει ότι η επιτυχία του αμερικανικού καπιταλισμού βασίστηκε στο συνδυασμό της προτεσταντικής ηθικής και την ιδιαίτερη κουλτούρα οπτιμισμού και αυτοπεποίθησης.²⁷⁷

Ο αμερικανικός οπτιμισμός βέβαια, αντιφάσκει με την βαθιά κοινωνική ανισότητα που επικρατεί στις ΗΠΑ. Η φεμινίστρια Barbara Ehrenreich ασκεί κριτική στην φιλοσοφία του οπτιμισμού μιας και τον εκλαμβάνει ως ένα ιδεολογικό μηχανισμό που φетиχοποιεί τις ταξικές σχέσεις. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι η εθνική ιδεολογία του οπτιμισμού κρύβει ένα άγχος ότι στην πραγματικότητα το σύμπαν δεν τείνει προς την ευτυχία και την αφθονία.²⁷⁸

²⁷⁴ Foucault, Michel. ό.π., σ. 200.

²⁷⁵ Βατσινάς, Αντρέας. «Ψυχοπολιτική: Νεοφιλελευθερισμός Και Νέες Τεχνικές Εξουσίας.» *Conatus: Περιοδικό Φιλοσοφίας*, τευχ. 2, 2016. σ. 69.

²⁷⁶ Στο ίδιο.

²⁷⁷ Handy, C. "Tocqueville Revisited: The Meaning of American Prosperity", *Harvard Business Review*, 2002. σσ.57-63.

²⁷⁸ Ehrenreich, Barbara. *Bright-Sided: How Positive Thinking Is Undermining America*. Picador, 2010.

Σε πολλά σημεία της αφήγησής της, η Μαρία τονίζει ότι είχε πάντα θετική στάση απέναντι στις δυσκολίες της ζωής, με αποτέλεσμα να προοδεύσει επαγγελματικά και κοινωνικά. Όταν αναφέρεται στην πρώτη της δουλειά, μας πληροφορεί ότι έπρεπε να πηγαίνει εκεί με τα πόδια στο χιόνι, αλλά φροντίζει να μην καταχωρηθεί αυτή η πληροφορία ως παράπονο:

Περπατούσαμε δύο μίλια για να πάρουμε το λεωφορείο, το περιμέναμε μια ώρα στο κρύο να μας πάει στο Framingham από το Natick in half an hour [μισή ώρα]. Και μετά το βράδυ, το ίδιο πράγμα ξανά. Ήταν πάρα πολύ δύσκολα. Αλλά είμασταν πάντα πολύ ευχαριστημένοι που βρήκαμε δουλειά. Ό,τι και δουλειά να ήταν. Δεν αισθανθήκαμε ποτέ, εγώ τουλάχιστον, για μένα πρέπει να μιλάω, ήμουν πάντα ευγνώμων για όλες τις δουλειές μου.²⁷⁹ Είχαμε πάντα σκοπό όμως, στο μυαλό μας, ότι ήμασταν successful (πετυχημένοι) no matter what [ότι και να γίνει]. Και αυτό συνέχισε, δεν νιώσαμε ποτέ, “αχ είμαστε φτωχοί”. Ποτέ. Και πάντα, δόξα το θεό, όλα μας πήγαν δεξιά (καλά).²⁸⁰

Ο ισχυρισμός ότι δεν αντιμετώπιζε την κατάσταση της ως κακομοιριά συμβάλλει στην ενδυνάμωσή της. Η υπερηφάνεια για την αυτάρκεια των συνομιλητών/τριών μας είναι κοινό μοτίβο που διατρέχει τις αφηγήσεις τους. Το δίπολο του εργατικού-τεμπέλη, αυτάρκη-κακόμοιρου, προσαρμόζεται στις κατηγορίες Αμερική-Ελλάδα, επιχειρηματίες-«μεροκαματιάρηδες».

Το αμερικανικό όνειρο

Οι αφηγητές/τριες συχνά αποδίδουν την επιτυχία τους στον ίδιο τον τόπο μετανάστευσης. Οι ΗΠΑ όμως δεν αποτυπώνονται ως το σύνολο των υλικών συνθηκών—εργασιακών, οικονομικών κοινωνικών—που συγκροτούν τις προϋποθέσεις για την κοινωνική τους ανέλιξη. Αντίθετα, επενδύονται στο λόγο τους με συμβολικούς όρους, ως τόπος ευκαιρίας, τόπος που ενέχει την προοπτική του να οικοδομήσει κανείς τη ζωή των ονείρων του ανεξάρτητα από τον τόπο προέλευσής του.

Η φαντασίωση της οικονομικής ευημερίας που υπόσχεται ο «νέος τόπος» αποτελεί μια επιπλέον διάσταση της αμερικανικής μυθολογίας. Ιστορικά, η ιδέα ότι η ανοδική

²⁷⁹ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 7.

²⁸⁰ Στο ίδιο.

κινητικότητα είναι απεριόριστη και ανεξάρτητη από την ταξική προέλευση του καθένα είναι πράγματι αμερικανικό αφήγημα, μέσω του οποίου, οι ΗΠΑ διαφοροποιούνται από την αυστηρή ταξική διαστρωμάτωση των ευρωπαϊκών κοινωνιών.²⁸¹ Η ιδέα αυτή ακολουθεί μια ισχυρή παράδοση της ιστορικής επιστήμης στις ΗΠΑ, σύμφωνα με την οποία η απουσία ενός φεουδαρχικού παρελθόντος συμβάλλει σε μια ασταθή ταξική δομή.²⁸²

Το *αμερικανικό όνειρο*, με βάσει τον ορισμό που δίνει ο ιστορικός James Truslow Adams το 1931, είναι το όνειρο ενός τόπου, όπου η ζωή του καθένα μπορεί να γίνει καλύτερη και πλουσιότερη και όπου «η ευκαιρία αξιοποιείται από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητες ή τα επιτεύγματα του».²⁸³ Το *αμερικανικό όνειρο* έχει συχνά συσχετισθεί με την επιθυμία που ωθεί την μετανάστευση προς τις ΗΠΑ. Το εργασιακό ήθος είναι αναπόσπαστο κομμάτι της μυθολογίας του *αμερικανικού ονείρου* μιας και το όνειρο πραγματοποιείται με την προϋπόθεση ότι το άτομο θα δουλέψει σκληρά και θα αρπάξει τις ευκαιρίες που του προσφέρει ο τόπος. Το αφήγημα αυτό αναπαράγεται στα λόγια του Γιάννη:

Για μένα έζησα το «American dream» που λένε. Για κάποιον που όταν πήγαμε εκεί χρωστάγαμε τα εισιτήρια πίσω (...) δείξαμε σε, να το πω μεσαία τάξη της Αμερικής. Δεν ξεφύγαμε πάντα ήμασταν «blue collar» δεν βγήκαμε στο «white collar» αλλά τα παιδιά μας βγήκαν.²⁸⁴

Η M. Lauret υποστηρίζει ότι η μετανάστευση προς τις ΗΠΑ διακατέχεται από αυτό που ονομάζει, «ιδεολογική δομή της ευγνωμοσύνης» που διαμορφώνει θεμελιακά τον αμερικανικό πατριωτισμό. Η ευγνωμοσύνη είναι το συναίσθημα που καλούνται να νιώσουν οι μετανάστες προς τις ΗΠΑ με την ιδέα ότι «χρωστάνε» στη χώρα που τους «επέτρεψε» την είσοδο ή/και τους παρείχε την υπηκοότητα.²⁸⁵ Η «ιδεολογική δομή της ευγνωμοσύνης» διαφέρει από το να είναι κανείς ευγνώμων για την προσφυγή, για ένα καλύτερο μέλλον, ή απλώς για την πρόσβαση στην εργασία. Είναι ενισχυμένη με την

²⁸¹ Heike, Paul. *The Myths That Made America: An Introduction to American Studies*. ό.π.,σ. 369

²⁸² Βεντούρα Λίνα. *Μετανάστευση και Έθνος: Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, 1994. σ. 20.

²⁸³ “The American Dream is that dream of a land in which life should be better and richer and fuller for everyone, with opportunity for each according to ability or achievement” στο Heike, Paul. ό.π., σσ. 214-15

²⁸⁴ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 5.

²⁸⁵ Lauret, Marie. “Americanization Now and Then: The ‘Nation of Immigrants’ in the Early Twentieth and Twenty-First Centuries.” *Journal of American Studies*, vol. 50, no. 2, 2016. σ. 439.

συναισθηματική δέσμευση και πατριωτική αφοσίωση στο έθνος, το οποίο ήταν το επιθυμητό αποτέλεσμα της αμερικανικής πολιτικής αφομοίωσης τον 20ο αιώνα.²⁸⁶

Η προσωπική ιστορία της Μαρίας αποτελεί, για την ίδια, τεκμήριο της ύπαρξης του αμερικανικού ονείρου. Εμπεδώνει την «ιδεολογική δομή της ευγνωμοσύνης» με την εμφανή συναισθηματική δέσμευση που έχει απέναντι στις ΗΠΑ, στο βαθμό που νιώθει ότι η ίδια οφείλει να έχει «σωστή» στάση απέναντι στην χώρα που της «έδωσε τα πάντα»:

Αρκεί να είσαι καλός άνθρωπος και εργατικός εγώ νομίζω και σωστός στην κοινωνία. (...) Μόνο η Αμερική με έκανε και ένιωσα δημιουργική, ότι μπορώ να το κάνω. Μπορώ να κάνω ό,τι θέλω...Γιατί στην Αμερική όταν είσαι καλός, προχωράς. Γιατί οι άνθρωποι είναι έτσι. Σου επιτρέπουν να προχωρήσεις. Δεν έχει σημασία αν είσαι φτωχός.²⁸⁷

Ο κοινωνιολόγος L. Hyde, εξηγεί πως το «δώρο» δημιουργεί ένα δεσμό που επιτάσσει από τον αποδέκτη του -ως αντάλλαγμα- την «εργασία της ευγνωμοσύνης» που να αποδεικνύει ότι το άξιζε. Μόνο όταν το δώρο μεταβιβάζεται στην επόμενη γενιά, έχει ολοκληρωθεί αυτή η εργασία και εξοφλείται το χρέος της ευγνωμοσύνης.²⁸⁸ Με παρόμοια λογική, το χρέος της ευγνωμοσύνης που έχουν οι μετανάστες ως προς την εκπλήρωση του αμερικανικού ονείρου, εξοφλείται όταν δώσουν τις ευκαιρίες για ανέλιξη στα παιδιά τους: «Στα παιδιά μου αυτό τους έλεγα πάντα. (...) Και τους έλεγα αν εμείς ξεκινήσαμε από το τίποτα και ήρθαμε εδώ και αυτή η χώρα η Αμερική μας έδωσε τα πάντα, εσείς μπορείτε να κάνετε ό,τι θέλετε».²⁸⁹

Ο τόπος ευκαιριών εναντίον του τόπου των διακοπών

Στο πλαίσιο των προφορικών μαρτυριών, οι ΗΠΑ, ως τόπος ευκαιρίας, αναδεικνύονται σημαντικές, όταν οι αφηγητές/τριες επιχειρούν έναν απολογισμό της επαγγελματικής επιτυχίας τους, σε αντιδιαστολή με την Ελλάδα, η οποία απαξιώνεται ή υποβαθμίζεται στο λόγο τους. Οι δύο τόποι αποκλίνουν ως προς το εργασιακό ήθος, την κουλτούρα ατομισμού. Τα συμπεράσματά των αφηγητών/τριών προκύπτουν εμπειρικά, αλλά συγχρόνως δανείζονται στοιχεία από τις εθνικές αφηγήσεις.

²⁸⁶ Στο ίδιο.

²⁸⁷ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 10.

²⁸⁸ Hyde, Lewis. *The Gift: Imagination and the Erotic Life of Property*. London: Vintage, 1999. σ. 58.

²⁸⁹ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ.13.

Ο Γιάννης συγκρίνει τις ΗΠΑ με την Ελλάδα ως προς τις δυνατότητες που διατίθενται για να ανελιχθεί επαγγελματικά το άτομο. Η Αμερική περιγράφεται ως «χώρα των ευκαιριών» όπου δυνητικά μπορεί ο καθένας να αυτο-δημιουργηθεί από το μηδέν, όπως προτάσσει και το εθνικό αφήγημα των ΗΠΑ. Στην περίπτωση της Ελλάδας πρέπει να είναι κανείς υποψιασμένος και οππορτουνιστής για να εκμεταλλευτεί τη συγκυρία και να προχωρήσει κοινωνικο - οικονομικά, να έχει δηλαδή «την πονηριά του Έλληνα».²⁹⁰

Όλοι/ες οι αφηγητές/τριες βλέπουν την Ελλάδα σαν τόπο διασκέδασης και διακοπών και συνδέουν τις ΗΠΑ με την εργασιακή καθημερινότητα. Για παράδειγμα, η εικόνα που έχει Ελένη είναι ότι στην Ελλάδα «ο κόσμος δουλεύει πιο λίγες ώρες και η ζωή εδώ είναι πιο...γλεντάει ο κόσμος πιο πολύ. Ενώ εκεί, είσαι δουλειά, σπίτι, σπίτι δουλειά.»²⁹¹ Οι ΗΠΑ ταυτίζονται με τη σκληρή δουλειά, ενώ η Ελλάδα με τις διακοπές και το γλέντι. Για την Μαρία οι ΗΠΑ, όσον αφορά το κρατικό σύστημα, είναι τόπος ευκαιρίας και προόδου ενώ η Ελλάδα είναι τόπος διαιώνισης παραδοσιακών πελατειακών σχέσεων και πρακτικών.

Γιατί στην Αμερική όταν είσαι καλός, προχωράς. Γιατί οι άνθρωποι είναι έτσι. Σου επιτρέπουν να προχωρήσεις. Δεν έχει σημασία αν είσαι φτωχός αν είσαι, τι είσαι. Εδώ στην Ελλάδα είναι διαφορετικά, είναι ποιόν γνωρίζεις. Και αυτό δεν μου άρεσε ποτέ. Από την Αμερική μου άρεσε αυτό, το ότι προχωρήσαμε όλοι γιατί είναι η χώρα αυτή που σου δίνει την ευκαιρία.²⁹²

Η αντίληψη ότι το ελληνικό έθνος είναι οπισθοδρομικό θεμελιώνεται στην παραδοχή της ιστορικής προόδου. Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα κυκλοφορούσε η αντίληψη στο ελληνικό πολιτικό προσκήνιο ότι «το ελληνικό έθνος θα μπορούσε να παρακολουθήσει την παγκόσμια πρόοδο και να επιβιώσει μόνο αν ανέπτυξε οργανικούς δεσμούς με τις χώρες και τους πολιτισμούς της εποχής του που βρίσκονταν

²⁹⁰ «Στην Ελλάδα έχεις δύο ευκαιρίες οι οποίες ευκαιρίες τη μια κοιμόσουν όταν πέραγε και πέρασε και δεν την είδες την άλλη προσπάθησες κάθεσαι ξύπνιος και τη βλέπεις και έρχεται από μακριά και ετοιμάζεσαι ετοιμάζεται και τη στιγμή που είναι να την πιάσεις πηδάει ένας πιο δυνατός πιο ξύπνιος πιο πονηρός πιο ψηλός κραπ την αρπάζει και μένεις και τελείωσες» Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 11

²⁹¹ Μ. Ε., Σ.νέντευξη, 25/7/21. σ. 8.

²⁹² Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 8.

στην αιχμή του δόρατος της ιστορικής προόδου».²⁹³ Η ιστορικός Λαλιώτου επισημαίνει ότι το ελληνικό κράτος στις αρχές του αιώνα αναθέτει το ρόλο του οργανικού συνδέσμου ανάμεσα στην Ελλάδα και τα προπορευόμενα έθνη, στους μετανάστες.

Εκτιμούμε ότι οι μετανάστες στις ΗΠΑ, σε μεγάλο βαθμό, έχουν εσωτερικεύσει τον λόγο για την ανάγκη εκσυγχρονισμού του ελληνικού έθνους. Η Μαρία για παράδειγμα, παρομοιάζει την Αμερική με ενήλικα και την Ελλάδα με ανεύθυνο παιδί που πρέπει να «μάθει» από το αμερικανικό παράδειγμα ώστε να ωριμάσει:

Πρέπει να αλλάξει ο Έλληνας και ο τρόπος που σκέφτεται. Του Έλληνα του αρέσει να λέει ότι το λάθος είναι καποιανού αλλοιού. Αν ο Έλληνας δεν αποφασίσει να μεγαλώσει--και αυτό ξεκινάει από τη παιδεία--να παίρνει ευθύνες, και να νιώσει υπεύθυνος για αυτήν την πατρίδα, δεν θα προχωρήσει ποτέ.²⁹⁴

Τόπος ελευθερίας για τις γυναίκες

Η σύλληψη των ΗΠΑ ως «χώρας των ίσων ευκαιριών» δεν περιορίζεται μόνο στο ανδρικό φύλο, αλλά καταφέρνει να ξεπερνά ακόμα και τους έμφυλους διαχωρισμούς. Η ιδέα του αυτοδημιούργητου μετανάστη του οποίου το οικονομικό και κοινωνικό status δύναται να ανατιμηθεί, μπορεί να μεταβιβαστεί στη γυναικεία εμπειρία, με την ιδέα ότι η Αμερικανίδα μπορεί να διεκδικήσει ισότιμη θέση στον ανδροκρατούμενο κόσμο. Σύμφωνα με την έρευνα της Waititu οι γυναίκες που μεταναστεύουν στην Αμερική απολαμβάνουν περισσότερες πολιτικές ελευθερίες και τη γενικότερη θετική στάση της αμερικανικής κοινωνίας προς την γυναίκα ως εργαζόμενη.²⁹⁵

Ορισμένες πλευρές της μεταναστευτικής εμπειρίας, όπως φυλετικές ή έμφυλες διακρίσεις «εξοβελίστηκαν προς όφελος των αφηγήσεων περί ατομικής αναμόρφωσης και βελτίωσης μέσω του εξαμερικανισμού».²⁹⁶ Ενώ η Μαρία δεν αναφέρεται ρητά στον έμφυλο παράγοντα που συνέβαλε στην υποτίμησή της, γίνεται εμφανές ότι οι ΗΠΑ της έδωσαν -αν όχι την «ευκαιρία»--το περιθώριο να απεγκλωβιστεί από τον ρόλο που περιχαράκωνει τη γυναίκα στην ελληνική οικογένεια.

²⁹³ Λαλιώτου, Ιωάννα. ό.π., σ. 139.

²⁹⁴ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 18.

²⁹⁵ Waititu, James. "The Origins and History of American Individualism." *Academia.edu*, 2015. σ. 11.

²⁹⁶ Λαλιώτου, Ιωάννα. ό.π., σ. 166.

Αναφέρει σε αρκετά σημεία της συνέντευξης την επιθυμία της να είναι ανεξάρτητη οικονομικά καθώς και τις επαγγελματικές πρωτοβουλίες που παίρνει μόνη της. Δεδομένου των έμφυλων ρόλων και προτύπων που κυριαρχούσαν στην Ελλάδα τις δεκαετίες του 50 και του 60, οι στόχοι της αυτοί ήταν προωθημένοι. Μιλά με υπερηφάνεια για τον δυναμισμό της στο χώρο της εργασίας, χωρίς ωστόσο να αναφέρεται στο φύλο ως παράγοντα που την ωθούσε να προσπαθεί περισσότερο.

Όταν πήρα εγώ τη δουλειά το 1978, που πήρα τη δουλειά μόνη μου, τότε έβγαζα καλά χρήματα. Έβγαζα 2000 την εβδομάδα. Αυτό που ήθελα ήταν να είμαι αφεντικό του εαυτού μου. Αυτό πάει πίσω, θυμάσαι που σου είπα δεν μάθαμε ποτέ discipline [πειθαρχία] στο χωριό; (...) Γι'αυτό λένε ότι οι Έλληνες τους αρέσει να είναι αφεντικά. Είναι επειδή δεν μάθανε πειθαρχία. Να πειθαρχούν. Αυτό είναι πρόβλημα των Ελλήνων γενικά.²⁹⁷

Συσχετίζει την επιθυμία της για αυτοκυριαρχία με την εθνική της ταυτότητα και όχι με την έμφυλη. Συγκεκριμένα, αποδίδει την επιθυμία της για αυτοκυριαρχία στην έλλειψη πειθαρχίας την οποία θεωρεί, αυθαίρετα, χαρακτηριστικό των Ελλήνων.

Οι ΗΠΑ για την Μαρία σήμαιναν κοινωνική εξέλιξη, σε αντίθεση με την ζωή της στην Αθήνα όπου βίωσε κοινωνικό ρατσισμό και αποκλεισμό. Εκεί, μπόρεσε να εργαστεί, να εξελιχθεί να ανοίξει δική της επιχείρηση και ως εκ τούτου, να αισθανθεί δυνατή.

Οι άνθρωποι στην Αμερική είναι ascerting [ανεκτικοί]. Εκεί μεγάλωσα και εκεί σταμάτησα να νιώθω ότι είμαι χαζή. Εκεί οι άνθρωποι εκτιμούν όταν είσαι σωστός άνθρωπος, εργατικός, και δεν τους ενδιαφέρει από που έρχεσαι, γιατί υπάρχουν πολλοί σαν και εμένα.²⁹⁸

Η Εύη, όπως και η Μαρία, συσχετίζει τις ΗΠΑ με την κοινωνική της εξέλιξη. Εκφράζει την δύναμη που ένιωσε να αποκτά όταν έλαβε την αμερικανική της υπηκοότητα: «Αισθανόμουν πολύ περήφανη που μπορούσα να εκφράσω τη γνώμη μου και να κάνω αυτό που όλος ο κόσμος θεωρεί δεδομένο».²⁹⁹ Η Μαρία έπαψε να νιώθει «χαζή» και η Εύη έπαψε να νιώθει αποκλεισμένη από αυτό που «όλος ο κόσμος θεωρεί δεδομένο». Η

²⁹⁷ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 7.

²⁹⁸ Στο ίδιο.

²⁹⁹ Μ.Ε., Συνέντευξη, 15/7/2021. σ. 9.

φιλόξενη στάση των Αμερικανών, τα δικαιώματα που τους παρέχονταν αλλά και η πρόσβαση στην εργασία και σε υλικές ανέσεις τις έκαναν να νιώσουν ελεύθερες.

II. Οι δύο όψεις της ταυτότητας του μετανάστη: *self-made vs freeloaders*³⁰⁰

Στην υποενότητα αυτή θα εξεταστούν οι τρόποι με τους οποίους διαφοροποιούνται τα υποκείμενα της έρευνάς μας από την σημερινή φιγούρα του μετανάστη. Συνεκτικό κομμάτι στις αντιλήψεις τους περί μετανάστευσης είναι η εργασία. Η εργατικότητα είναι κεντρικό κομμάτι του μεταναστευτικού βιώματος των αφηγητών/τριων και ταυτόχρονα λειτουργεί ως αξιακό κριτήριο για τους μετανάστες συνολικά.

Οι αφηγητές/τριες ταυτίζονται με το προφίλ του αυτοδημιούργητου μετανάστη—με άλλα λόγια, του μετανάστη που γίνεται, μέσα από τη σκληρή του εργασία, εργοδότης. Στον αντίποδα βρίσκεται ο καιροσκόπος μετανάστης που έρχεται να απομυζήσει το αμερικανικό κράτος.

Η αντίληψη ότι η ατομική επιτυχία συμβάλλει στην γενικότερη πρόοδο της κοινωνίας και κατ' επέκταση στην ενδυνάμωση του έθνους-κράτους, όπως είδαμε παραπάνω, έχει τις ρίζες του στην προτεσταντική ηθική και την αμερικανική αστική ιδεολογία. Από την αντίληψη αυτή συνεπάγεται ότι τα άτομα που δεν είναι πετυχημένα, δεν συνεισφέρουν στην κοινωνία και αποτελούν βάρος για το κρατικό σύστημα. Ο Hisako Matsuo έχει συσχετίσει τον εναγκαλισμό αυτής της αντίληψης με ρατσιστικές συμπεριφορές προς εθνοτικές ομάδες που έχουν ταυτιστεί με στερεότυπα που είναι ασύμβατα με την προτεσταντική ηθική.³⁰¹

Για τον Γιάννη, η νοοτροπία του μετανάστη είναι καθοριστική ως προς το ποιόν του. Είναι αποδεκτός ένας μετανάστης υπό την προϋπόθεση ότι θα έρθει στις ΗΠΑ να δουλέψει και να αυτοδημιουργηθεί—όχι να βοηθηθεί. Η κοινωνική πρόοδος είναι η απόληξη των αυτοδημιούργητων ατόμων: «Αυτός είναι ο άνθρωπος για μένα που δημιουργεί που η χώρα ανεβαίνει αν ο κόσμος είναι τέτοιος».³⁰²

³⁰⁰ Freeloaders: Όρος που χρησιμοποιείται για για τους φτωχούς που ζουν με τη βοήθεια της πρόνοιας.

³⁰¹ Matsuo, Hisako, et al. "Attitudes Toward Immigrants: Test of Protestant Work Ethic, Egalitarianism, Social Contact, and Ethnic Origin." *IAFOR Journal of the Social Sciences*, 2017. σ. 5.

³⁰² Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ.11.

Δεν ήμασταν εν τω μεταξύ οι μετανάστες οι σημερινοί που πάνε να ζήσουν καλά να φάνε τσάμπα και τέτοια, εμείς πήγαμε να δουλέψουμε να δημιουργήσουμε και να δώσουμε στη χώρα όχι να πάρουμε από τη χώρα. Τους φόρους που πληρώσαμε όλα αυτά τα χρονιά και πληρώνουμε ακόμα συνέχεια.³⁰³

Η βοήθεια ή το «βόλεμα» είναι κατακριτέες ανθρώπινες συμπεριφορές. Για παράδειγμα χρησιμοποιεί τη φράση «βολεύονται στο μεροκάματο», υπονοώντας ότι το να βρίσκεται κανείς σε θέση εργαζομένου και όχι εργολάβου προκύπτει από τεμπελιά.³⁰⁴

Ο Γιάννης δεν είχε υψηλό επίπεδο μόρφωσης όταν μετανάστευσε στις ΗΠΑ. Μάλιστα, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, περηφανεύεται για το γεγονός ότι έγινε επιχειρηματίας χωρίς να έχει τα «επίκτητα» προνόμια για να το κάνει. Εντούτοις, θεωρεί πιο ωφέλιμο για το αμερικανικό κράτος να δέχεται μορφωμένους πληθυσμούς γιατί αυτό θα αυξήσει τις πιθανότητες αυτοί να προσφέρουν στο κράτος.

Μεταναστεύουν κόσμος από λαούς που είναι πιο χαμηλά, υποανάπτυκτοι λαοί. Το να φέρεις σε μια χώρα μέσα πληθυσμό που να είναι μορφωμένοι που να έρχονται μέσα για να δημιουργήσουν και να προσθέσουν στη χώρα αυτό είναι ένα plus [συν].³⁰⁵

Σε ένα άλλο σημείο περιγράφει μια συνέντευξη που παρακολούθησε στην τηλεόραση με μια μετανάστρια που βρίσκονταν στα σύνορα. Με βάση την αφήγησή του, η δημοσιογράφος την ρώτησε αν ο λόγος που θέλει να μεταναστεύσει στις ΗΠΑ είναι η ελευθερία (freedom) και η μετανάστρια απάντησε ότι έρχεται για το «τζάμπα» φαγητό και τη διαμονή (free things, free food, free house).³⁰⁶

Δεν είναι για μένα, εγώ είμαι immigrant [μετανάστης] στην Αμερική, αλλά αυτό που γίνεται είναι αίσχος να μπαίνουν τώρα από ένα εκατομμύριο το μήνα, χωρίς να ξέρεις ποιος είναι, από που είναι και για πιο λόγο έρχεται και μόλις έρχεται τους δίνεις σπίτι, περίθαλψη, φαί

³⁰³ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ.1.

³⁰⁴ Στο ίδιο. σ.11.

³⁰⁵ Στο ίδιο. σ. 21.

³⁰⁶: «Δεν μπορούσε αυτή να μιλήσει αγγλικά, και λέει η reporter προσπαθούσε να της δώσει, λέει for freedom [ελευθερία]; Λέει for Freedom; Freedom; Και λέει αυτή free εννοούσε.. free things [ελεύθερα πράγματα]...Λέει free house free food [τζάμπα σπίτι, φαγητό]. Η reporter [δημοσιογράφος] της έλεγε για το freedom της Αμερικής και εκείνη εννοούσε ότι θέλουν τα πάντα free [τζάμπα].» Στο ίδιο., σ. 9.

όλα τα πράγματα αυτά, (...) Δεν μπορεί η Αμερική να γίνει το welfare του κόσμου, η πρόνοια του κόσμου.³⁰⁷

Οι απόψεις του Γιάννη για την μετανάστευση και το κράτος επιβλήθηκαν και στην υπόλοιπη οικογένεια. Ως μεγαλύτερος αδερφός και ο πρώτος άντρας από την οικογένεια να μεταναστεύσει στις ΗΠΑ, αναλαμβάνει ένα πατρικό/αρχηγικό ρόλο που έχει προεκτάσεις τόσο στην ηθική εργασία που ενσταλάζει στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας όσο στις πολιτικές θέσεις της οικογένειας, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο.³⁰⁸ Ο Θεόφιλος εξηγεί ότι ο Γιάννης τους προειδοποίησε πριν έρθουν στις ΗΠΑ ότι θα πρέπει να δουλέψουν σκληρά για να κερδίσουν τα προνόμια που προσφέρει η χώρα:

Ο αδερφός μου ο Γιάννης τότε, είπε “προσέξτε δεν θέλω εδώ που ήρθατε”--ο Γιάννης είναι πάρα πολύ νομοταγής-- “δεν θέλω εδώ να έρθετε στην Αμερική και να εκμεταλλευτείτε το σύστημα, δηλαδή να έρθετε να γίνετε τεμπέληδες, να σας πληρώνει η Αμερική welfare [πρόνοια], πρέπει να δουλέψετε”. Και αυτό το κάναμε στο ακέραιο.³⁰⁹

Ο Πάνος δηλώνει ότι η Αμερική δίνει την ευκαιρία στο άτομο να ανελιχθεί με τον ίδιο τρόπο που αυτός σαν εργοδότης δίνει την ευκαιρία στους εργαζόμενους τους: «Η Αμερική δίνει την ευκαιρία, αν θέλεις να δουλέψεις, θα προκόψεις, θα πετύχεις, αν θέλεις να αποτύχεις δηλαδή εγώ πιστεύω οι Έλληνες ένα 3%, 2% θα είναι αποτυχημένοι εκεί πέρα».³¹⁰

Η επαγγελματική ανέλιξη ανάγεται σε ζήτημα θέλησης. Ο Πάνος αναπαράγει την άποψη ότι οι Έλληνες ως εθνοτική ομάδα είναι πιο ικανοί να ανελιχθούν. Εδώ, υπονοείται ότι κάποιες συγκεκριμένες εθνοτικές ομάδες αποδίδουν καλύτερα από άλλες. Όταν παραθέτει την άποψή του για το κράτος πρόνοιας στις ΗΠΑ, αναφέρεται στους «Πορτορικούς και τους μαύρους» που είναι αδύναμοι για τον λόγο του ότι «τους ταΐζει»

³⁰⁷ Στο ίδιο.

³⁰⁸ «Είμαι ο αρχηγός της οικογενείας (...) Και έκανα και σφάλματα δεν το λέω... γιατί πως λέμε όπως λέγαμε στο χωριό στο σκοτάδι αυτός που είναι πρώτος πατάει στη λάσπη και στις λακκούβες και ο δεύτερος το ακούει ότι πάτησε στη μέση και πατάει δίπλα. Εγώ έκανα τα πιο πολλά πράγματα και τις πιο πολλές... τα πιο πολλά στραβά. Αλλά από εκεί έμαθα πιο πολύ και άλλοι μαθαίνουν από τα δικά μου τα λάθη που ερχότανε από πίσω.» Μ.Γ., Συνέντευξη, 25/7/2021. σ. 16.

³⁰⁹ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 17.

³¹⁰ Μ. Π., Συνέντευξη, 11/1/2020. σ. 20.

ΤΟ

κράτος

πρόνοιας.

Η Ελένη υποστηρίζει αρχικά ότι δεν διαφέρει η ίδια από τους ανθρώπους που μεταναστεύουν στις ΗΠΑ σήμερα, με τη λογική ότι οι μετανάστες είναι άνθρωποι που στοχεύουν στη βελτίωση των ζωνών τους.³¹¹ Εντούτοις, δεν θεωρεί ότι χρήζουν τη βοήθεια του κράτους:

Να πάει κάποιος στο welfare που έχει ανάγκη. Ένα παιδί που έχει πρόβλημα, ανάπηρο. Φυσικά, άμα χρειαστεί, οπωσδήποτε. Σε φτωχές οικογένειες, το βλέπω. So, σε όλα αυτά τα αναγκαστικά. Να μην πεινάει ο άλλος. Αλλά το να κάθονται--που πολλοί το κάνουν αυτό--και να τους πληρώνουν το σπίτι, να τους πληρώνουν όλα τα έξοδα, αυτό δεν είναι σωστό.³¹²

Η Μαρία πιστεύει ότι οι μετανάστες έρχονται σήμερα για να πάρουν από το κράτος και όχι από ανάγκη να δουλέψουν. Επιστρατεύει «την ιδεολογική δομή της ευγνωμοσύνης» για να διαφοροποιηθεί από τους μεταγενέστερους μετανάστες: η οικογένειά της «έδωσε» στην Αμερική δημιουργώντας επιχειρήσεις, ενώ οι σημερινοί μετανάστες «ζητούν» από το κράτος πρόνοιας να τους φροντίσει.

Είναι διαφορετικοί. Γιατί δεν έρχονται τόσο πολύ με την ανάγκη να δουλέψουν. Γιατί, δεν το ξέρω. Νομίζω ότι απλώς έχει αλλάξει ο κόσμος. Δηλαδή οι πιο πολλοί έρχονται για να τους δώσουμε. Γιατί τους χρωστάει η Αμερική. Εμείς δεν πήγαμε εκεί για να μας δώσει η Αμερική. Εμείς πήγαμε εκεί για να φτιάξουμε τον εαυτό μας.³¹³

Πριν αποφασίσει να κάνει παιδιά ήθελε να βεβαιωθεί ότι δεν θα χρειαστεί να λείπει από το σπίτι, όπως έλειπε η δική της μητέρα. Υπενθυμίζουμε ότι η Μαρία δούλεψε τέσσερα χρόνια για ένα μόδιστρο κουρτινών και όταν αποφάσισε να γεννήσει, ο εργοδότης της, της έδωσε τη δυνατότητα να εργαστεί από το σπίτι. Ενδιαφέρον έχει η άποψη της για την μετανάστευση και την γέννα. Η ίδια ισχυρίζεται ότι ύστερα από την προτροπή του Γιάννη, έκανε υπομονή πριν κάνει παιδιά, για εξασφαλίσει πρώτα την

³¹¹ «Δεν ξέρω, δεν νομίζω γιατί όλοι αυτοί που φεύγουν πάνε για κάτι καλύτερο. Επομένως γιατί να είναι διαφορετικό» Μ. Ε., Συνέντευξη, 25/7/21. σ. 10.

³¹² Στο ίδιο.

³¹³ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 12.

οικονομική της κατάσταση. Αντιπαραβάλλει τη «θυσία» της να κάνει υπομονή πριν μείνει έγκυος, με τις παράτυπες μετανάστριες που έρχονται στις ΗΠΑ έγκυες. Θεωρεί ότι εργαλειοποιούν την εγκυμοσύνη τους για να πάρουν άδεια παραμονής.

Θυμάμαι όταν πήγαμε στην Αμερική, εμείς δεν κάναμε παιδί για 5 χρόνια. Γιατί μου λέει ο κουνιάδος μου ο Γιάννης ότι μη σκεφτείτε να κάνετε παιδί και να πάτε στο government για support [κυβέρνηση για υποστήριξη]. Θα πάρετε ασφάλεια πρώτα, να μπορείτε να κάνετε afford [να πληρώσετε] την ασφάλεια για να μπορείτε να κάνετε παιδί. Και είμασταν devastated [συντετριμμένοι]. Τώρα, είναι διαφορετικά. Έρχονται και από την πρώτη μέρα, they use and abuse the system [καταχρώνται το σύστημα] της Αμερικής και γι αυτό το σύστημα πηγαίνει down [πέφτει] συνέχεια. Έρχεται η άλλη έγκυος επίτηδες. Γεννάει. Η Αμερική είναι πολύ καλή σε αυτό, δίνει σπίτια, λεφτά, πράγματα. Τι κάνει όμως αυτό; Κάνει drain [στραγγίζει] το σύστημα της Αμερικής.³¹⁴

Κλείνοντας, είδαμε πώς διαφοροποιούνται τα υποκείμενα της έρευνάς μας, ως μετανάστες-εργάτες, από μια αρνητική νοηματοδότηση που αποδίδουν στη μεταναστευτική ταυτότητα, δηλαδή του παρασιτικού-«τεμπέλη» εργάτη. Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσουμε πώς νοηματοδοτούν την έννοια “μετανάστης” σε σχέση με τη θέση τους πλέον ως εργοδότες. Επιπλέον, θα αναλύσουμε τους τρόπους με τους οποίους η σπικική τους για την μετανάστευση συνδιαλέγεται με την κρατική ρητορική και ιδεολογία που πλαισιώνει το ζήτημα.

³¹⁴ Στο ίδιο.

4. Παρανομοποίηση της Εργασίας και Απόψεις για την Μετανάστευση

Η Ιωάννα Λαλιώτου στο βιβλίο της “Διασχίζοντας τον Ατλαντικό”, παρακολουθεί τις διαδικασίες συγκρότησης του Έλληνα μετανάστη και μετανάστριας ως διακριτού κοινωνικού υποκειμένου, κατά τη διάρκεια των μεταναστευτικών ροών προς τις ΗΠΑ τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Στο συγκεκριμένο έργο, η συγγραφέας, σημειώνει χαρακτηριστικά ότι «η έννοια «μετανάστης» διαφοροποιείται σημαντικά ανάλογα με τους λόγους και το πλαίσιο αναφοράς της, αλλά και ανάλογα με τον κοινωνικό, τον πολιτισμικό και τον πολιτικό τρόπο της εκφοράς. Τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στο όνομα μετανάστης μπορεί να είναι αντιφατικά ή ακόμη και να αλληλοακυρώνονται, αλλά παραμένουν πάντοτε ιστορικά προσδιορισμένα».³¹⁵

Οι Έλληνες εργάτες που ταξίδεψαν τον 20ό αιώνα στις ΗΠΑ, μπορεί να έγιναν αντικείμενα εκμετάλλευσης και ρατσισμού, αλλά δεν υπήρξαν «παράνομοι». Από το 1980 και μετά τα κράτη διαθέτουν νομικά οπλοστάσια απαγόρευσης της εισόδου και παραμονής, διαθέτουν ολοένα και περισσότερους κατασταλτικούς μηχανισμούς που επιβάλλουν τις σχετικές απαγορεύσεις. Από τα τέλη του 20ού αι. μέχρι και σήμερα, η απαγόρευση αποτελεί κυρίαρχη στρατηγική για τη μετανάστευση, και κατ' επέκταση για την εργασία, σε παγκόσμιο επίπεδο.³¹⁶

Η στάση των αφηγητών/τριών μας απέναντι στους μεταγενέστερους μετανάστες, αφενός διέπεται από τη σχέση μαζί τους ως εργοδότες και αφετέρου, επηρεάζεται από την απουσία του βιώματος της παρανομοποίησης, καθότι οι ίδιοι έλαβαν την βίζα τους κατά την άφιξη τους στην Αμερική και εντός πενταετίας απέκτησαν αμερικανική υπηκοότητα. Η συγκαταβατική εκτίμηση για το πρόβλημα της μετανάστευσης καθορίζεται από τη νέα κοινωνική θέση και ταυτότητα βάση της οποίας κατανοούν τον κόσμο.

Μέσα από την ανάλυση μας προσπαθούμε να αναδείξουμε την υλική διάσταση του ρατσισμού. Οι ιστορικές και υλικές συνθήκες που διαφοροποιούν το βίωμα των αφηγητών/τριών από το βίωμα των μεταγενέστερων μεταναστών σε συνδυασμό με την

³¹⁵ Λαλιώτου, Ιωάννα. *Διασχίζοντας Τον Ατλαντικό: Η Ελληνική Μετανάστευση Στις ΗΠΑ Κατά Το Πρώτο Μισό Του 20ου Αιώνα*. Εκδόσεις Πόλις, 2006. σ. 33.

³¹⁶ *Σχεδόν Αόρατοι: Η Παρανομοποίηση Της Εργασίας Ως Κρατική Στρατηγική Για Τη Μετανάστευση*. Αθήνα, Εκδόσεις Antifa Scripta, 2013.

κοινωνική θέση από την οποία μιλούν σήμερα παίζουν ρόλο στη διαμόρφωση των—σε μεγάλο βαθμό, ρατσιστικών—απόψεών τους για τη μετανάστευση.

I. Παρανομοποίηση της μετανάστευσης

Ο φιλόσοφος Nicholas DeGenova που πρωτο-εισήγαγε τον όρο *παρανομοποίηση* σε σχέση με την μετανάστευση, εξηγεί ότι παράνομη μετανάστευση είναι μια συνθήκη που αφορά την εργασία. Οι μεταναστευτικές νομοθεσίες, ως τακτικές της εξουσίας, χρησιμοποιούνται για την πειθάρχηση και την καταστολή της εργασίας. Η παρανομοποίηση δεν αποσκοπεί στον ολοκληρωτικό αποκλεισμό των μεταναστών, αλλά στην κοινωνική τους συμπερίληψη υπό συνθήκες καταναγκαστικής και παρατεταμένης ευαλωτότητας.³¹⁷ Από τη στιγμή που ο μετανάστης φέρει την ταμπέλα του «παράνομου» εκτίθεται σε υπερβολικές και εξαιρετικές μορφές αστυνόμευσης και καταδικάζεται σε μια κοινωνικά και πολιτικά επισφαλής συνθήκη χωρίς καμία νομική προστασία. Δημιουργείται έτσι, ένα νομικά ευάλωτο και πειθήνιο—επομένως φθηνό—απόθεμα εργασίας.³¹⁸

Η εικόνα του μετανάστη εισβολέα «που στέκεται εν μέσω διασταυρούμενων κοινωνικών και πολιτικών πυρών», και που παραβιάζει τα σύνορα, σφυρηλατήθηκε σταδιακά σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα.³¹⁹ Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η διαδικασία απογειώνεται τη δεκαετία του 1980 με την μετατροπή της μετανάστευσης σε ζήτημα δημόσιας τάξης. Ο Νόμος για τη Ρύθμιση και τον Έλεγχο της Μετανάστευσης (1986) σημάνει νέους τρόπους διαχείρισης της μετανάστευσης. Δημιουργείται ένα νέο υποκείμενο εργάτη, που δεν υπάγεται στο εργατικό δίκαιο αλλά στο ποινικό και που κατ' επέκταση ταυτίζεται με τη φιγούρα του εργάτη-εγκληματία, ή εν-δυνάμει εγκληματία, αποκλειστικά και μόνο γιατί βρίσκεται σε παράτυπο καθεστώς.³²⁰

Η απαγόρευση της μετανάστευσης έχει σκοπό να αποτρέψει την εισροή μεταναστών. Ωστόσο, η απαγόρευση δεν συνεπάγεται πτώση των μεταναστευτικών ροών.³²¹ Αυτό που άλλαξε ήταν το καθεστώς των νεοφερμένων μεταναστών από νόμιμο

³¹⁷ DeGenova, Nicholas. "Migrant 'Illegality' and Deportability in Everyday Life," *Annual Review of Anthropology*, Vol 31, 2002. σ. 434.

³¹⁸ Στο ίδιο. σ. 440.

³¹⁹ Λαλιώτου, Ιωάννα. ό.π., σ. 122.

³²⁰ Σχεδόν Αόρατοι: Η Παρανομοποίηση Της Εργασίας Ως Κρατική Στρατηγική Για Τη Μετανάστευση. ό.π., σ. 151.

³²¹ Βλ. κεφ. Α, σ.19.

σε παράνομο και η οικονομική δραστηριότητα που απέρρευε αφενός από τη милитарιστική διαχείριση της μετανάστευσης και αφετέρου, την ίδια την παράνομη εργασία.

Άλλωστε, η «παρानομία» και η «νομιμότητα» είναι αυθαίρετες κρατικές κατασκευές με πολλαπλές πολιτικές χρήσεις. Στην περίπτωση της μετανάστευσης έχουμε να κάνουμε με την παρανομοποίηση της εργασίας, δηλαδή αυτό που απαγορεύεται είναι εκείνο που περιγράφει ο Μαρξ ως “το ιδιόμορφο εμπόρευμα”, η εργασιακή δύναμη.³²² Το ότι το εμπόρευμα αυτό -η εργατική δύναμη του μετανάστη- «απαγορεύεται» δεν συνεπάγεται ότι εξαλείφεται, αντίθετα, η στρατηγική της απαγόρευσης αποτελεί παραγωγικό φαινόμενο.³²³

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε αφενός τη σχέση που αναπτύσσουν οι αφηγητές/τριες με τους εργαζόμενους τους και αφετέρου, το πώς αντιλαμβάνονται τη διαδικασία της παρανομοποίησης ως παράγοντα που διαφοροποιεί το δικό τους μεταναστευτικό βίωμα από αυτό των μεταναστών εργαζομένων τους. Τέλος, θα αναλύσουμε τις θέσεις τους γύρω από το «μεταναστευτικό» ως πολιτικό ζήτημα.

Το βλέμμα ως εργοδότες

Τη δεκαετία του 80, λοιπόν, που οι αφηγητές/τριες μας ανοίγουν πλέον τις δικές τους επιχειρήσεις και γίνονται οι ίδιοι εργοδότες, είναι η ίδια περίοδος που αυστηροποιούνται οι προϋποθέσεις μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ. Το νέο εργατικό υποκείμενο του παρανομοποιημένου μετανάστη -συνήθως από την λατινική Αμερική-θα στελεχώσει το εργατικό δυναμικό στις επιχειρήσεις των αφηγητών μας.³²⁴ Στην υποενοότητα αυτή θα εξετάσουμε το πως διαχειρίζονται το καθεστώς παρανομίας των εργαζομένων τους και αν εκμεταλλεύονται το καθεστώς αυτό. Επιπλέον, θα αναλύσουμε

³²² Μαρξ Καρλ. *Το Κεφάλαιο*. τ. 1, (1867), Αθήνα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2013. σ. 197.

³²³ Βλ. Glenny, Misha. *McMafia: Έγκλημα Χωρίς Σύνορα*, Εκδόσεις Πάπυρος, 2008.

³²⁴ Η Βοστώνη συγκεκριμένα, έχει προσελκύσει τους περισσότερους μετανάστες από τη Βραζιλία από οποιαδήποτε άλλη μητρόπολη στις ΗΠΑ. Η επιλογή των Βραζιλιάνων να μεταναστεύσουν στην Μασαχουσέτη προκύπτει εν μέρει λόγω των ιστορικών πορτογαλόφωνων κοινοτήτων που βοήθησαν στη διευκόλυνση του διακανονισμού του ερχομού τους. Ο βασικός λόγος μετανάστευσης τη δεκαετία του 1980 ήταν η κατάρρευση της οικονομίας της Βραζιλίας λόγω των αυξανόμενων διεθνών επιτοκίων, του αυξανόμενου χρέους και της πετρελαϊκής κρίσης. Οι περισσότεροι που ήρθαν στη Βοστώνη προέρχονταν από τη μεσαία τάξη και, σε αντίθεση με τα υποκείμενα της έρευνάς μας, είχαν τουλάχιστον απολυτήριο λυκείου. Επειδή όμως οι περισσότεροι ήρθαν μετά το 1986, το καθεστώς τους ήταν παράνομο και έτσι γέμισαν κυρίως ανειδίκευτες θέσεις εργασίας στην οικοδομή, στην παροχή υπηρεσιών και την οικιακή εργασία. στο “Ethnic Groups: Brazilians.” *Global Boston*, Boston College, 2014.

τους τρόπους με τους οποίους αντιλαμβάνονται τους εργαζόμενους τους υπό το πρίσμα του παράνομου μετανάστη.

Πιο συγκεκριμένα, ο Γιάννης ξεκίνησε να προσλαμβάνει μετανάστες εργάτες στην επιχείρησή της πιτσαρίας το 1986. Ισχυρίζεται ότι ανέχεται τις εθνοτικές/θρησκευτικές διαφορές των εργαζομένων του, ότι δεν έκανε φυλετικές διακρίσεις και ότι ήταν εργοδοτικά τυπικός απέναντί τους.³²⁵ Πιο συγκεκριμένα, πιστεύει ότι διαχωρίζει τα πολιτιστικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά από τα εργασιακά καθήκοντα και δικαιολογεί την αυστηρότητά του απέναντι στους εργαζόμενους του σε σχέση με την παραγωγικότητα και τα εργασιακά τους προσόντα. Το εργασιακό ήθος που διαμόρφωσε την ταυτότητά του ως εργάτης, επιστρατεύεται για να πειθαρχήσει πλέον το εργατικό του προσωπικό ως εργοδότης.

Ερχόταν ο άλλος με ρώταγε πόσο θα με πληρώσεις, του έλεγα, «τι ξέρεις να κάνεις;» Λοιπόν αυτό και αυτό και εκείνο. Του λέω ας αρχίσουμε με τόσο και άμα είσαι καλός θα σου δώσουμε και παραπάνω. Αυτοί που δεν 'ξεραν πολλά...αυτούς τι να τους κάνω. Ή αυτός που ξέρει μόνο να δίνει ρέστα από το ταμείο. Τι να τον κάνω...οπότε, σε αυτό ήμασταν σκληροί.³²⁶

Επίσης, μέσα από τα λεγόμενά του δείχνει να αδιαφορεί για το νομικό καθεστώς των μεταναστών που απασχολεί, καθώς όπως αντιλαμβάνεται τη συνθήκη, τα πλαστά χαρτιά που του προσκομίζουν είναι ένα ρίσκο που οι ίδιοι αναλαμβάνουν. Επομένως, από τη στιγμή που ως εργοδότης δεν είναι σε θέση να ελέγξει την γνησιότητα τους, ισχυρίζεται ότι κινείται εντός νόμιμου πλαισίου και άρα δεν επωφελείται με κάποιο τρόπο χρηματικά.

Είχα μετανάστες πολλούς αλλά όχι παράνομους, δηλαδή αν ήταν παράνομοι, δεν το ήξερα. Γιατί τότε δεν ήταν νόμιμο να έχεις παράνομους να δουλεύουν γιατί αν ένα παιδί τότε από το υπουργείο εργασίας σε έπιανε να έχεις παράνομους είχε τσεκούρωμα. Προσπαθούσα πάντα να έχω ανθρώπους που είχαν χαρτιά, και αν ήταν ψεύτικα, αυτό ήταν δικό τους

³²⁵ «Είχα και Τούρκους, που δεν είμαι φιλότουρκος. Και Μαροκινούς και μουσουλμάνους. Δεν είχα πρόβλημα γιατί τους έλεγα από την αρχή εγώ είμαι χριστιανός εσύ είσαι μουσουλμάνος. Αυτό είναι δικό σου πρόβλημα και αυτό δικό μου. Δεν θέλω να ανακατευόμαστε με θρησκείες. Την δουλειά σου και πληρώνεσαι κανονικά». Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 27

³²⁶ Στο ίδιο.

*πρόβλημα. Έπρεπε να έχουν social security [κοινωνική ασφάλιση]. Εγώ έπρεπε να πληρώσω πράγματα στην κυβέρνηση για αυτό. Αν μου έδινε ψεύτικο αριθμό ήταν δικό του το πρόβλημα όχι δικό μου.*³²⁷

Πράγματι, ο τρόπος με τον οποίο επιβάλλονταν οι κυρώσεις στους εργοδότες που απασχολούσαν παράνομους εργαζομένους με βάση τον Νόμο για τη Μεταρρύθμιση και τον Έλεγχο της Μετανάστευσης (1986) ήταν ιδιαίτερος επιεικής. Ο εργοδότης υποχρεούνταν απλά να συμπληρώσει μια υπεύθυνη δήλωση ότι οι εργαζόμενοι έχουν επιδείξει τα χαρτιά τους, χωρίς όμως να υποχρεώνεται για την επαλήθευση της γνησιότητας των εγγράφων αυτών. Επιπλέον, το γραφείο μετανάστευσης των ΗΠΑ (INS) πριν τη διεξαγωγή των όποιων ελέγχων σε χώρους εργασίας, συνήθως προειδοποιούσε τους εργοδότες τρεις μέρες πριν με αποτέλεσμα οι έλεγχοι να αποβαίνουν άκαρποι.³²⁸

Ο Θεόφιλος, τόσο στην επιχείρηση της πίτσας, όσο και στην επιχείρηση της κουρτίνας, προσλαμβάνει παράτυπους μετανάστες εργάτες από τη Βραζιλία. Ισχυρίζεται ότι ο μισθός των παράτυπων εργαζομένων ήταν ίδιος με των νόμιμων. Στην ίδια γραμμή με τον Γιάννη, τονίζει ότι δεν έκανε φυλετικές διακρίσεις στους εργαζόμενους και ότι το πιο σημαντικό κριτήριο αξιολόγησής τους είναι το “εργασιακό ήθος” τους.

*Βλέπουμε με συμπάθεια, λυπάμαι τους ανθρώπους, (...) πρόσφατα έκανα hire [πρόσληψη] μια μαύρη απ' τη Βραζιλία και άλλες δύο κοπέλες. Και πάρα πολύ καλά, τους φερόμαστε πολύ καλά, τους πληρώνουμε καλά απ' την πρώτη στιγμή που έρχονται δεν τους κάνουμε διάκριση γιατί είναι, πάνω απ' όλα θέλουμε να μας κάνουν τη δουλειά μας, να δουλεύουν για μας και να έχουν work ethics [εργασιακό ήθος].*³²⁹

Αξίζει να σχολιαστεί το γεγονός ότι ο Θεόφιλος εκφράζει οίκτο για τους μετανάστες που εργάζονται στην επιχείρησή του και τα λεγόμενά του εκφράζουν ένα αίσθημα ανωτερότητας και περιφρόνησης, διότι κατά τη σύγκριση της κατάστασης που βιώνουν αυτοί οι άνθρωποι με την δική του στο παρελθόν, δεν μπορεί να εντοπίσει κοινά σημεία. Η Μαρία, επίσης, εκφράζει οίκτο για το γεγονός ότι αναγκάζονται να κρύβονται από τον νόμο: «Κοιτάω τώρα τους ανθρώπους που είναι εκεί και δεν είναι νόμιμοι οι

³²⁷ Στο ίδιο.

³²⁸ DeGenova, Nicholas. “Migrant ‘Illegality’ and Deportability in Everyday Life.” ό.π., σ. 400.

³²⁹ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 24.

κακομοίρηδες. Δεν μπορούν να έχουν άδεια να οδηγούν, δεν μπορούν να έχουν...αισθάνεσαι συνέχεια φοβισμένος. Τους σταματάνε στο δρόμο, τους πιάνουν.»³³⁰ Ο οίκτος, όμως, υποδηλώνει την ύπαρξη συναισθηματικής απόστασης από τη δυσμενή θέση στην οποία βρίσκονται. Αναγνωρίζει ότι η δική της ιστορία ως μετανάστρια στις ΗΠΑ δεν μπορεί να ταυτιστεί με αυτή των παρανοποιημένων μεταναστών.³³¹

Είναι εμφανές ότι ο Θεόφιλος φροντίζει να μην καλλιεργεί την εικόνα ενός ιδιοτελούς, άδικου εργοδότη, πιθανόν γιατί ο ίδιος είχε δυσάρεστες εμπειρίες με έναν εργοδότη του όταν πρωτοήρθε στην Αμερική.³³² Στην ερώτηση πώς είναι η σχέση του με τους εργαζομένους του, απαντά:

Πολύ καλή. Μπορώ να πω, δεν ξέρω ίσως είναι και στον άνθρωπο, εγώ τους μεταχειρίζομαι σαν να είμαι εγώ ο ίδιος. Πολύ καλή. Να, μου στείλανε σήμερα ένα μήνυμα «αφεντικό, σε πεθυμήσαμε κιόλας». Τους έστειλα μια φωτογραφία εγώ με κάτι σύκα που βρήκα εδώ, «αφεντικό» λέει «είσαι στον παράδεισο, σε βλέπουμε και σε πεθυμήσαμε.» Α...άριστη σχέση. Για μας δεν είναι παράνομοι ή κακοί. Είναι οι εργάτες μας, είναι άνθρωποι (...) τους φερόμαστε πάρα πολύ καλά.³³³

Οι αφηγητές/τριες αποδίδουν την απόφαση να προσλάβουν παράτυπους μετανάστες στην έλλειψη εργατικών χεριών.³³⁴ Η Μαρία ισχυρίζεται ότι «οι μόνοι που θα κάνουν ράψιμο είναι οι Βραζιλιάνοι, οι Αργεντίνοι, οι άνθρωποι που έρχονται από τα φτωχά μέρη»³³⁵ ενώ ο Πάνος, ότι «δεν βρίσκεις ανθρώπους να κάνουν τη δύσκολη δουλειά, τη βαριά τη δουλειά, τη λάντζα, το...τα πατώματα ας πούμε να καθαρίσεις, να δουλεύεις πάρα πολλές ώρες».³³⁶ Η παρανομοποίηση της εργασίας συνεπάγεται εργασιακή υποτέλεια, δηλαδή σκληρή δουλειά χωρίς πολλά δικαιώματα, χωρίς ασφάλιση, ένσημα κλπ. Η σχέση εκμετάλλευσης φυσικοποιείται με τη χρήση της οικονομικής τυπολογίας προσφοράς-ζήτησης. Οι εργοδότες ζητούν εργατικό δυναμικό να δουλέψει σκληρά για πολλές ώρες και εμφανίζονται κοινωνικές ομάδες που, σαν από τη φύση τους,

³³⁰ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 18.

³³¹ «Εμείς δεν το είχαμε αυτό. Legal [νόμιμο] στην Αμερική, και αυτό πρέπει να κάνουν» Στο ίδιο.

³³² Βλ. κεφ. 2, σ. 67.

³³³ Στο ίδιο.

³³⁴ «Αν κι εμείς στην Αμερική τώρα, έχουμε εργάτες, [ακατάληπτο] που δουλεύουνε σε 'μας. Κι αυτό αν και παράνομα τους προσλαμβάνουμε γιατί δεν υπάρχουν τέτοια εργατικά χέρια» Στο ίδιο.

³³⁵ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 20.

³³⁶ Μ. Π., Συνέντευξη, 11/1/2020. σ. 14.

προορίζονται για τις δύσκολες, χειρωνακτικές εργασίες.

Η δυσκολία των μεταναστών που ζουν υπό το διαρκή φόβο της σύλληψης και της απέλασης και σε μια συνθήκη εργασιακής υποτέλειας, μεταφράζεται από τον Πάνο ως οικονομικό ρίσκο για τον ίδιο που τους προσλαμβάνει: «Πολλούς απ' αυτούς τους είχαμε και ανασφάλιστους. Δύσκολα. Και ευτυχώς που δεν πάθαμε και ζημιές. Κατάλαβες; Ρίσκο...υπήρχε μεγάλος ο ρίσκος!»³³⁷

Με όρους «ρίσκου» μιλούν και ο Θεόφιλος με τη Μαρία. Περιγράφουν ένα περιστατικό όπου απέλυσαν δύο εργαζόμενες που βρίσκονταν σε προσωρινά παράτυπο καθεστώς. Συγκεκριμένα, η συμφωνία ήταν ότι θα δούλευαν ως ελεύθεροι επαγγελματίες μέχρι να εκδοθούν τα χαρτιά τους για διάστημα 2 χρόνων, πράγμα που ήταν εκτός νόμιμων πλαισίων. Οι εργαζόμενες προχώρησαν σε καταγγελία εις βάρος τους.

*Είχαμε εργαζόμενους που ήταν μετανάστες, αλλά δεν είχαν χαρτιά. Και τους πήραμε γιατί ήταν οι μόνοι που κάνουν τη δουλειά αυτή. Και μάλιστα βρήκαμε και τον μπελά μας με αυτό. Πήραμε δύο, τρεις γυναίκες από τη Βραζιλία(...). Δεν ήθελα να μην είμαι νομοταγής. So, τους λέμε θα σας πάρουμε (...) με μόνη προϋπόθεση ότι θα καθίσετε μαζί μας δύο χρόνια από την ημέρα που θα σας κάνουμε sponsor [την πρόσκληση]. Και με αυτό βρήκαμε λίγο το μπελά μας, γιατί όπως ήταν τα χαρτιά τους πληρώναμε σαν να δουλεύουν για τον εαυτό τους, γιατί περιμέναμε να βγουν οι πράσινες κάρτες τους.*³³⁸

Το δικαστήριο αποφάνθηκε υπέρ των εργαζομένων. Η εξήγηση που δίνει η Μαρία σε αυτή την έκβαση των γεγονότων είναι πως η κυβέρνηση τάσσεται με τους πιο αδύναμους: «Ο government [η κυβέρνηση] (...) πάντα, πάντα με το little guy [τον αδύναμο]. So, we ended up [καταλήξαμε], τους δώσαμε μερικά χρήματα. Και μάθαμε μεγάλο μάθημα από αυτό».³³⁹ Με άλλα λόγια, πιστεύει ότι δεν αποδόθηκε καθαρή δικαιοσύνη και ότι αντίθετα, φανερώθηκε η εύνοια της κυβέρνησης υπέρ των εργατικών συμφερόντων.

Παρά το γεγονός ότι είχαν δικαστικές διαμάχες με τους μετανάστες εργαζομένους τους, ο Θεόφιλος και η Μαρία αντιλαμβάνονται ότι η μεσολάβηση της απαγόρευσης της μετανάστευσης καθιστά τη συνθήκη της μετανάστευσης δυσκολότερη. Ο Θεόφιλος

³³⁷ Στο ίδιο.

³³⁸ Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 10.

³³⁹ Στο ίδιο.

αναφέρεται στα πολιτικά γεγονότα που καθιστούν τη μετανάστευση δυσκολότερη σήμερα: την απαγόρευση, τον πόλεμο ενάντια στην τρομοκρατία και το πιο πρόσφατο παράδειγμα της υγειονομικής κρίσης.³⁴⁰

Η αίσθηση της προοπτικής που είχε στη δική του εμπειρία, θεωρεί ότι απουσιάζει πλήρως από την εμπειρία των μεταγενέστερων μεταναστών. Περιγράφει το αδιέξοδο στην τωρινή μεταναστευτική συνθήκη με τη φράση «να 'ρθεις παράνομος γίνεται, αλλά πάντα παράνομος θα είσαι».³⁴¹ Οι πιθανότητες ανέλιξης είναι πολύ μικρότερες καθώς η κοινωνική κινητικότητα, είναι αυστηρά περιορισμένη.

Επιπλέον, ο Θεόφιλος, η Μαρία και η Εύη αντιλαμβάνονται ότι οι μετανάστες υφίστανται κρατική εκμετάλλευση, παραβλέπουν όμως την εκμετάλλευση που υφίστανται από την εργοδοσία.³⁴²

Αυτοί που δουλεύουν για μας, είναι παράνομοι. Τι σημαίνει μ' αυτό; Ότι έρχονται σ' εμάς να δουλέψουνε και τους κρατάν τις κρατήσεις (τις φορολογικές) όπως ένας κανονικός εργαζόμενος. Αλλά όμως, στο τέλος αφού δεν θα 'χουνε κάρτα όταν έρθει ο καιρός να πάρουν σύνταξη, μπορεί να μην πάρουν τίποτα. Τους λέει [η κυβέρνηση] "είσαι παράνομος". Ενώ, είναι εν γνώσει της [κυβέρνησης] που είναι παράνομοι, απ' την άλλη μεριά τους λέει "δούλεψε, αλλά δώσμου τα εκατό εμένα". Το μόνο που τους παρέχουν είναι ιατρική βοήθεια σάμπα. Καταλάβατε (...) πληρώνουνε αδρά την κυβέρνηση αλλά στο τέλος δεν θα πάρουν τίποτα.³⁴³

Παρόμοια άποψη για την κρατική εκμετάλλευση των μεταναστών έχει και η Εύη:

Εγώ πιστεύω το κράτος ξέρει τι γίνεται. Ξέρει ότι υπάρχουν μετανάστες που δουλεύουν under the table [άτυπα] που λένε, they know that [το ξέρουν αυτό]. Αλλά ο μετανάστης αυτός όμως που θα πληρωθεί under the table θα πάει στο σουπερ μάρκετ, θα πάει στη

³⁴⁰ «Ίσως πιο δύσκολα τώρα. Α... Έχω την εντύπωση ότι τα χρόνια εκείνα (που πήγε ο ίδιος στην Αμερική) ήτανε μεγαλύτερη η ευκαιρία. Τώρα τα πράγματα δυσκολεύουν πάρα πολύ λόγω και της αρρώστιας του κοινιά και λόγω όλης της μετανάστευσης λόγω ότι ε... λόγω αυτά που γίνονται, οι καταστάσεις που γίνονται με τους βομβαρδισμούς που έγιναν το Σεπτέμβρη 11 και όλα αυτά...» Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 20

³⁴¹ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 20.

³⁴² «Πρέπει να νομιμοποιούνται. Εγώ νομίζω ότι πρέπει να πάνε πίσω οι Αμερικάνοι στο σύστημα που είχαμε εμείς. (...) Δουλεύουν χωρίς χαρτιά, πληρώνουν όμως. Τους δίνουν work permit [άδεια εργασίας] οπότε έχουν νούμερα, so πληρώνουν όλους τους φόρους--τους πληρώνουμε 17 με 20 δολάρια εμείς εκεί (...) Αλλά από αυτά δεν καθαρίζουν ούτε 12 γιατί τα υπόλοιπα τα παίρνει η κυβέρνηση χωρίς να τους δίνει τίποτα. Δεν έχουν ούτε social security [κοινωνική ασφάλιση] οι άνθρωποι μεθαύριο να κάνουν retire [πάρουν σύνταξη], τίποτα». Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021. σ. 11.

³⁴³ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 20.

βενζίνα, θα πάει στο μαγαζί, να ψωνίσει θα τους πληρώσει τους φόρους αφού ζει εκεί, θα νοικιάσει...οπότε κάνουν και τα στραβά μάτια. Αυτή είναι η δική μου γνώμη, αλλά πιστεύω ότι έτσι είναι.³⁴⁴

Εδώ συναντούμε την εξής αντίφαση: Ενώ οι αφηγητές/τριες ισχυρίζονται πως το κράτος εκμεταλλεύεται το παράνομο καθεστώς εργασίας των μεταναστών, είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι, προωθούν την άποψη ότι οι μετανάστες επιβαρύνουν το προνοιακό σύστημα του κράτους. Παρακάτω θα αναλύσουμε πώς συσχετίζουν την κατηγορία του μετανάστη-παράσιτου με το παράνομο καθεστώς εργασίας.

Βάση των αφηγήσεων, οι παράτυποι μετανάστες που εργάζονταν στις επιχειρήσεις των αφηγητών μας πληρώνονταν το νόμιμο μισθό και αντιμετώπιζονταν με τυπικότητα. Οι αφηγητές/τριες δηλαδή δεν αντλούν παραπάνω από τη νόμιμη υπεραξία μέσω της απασχόλησης παράτυπων μεταναστών. Ισχυρίζονται ότι προσλαμβάνουν παράτυπους μετανάστες παρά τη θέληση τους, καθώς αποτελούν «ρίσκο» για τους ίδιους. Αναγκάζονται να τους απασχολήσουν διότι δεν υπάρχει προσφορά εργατικών χεριών.

Στις περιπτώσεις που δεν παρουσιάζουν τους μετανάστες εργαζόμενους τους ως ρίσκο και εν δυνάμει ταραχοποιούς, τους απεικονίζουν ως κακόμοιρους, και ως έρμια της κρατικής αυθαιρεσίας. Απέναντι σε αυτή την εικόνα εμφανίζονται οι ίδιοι, δίκαιοι και τυπικοί εργοδότες που σαν φιλανθρωπικό ίδρυμα τους προσφέρουν εργασία με καλές συνθήκες.

II. Πολιτικές θέσεις για το μεταναστευτικό στις ΗΠΑ και στην Ελλάδα

Οι αφηγητές/τριες επιδεικνύουν μια ανεκτικότητα για τους παράτυπους μετανάστες που απασχολούν στις επιχειρήσεις τους. Η ανεκτική αυτή στάση δεν συμβαδίζει ωστόσο, με τη στάση τους για το μεταναστευτικό ως πολιτικό ζήτημα, εν γένει. Εμπεδώνουν τη ρεπουμπλικανική–αφήγηση που απεικονίζει τους παράτυπους μετανάστες ως εν δυνάμει εγκληματίες και ως βάρος για την εθνική οικονομία. Πολιτικά, στηρίζουν την άποψη ότι το κράτος πρέπει να ακολουθήσει μια πολιτική αυστηρής αποτροπής της παράνομης μετανάστευσης και να ενισχύσει τις τεχνολογίες και τους μηχανισμούς ελέγχου για την

³⁴⁴ Μ.Ε., Συνέντευξη, 15/7/2021. σ. 17.

επίτευξη αυτού του σκοπού.

Στη συνέχεια, θα παρουσιαστούν οι απόψεις τους γύρω από το ζήτημα μετανάστευσης τόσο προς τις ΗΠΑ, όσο και προς την Ελλάδα. Παρ' όλο που διαφέρει πολύ το συγκείμενο των ΗΠΑ και της Ελλάδας ως χώρες υποδοχής μεταναστών, επιλέξαμε να παρουσιάσουμε τις απόψεις των αφηγητών για τη διαχείριση του μεταναστευτικού αμφοτέρων. Ο λόγος είναι γιατί το περιεχόμενο των απόψεων τους αφορά το «μεταναστευτικό» σαν καθολικό ζήτημα. Το γεγονός αυτό είναι ενδεικτικό του ότι η «απαγόρευση της μετανάστευσης είναι η σημερινή κυρίαρχη, παγκόσμια καπιταλιστική στρατηγική για τη μετανάστευση και γενικότερα την εργασία».³⁴⁵

Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι αφηγητές/τριες, όντας μετανάστες/τριες, αναφέρονται στη μετανάστευση ως πρόβλημα. Επιπλέον, ενώ, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα υποστηρίζουν την νομιμοποίηση των μεταναστών εργαζομένων τους, ταυτόχρονα, υποστηρίζουν την αντιμεταναστευτική πολιτική αποτροπής εισόδου. Οι αντιφάσεις αυτές πιθανά να προκύπτουν από τις διαφορετικές, συγκρουόμενες πτυχές της δικής τους ταυτότητας που μεταβάλλεται στο χρόνο και στον τόπο (εργάτες/εργοδότες, χωρικοί/κάτοικοι πόλης, Έλληνες/Αμερικανοί).

Η συγκαταβατική στάση προς τους μετανάστες προϋποθέτει τη διαφοροποίηση των εαυτών τους από τους μεταγενέστερους μετανάστες. Στο προηγούμενο κεφάλαιο, εξετάσαμε μερικά το πώς διαχωρίζουν τους εαυτούς τους από τους μετανάστες που δεν ενσωματώνουν—ή καλύτερα δεν φαίνεται να επιτελούν—την αμερικανική ιδεολογία του εργατικού, αυτοδημιούργητου ατόμου. Πέραν από αυτό, η διαφοροποίηση συνάγεται αφενός από το βαθμό αφομοίωσης που σχετίζεται με το κατά πόσο αποκλίνει κανείς από τα πολιτισμικά και φυλετικά πρότυπα που προβάλλουν οι ΗΠΑ, και αφετέρου, από το καθεστώς νομιμότητας (το στοιχείο του «λαθραίου»).

Φυλετικές/πολιτισμικές διαφορές και αφομοιωσιμότητα

Ο ρατσισμός που προκύπτει μέσα από τους λόγους των αφηγητών για το μεταναστευτικό μπορεί να αναλυθεί με πολλαπλά θεωρητικά εργαλεία. Στην υποενότητα αυτή θα στραφούμε στην πολιτισμική θεωρία του διαφοριστικού ρατσισμού που αναπτύσσει ο φιλόσοφος E. Balibar τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, δηλαδή, την

³⁴⁵ Σχεδόν Αόρατοι. ό.π., σ. 23.

χρονική περίοδο που οι αντιπαραθέσεις για τη μετανάστευση λαμβάνουν κεντρικό ρόλο στους πολιτικούς λόγους των δυτικών κρατών. Με φόντο λοιπόν, τις υποτιθέμενες φιλελεύθερες και πολυπολιτισμικές κοινωνίες των δυτικών μητροπόλεων, ο Balibar μαζί με τον κοινωνιολόγο P. Taguieff διακρίνουν έναν συγκαλυμμένο ρατσισμό που δεν προσφεύγει στη βιολογία και στη «φυλή», αλλά στους διαφορετικούς πολιτισμούς εστιάζοντας στην υποτιθέμενη ασυμβατότητα του τρόπου ζωής, στις παραδόσεις ή θρησκευτικές πρακτικές. 346

Ο Γιάννης εμπεδώνει το μοντέλο κοινωνικής ένταξης των μεταναστών μέσω της εξομοίωσης. Στην ερώτηση αν ο ίδιος αμερικανοποιήθηκε όταν μετανάστευσε στη Μασαχουσέτη, ο Γιάννης απαντά καταφατικά: «Εγώ άρχισα να σκέφτομαι σαν Αμερικάνος όταν ήμουν εκεί. Και σκέφτομαι Αμερικανός και είμαι Αμερικάνος».³⁴⁷ Πράγματι, όπως εξετάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Γιάννης ενσωμάτωσε την κυρίαρχη αμερικανική ιδεολογία, χωρίς βέβαια να εγκαταλείψει τη θρησκεία του, την εθνική του ταυτότητα και τις εθνικές παραδόσεις. Στον αντίποδα, βρίσκονται οι μετανάστες ή οι πρόσφυγες που εμμένουν στην εθνική/θρησκευτική τους ταυτότητα με στόχο—κατά την δική του εκτίμηση—να προσηλυτίσουν τους ανθρώπους στη χώρα που τους υποδέχεται.

Δεν είμαι αντίθετος στο να έρθουν πρόσφυγες, αντίθετος είμαι στο να έρχονται πρόσφυγες που δεν μπορούν να ελληνοποιηθούν. (...) 8 στους 10 είναι άνθρωποι που δεν θέλουν να γίνουν Έλληνες είναι άνθρωποι που θέλουν να κάνουν τους Έλληνες σαν κι αυτούς, ίσως επειδή είναι η θρησκεία τους έτσι. Δεν θέλουν να αλλάξουν αυτοί, θέλουν να αλλάξουν εμείς.³⁴⁸

Το θεωρεί αποδεκτό να έρχονται στη Ελλάδα πρόσφυγες υπό την προϋπόθεση ότι μπορούν να αφομοιωθούν. Όμως, οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες, θεωρεί ότι όχι μόνο δεν είναι αφομοιώσιμοι «όπως οι μαύροι» στις ΗΠΑ, αλλά θέλουν να επιβάλλουν τη δική τους θρησκεία στην Ευρώπη.³⁴⁹ Σημειωτέων, ο Γιάννης συχνά παραθέτει στατιστικές που

³⁴⁶ Balibar, É. & Wallerstein, I. *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. Verso: New York, 1988. σ.77.

³⁴⁷ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 20.

³⁴⁸ Στο ίδιο.

³⁴⁹ «Γιατί δεν έχουν τόσο δεν είναι τόσο μανιακοί στη δικιά τους τη κουλτούρα ενώ οι ανατολικοί πιστεύουν στο δικό τους όπου πάνε και έχουν μέσα τους διαβάζουνε κάτι πράγματα από το κοράνι και λένε τα βάζουν στο ίντερνετ δείχνουν τα βουνά της Ευρώπης και τα βουνά της Αμερικής και λένε θα 'ρθει η ώρα που θα

έχει επινοήσει («8/10 είναι άνθρωποι...»). Οι απόψεις του—στην προκειμένη περίπτωση μια υπόθεση που αντανακλά τις ισλαμοφοβικές προκαταλήψεις του—εκφράζονται με την πρόφαση του «ειδικού» δίχως να υπάρχει πραγματική τεκμηρίωση.

Τον φέρνεις εδώ μέσα και τον ταΐζεις, τον ποτίζεις, τον περιποιείσαι, τον κάνεις όλα αυτά και από την άλλη μεριά σου λέει κατέβασε την εικόνα γιατί με πειράζει με ερεθίζει, αυτό, όχι. Ότι αυτός προσκυνάει κάθε ώρα με πειράζει πάρα πολύ. Θες να 'ρθεις την Ελλάδα; Έλα, αλλά ζήσε όπως την βρήκες. Όπως βρήκες τη νύφη λέει, όχι όπως ήξερες (...). Έχω πιο λίγο πρόβλημα με τους μαύρους που αφομοιώνονται πιο εύκολα από ότι οι Άραβες, οι Πακιστανοί, οι Σύριοι.³⁵⁰

Τα ρήματα «ταΐζω» και «ποτίζω» που χρησιμοποιεί αναφερόμενος στους μετανάστες έχουν υποτιμητική χροιά. Επιστρατεύει την ιδεολογία του κράτους υποδοχέα, «τη νύφη», που οφείλει ένας μετανάστης να υπηρετήσει με την σκληρή δουλειά προτού εισπράξει προνόμια.

Η ιδεολογική μετατόπιση της έμφασης στη φυλετική ομοιογένεια (τέλη 19ου και αρχές 20ού) σε μια θεσμοποιημένη συναίνεση στην αξία της πολυπολιτισμικότητας σε καμία περίπτωση δεν εξάλειψε τις φυλετικές προκαταλήψεις και ρατσιστικές πρακτικές.³⁵¹ Ωστόσο, έχουν γίνει πιο συγκαλυμμένες διότι «ως πεποίθηση ο ρατσισμός απώλεσε τη δημόσια νομιμοποίηση του και δεν μπορεί πλέον να υποστηρίζεται ανοιχτά χωρίς κυρώσεις. Σήμερα πολλοί λευκοί Αμερικάνοι φλέγονται να δείξουν ότι δεν είναι ρατσιστές».³⁵² Λαμβάνοντας υπόψιν την παραπάνω πληροφορία, έχει ενδιαφέρον που οι αφηγητές/τριες εκφράζουν τις απόψεις τους για το μεταναστευτικό με την επίφαση ότι δεν είναι ρατσιστές. Ενδεικτικά:

Δεν είμαι ρατσιστής, όλους τους ανθρώπους τους βλέπω με τον ίδιο τρόπο, αμ... Δεν νομίζω ότι είμαι ρατσιστής. Καμιά φορά αν κάποιος μου παραφερθεί something [κάτι]

κυματίζει η σημαία του Ισλάμ σε όλες αυτές τις βουνοκορφές. Αυτό με πειράζει. (...)Εγώ όταν πήγα στην Αμερική δεν είπα σε κανέναν γίνε ορθόδοξος χριστιανός ούτε με πείραξε που ο άλλος ήταν καθολικός ή προτεστάντης. Δεν είχα κανένα πρόβλημα δεν με πίεσε κανένας να γίνω καθολικός ή οτιδήποτε. Η θρησκεία δεν πρέπει να παίζει κανένα ρόλο και να έχει καμία σχέση με τη κυβέρνηση και πρέπει να είναι στο πλάι και ο καθένας αυτό που πιστεύει για τον εαυτό του και για την οικογένεια του» Στο ίδιο.

³⁵⁰ Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021. σ. 20.

³⁵¹ Για την μετατόπιση προς τον πολιτισμικό πλουραλισμό. βλ. κεφ Α, σσ. 15-18

³⁵² Alba, Richard, et al. «Θεωρία Της Αφομοίωσης, Παλιά Και Νέα.» *Μετανάστευση Και Κοινωνικά Σύνορα: Διαδικασίες Αφομοίωσης, Ενσωμάτωσης ή Αποκλεισμού*, Νήσος, Αθήνα, 2011. σ. 123.

μπορώ να πω «άι σιχτίρ από κει βλάκα, παλιό Εβραίε». Μπορεί, αλλά όχι με έντονο χαρακτηριστικό. Όλους τους βλέπω με το ίδιο και τους μαύρους και τους άσπρους και τους Εβραίους και τους Ιρλανδούς και τους Ιταλούς.³⁵³

Παρανομοποίηση και Εγκληματοποίηση

Αν οι φυλετικές και πολιτισμικές διαφορές λειτουργούν διαχωριστικά στην αναγνώριση κοινού μεταναστευτικού βιώματος, το πολιτικό κατασκεύασμα της παρανομοποίησης εντείνει το βαθμό αυτού του διαχωρισμού. Εκτιμούμε ότι η απουσία αλληλεγγύης με τους μετανάστες προκύπτει από την απόσταση των αφηγητών από την εμπειρία της παρανομοποίησης.

Διαφωτιστική είναι η προσέγγιση του Μ. Foucault για τον ρατσισμό, που αναπτύσσεται στις διαλέξεις του για την ανάλυση της κοινωνικού μετασχηματισμού που αποκαλεί βιοεξουσία. Στο πλαίσιο της βιοπολιτικής κοινωνίας που διέπεται από μια θετική, παραγωγική εξουσία με στόχο τη μεγιστοποίηση και τη βελτιστοποίηση της ζωής του πληθυσμού, προσδιορίζει τον σύγχρονο ρατσισμό ως την εισαγωγή ενός σημείου καμπής που καθορίζει ποιος αξίζει να ζήσει και ποιος να πεθάνει.³⁵⁴ Η παρανομοποίηση, για τον μεταναστευτικό πληθυσμό, λειτουργεί ως αυτό το σημείο καμπής: Ο διαχωρισμός των παράνομων από τους νόμιμους μετανάστες επεκτείνεται σε φανταστικές αντιστοιχίες μεταξύ κακών και καλών, εγκληματιών και νομιμοφρόνων, υγιών και αρρώστων.

Αρχικά, οι αφηγητές/τριες διατυπώνουν την κοινότητα και άκρως προβληματική εξίσωση της παρατυπίας με την εγκληματικότητα. Έτσι, ο ρατσισμός προς τους παράτυπους μετανάστες συγκαλύπτεται υπό το πρόσχημα της νομιμοφροσύνης.

Για παράδειγμα, η Ελένη συγκρίνει την δική της περίπτωση με τους σημερινούς μετανάστες: «I'm not racist but [δεν είμαι ρατσίστρια αλλά], κάναμε όλα αυτά που έπρεπε να κάνεις, που ήθελε η Αμερική».³⁵⁵ Το γεγονός όμως ότι οι προϋποθέσεις για την είσοδο στη χώρα δεν είναι οι ίδιες για ένα μετανάστη σήμερα, δεν συνυπολογίζονται. Έτσι, με

³⁵³ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 25.

³⁵⁴ Μισέλ Φουκώ. «Παράδοση της 7ης Ιανουαρίου 1976» *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*. Αθήνα, Εκδόσεις Ψυχογιός, 2002. σσ. 24-25.

³⁵⁵ Μ. Ε., Συνέντευξη, 25/7/21. σ. 9.

τρόπο ταυτολογικό, μας λέει ότι επέδειξε νομιμοφροσύνη εξαιτίας του νόμιμου καθεστώτος της.

Δεν μπορεί όποιος πάει να μπαίνει και να έρχεται στην Αμερική και να μην έχουν ούτε δουλειά, ούτε τίποτα. Ο κόσμος πληρώνει για αυτό. Άμα θες, πήγαινε νόμιμα. Αυτό πιστεύω εγώ, ότι δεν είναι σωστό τώρα να βγαίνουν όλοι αυτοί, εκατομμύρια άνθρωποι, και να μπαίνουν στην Αμερική χωρίς κανέναν έλεγχο.³⁵⁶

Από το παραπάνω απόσπασμα, ενδιαφέρον έχει το ότι ανάγεται η μετανάστευση σε ζήτημα επιλογής και όχι επιτακτικής ανάγκης ή ζήτημα ζωής-ή-θανάτου («Άμα θες πήγαινε νόμιμα»). Για τους αφηγητές/τριες μας, όπως είδαμε ήδη από το πρώτο κεφάλαιο το επιδιωκόμενο της μετανάστευσης ήταν το «καλύτερο μέλλον». Πέραν από το γεγονός ότι για την Ελένη υπήρχε η δίοδος της νόμιμης μετανάστευσης, αποτέλεσε και για την ίδια—σε μεγάλο βαθμό—μία «επιλογή» μέσα σε ένα πλαίσιο (μετεμφυλιακό/μεταπολεμικό) που την κατέστησε λιγότερο «ελεύθερη» και περισσότερο εξαναγκαστική. Οι συνθήκες που δημιουργούν τη μετανάστευση και την προσφυγιά είναι τέτοιες, που δεν αφήνουν περιθώρια επιλογών, αλλά είναι αποτέλεσμα πολέμων, πολιτικών κρίσεων, θρησκευτικών διώξεων και οικονομικών καταστροφών, πράγμα που τις καθιστούν κίνηση επιβίωσης.

Αναφέρει ότι ανάμεσα στους παράνομους μετανάστες που έρχονται στις ΗΠΑ, υπάρχουν κάποιοι «καλοί» οι οποίοι θα έχουν την *ικανότητα* να βρουν δουλειά: «Βλέπω δυσκολία, με όλους τους illegals [παράνομους] που έρχονται μέσα. Έρχονται και οι κακοί άνθρωποι, δεν είναι μόνο οι καλοί, αν ήταν μόνο οι καλοί, εντάξει κάπως θα βρούνε δουλειά κάπου».³⁵⁷ Το παράνομο καθεστώς των μεταναστών, ακριβώς επειδή τους καθιστά μη-αναγνωρίσιμους από τους κρατικούς μηχανισμούς, δεν εγγυάται ούτε την ικανότητά τους να εξασφαλίσουν μια θέση εργασίας, ούτε το καθαρό ποινικό μητρώο — και αυτό δημιουργεί ανασφάλεια.

Να μην είναι παράνομοι και να είναι καλοί άνθρωποι, να μην είναι εγκληματίες. Εδώ (στην Ελλάδα) και στην Αμερική. Εδώ έρχονται, τους στέλνει η Τουρκία με τα караβάκια. Τους

³⁵⁶ Στο ίδιο.

³⁵⁷ Μ. Ε., Συνέντευξη, 25/7/21. σ. 11.

*λυπάμαι, μπορώ να πω, και ειδικά τα μωρά και όλα αυτά, που έρχονται τα κακόμοιρα. Αλλά κάπως να γίνει να μπορούν να ξετάζουν τι άνθρωποι είναι. Ποιοι είναι καλοί, ποιοι δεν είναι. Αυτό. Για να ξέρουν αν είναι εγκληματίες, γιατί να έρθουνε; Και τόσα εγκλήματα που γίνονται και τόσες κλεψιές...*³⁵⁸

Οι σημερινοί οικονομικοί μετανάστες αντιμετωπίζονται από τον Πάνο με καχυποψία ως δυνάμει κακοποιοί από τη μία, και επιβαρυντικά στοιχεία για το κράτος πρόνοιας από την άλλη.

*Τώρα (παύση) αν έρθουν και από αυτούς τους κακοποιούς εδώ μέσα θα έχουμε πολλά προβλήματα. Μαζί με τους κακοποιούς αυτούς, έχουμε και τους ντόπιους που κρύβονται, και θα έχουμε πολλά προβλήματα, βλέπεις έχουν σκοτώσει πολύ κόσμο πολλά γερόντια, κάθε μέρα σπάνε σπίτια, γίνεται χαμός.*³⁵⁹

Ανατρέχει και στην Ομόνοια την εποχή της Χούντας όπου θυμάται να κυκλοφορούν το βράδυ γυναίκες με μίνι φούστα άφοβα, ενώ τώρα, «έτσι που είναι τα πράγματα εκεί μέσα, τα, τα ναρκωτικά».³⁶⁰ Εδώ ο αφηγητής επιστρατεύει τον μύθο του μετανάστη ως σεξουαλικά πεινασμένου με ζωώδη ένστικτα και ορμές που απειλεί την σωματική ασφάλεια των Ελληνίδων γυναικών και ταυτόχρονα συνδέει άμεσα τους μετανάστες με την εγκληματικότητα και το λούμπεν αστικό τοπίο. «Καταρχήν όταν περπατήσεις στην Ομόνοια, νομίζεις πως είσαι στο Μπαγκλαντές, εε δε νομίζεις πως είσαι στην Ομόνοια, εε στην Ελλάδα».³⁶¹ Οι μετανάστες, για τον Πάνο, όχι μόνο αποτελούν πρόβλημα το οποίο χρήζει αντιμετώπισης από τα όργανα της ασφάλειας, απειλούν και την εικόνα της «ελληνικότητας», την εθνική ταυτότητα και αισθητική της μητρόπολης.

Γνώμες για το μεταναστευτικό ζήτημα

Όπως είδαμε και στο δεύτερο κεφάλαιο, ο εθνικισμός άλλοτε λειτουργεί ενωτικά, συμβάλλοντας στην ιδεολογική εξάλειψη των διαφορών, και άλλοτε διχαστικά, δημιουργώντας τις ιδεολογικές προϋποθέσεις που νομιμοποιούν αποκλεισμούς και

³⁵⁸ Στο ίδιο.

³⁵⁹ Μ. Π., Συνέντευξη, 11/1/2020. σ. 25.

³⁶⁰ Στο ίδιο.

³⁶¹ Στο ίδιο.

ρατσιστικές πρακτικές. Στην υποενότητα αυτή, θα εξετάσουμε αυτό που ονομάζει ο Κ. Δοξιάδης «εθνικισμός ως κρατικός ρατσισμός της ομαλοποίησης» όπου το έθνος ταυτίζεται όχι με την φυλή αλλά με τον πληθυσμό. Ο βιοπολιτικός αυτός εθνικισμός παράγει τον λόγο περί εθνικής ασφάλειας. Δηλαδή τον πολιτικό και δημόσιο λόγο που νομιμοποιεί την αστυνόμευση με όρους ασφάλειας του πληθυσμού.³⁶²

Ο κρατικός λόγος για την ασφάλεια του πληθυσμού δεν αφορά μόνο την αποτροπή των μεταναστών αλλά και τη διαδικασία υποδοχής τους. Το κράτος πολιτικοποιεί την έννοια της φιλοξενίας ως προς τη διαχείριση των μεταναστευτικών πληθυσμών. Ο ανθρωπολόγος Ε. Παπαταξιάρχης εξηγεί ότι υπό συνθήκες κρίσης, η φιλοξενία από ιστορικό πολιτισμικό αντανakλαστικό μετατρέπεται σε ιδεολογικό διακύβευμα.³⁶³

«Η φιλοξενία δεν είναι μόνο επιτελεστική εκδήλωση ανοικτότητας –που κατά κάποιο τρόπο εξισορροπεί τη γενικευμένη δυσπιστία απέναντι στον ξένο. Είναι ταυτόχρονα μια ιεραρχική δομή που κατανέμει άνισα το δικαίωμα στη δράση ανάμεσα στον οικοδεσπότη και τον φιλοξενούμενο, δίνει προβάδισμα στον πρώτο, ενώ τοποθετεί τον δεύτερο στη θέση του εκπαιδευόμενου, φορτώνοντάς τον με την υποχρέωση να μετατρέψει την ταυτότητά του κατά τα πρότυπα της κοινωνίας υποδοχής».³⁶⁴ Το εξομοιωτικό μοντέλο της φιλοξενίας έχει ξενοφοβικές καταβολές. Μάλιστα, «ξενοφοβία και φιλοξενία αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, παρά τον αντίθετο προσανατολισμό τους». Η αφετηριακή δυσπιστία προς τον ξένο της δίνει την ιδιαίτερη της αξία. Η φιλοξενία είναι προσανατολισμένη στην τιθάσευση της επικίνδυνης ετερότητας του φιλοξενούμενου.³⁶⁵

Η Ελένη στηρίζει τις πολιτικές διαχείρισης του μεταναστευτικού επί κυβέρνησης Trump, διότι θεωρεί ότι μόνο έτσι προστατεύεται η ασφάλεια του αμερικανικού πληθυσμού από την εγκληματικότητα ή τις επιδημίες: «Αυτό που έκανε ο Trump με τον τοίχο, αυτό ήταν ένα καλό πράγμα, και νομίζω όπως είπα και πριν, πρέπει να εξετάζονται

³⁶² Δοξιάδης, Κύρκος. *Νεοφιλελευθερισμός και νεωτερική εξουσία: Καπιταλισμός, βιοπολιτική, ακροδεξιά*, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, 2021. σσ. 31-43.

³⁶³ Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος. «Ο Αδιανόητος Ρατσισμός: Η Πολιτικοποίηση Της 'Φιλοξενίας' Την Εποχή Της Κρίσης.» *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 124, 2014. σ. 54.

³⁶⁴ Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος. *ό.π.*, σ. 49.

³⁶⁵ Στο ίδιο.

αυτοί που έρχονται μέσα. Ούτε με αρρώστιες, ούτε με εγκλήματα, ούτε με όλα αυτά τα άσχημα».³⁶⁶

Να θυμίσουμε ότι πολλοί/ες αφηγητές/τριες αναγκάστηκαν να φύγουν από το χωριό σε μικρή ηλικία λόγω του εμφυλίου και να μείνουν σε κέντρα «ανταρτόπληκτων».³⁶⁷ Για τον Θεόφιλο, η ανάμνηση του εκτοπισμού παρεμβαίνει στην πολιτική επικαιρότητα. Η πολιτική κράτησης των ανήλικων μεταναστών που προωθούσε ο πρώην πρόεδρος Donald Trump, τον έβρισκε κάθετα εναντίον γιατί θυμάται πόσο επίπονο ήταν για τον ίδιο να είναι αποκομμένος από τους γονείς του και το οικείο περιβάλλον του σπιτιού.

*Δεν είμαστε εναντίον στους μετανάστες. Οποσδήποτε δεν θέλω να βλέπω αυτές τις αισχρότητες που έκανε ο προηγούμενος που έστειλε τα παιδιά, τα παιδάκια, τα χώριζε απ' τους γονείς τους στο κάτω, στο Τέξας σε αποθήκες, αυτό είναι απάνθρωπο.*³⁶⁸

Παρ' όλο που η Ελένη ορίζει το μεταναστευτικό ως πρόβλημα εγκληματικότητας—ως κάτι που απειλεί την ασφάλεια της χώρας, στην ερώτηση αν έχει βιώσει ποτέ κάποιο περιστατικό εγκληματικότητας, απαντά ότι δεν έχει γιατί ζει στα προάστια και όχι στο κέντρο της Βοστώνης. Το αμερικανικό προάστιο της δίνει μια αίσθηση ασφάλειας σε αντίθεση με την παραβατικότητα της πολυεθνικής πόλης. Το ίδιο ισχύει για τον Θεόφιλο που αντιλαμβάνεται το προάστιο που μένει, ως ασπίδα απέναντι στην πολυεθνικότητα του κέντρου:

*Άλλωστε, (...) εμείς ειδικά ζούμε έξω σε προάστιο και δεν έχουμε αυτό το έντονο να έχουμε συνέχεια μέσ' την πολιτεία συνέχεια πάρα πολύ κόσμο. Έχει αυξηθεί η εγκληματικότητα, δεν ξέρω από πού προέρχεται, ίσως να είναι ρατσιστικό αυτό που θα πω, ίσως αυτοί που έρχονται απέξω μεταξύ των άλλων έρχονται και κακοποιά στοιχεία και βρίσκουν ευκαιρία τώρα εδώ να μπουνε μέσα σ' ένα σπίτι να λεηλατήσουν να σκοτώσουν να πάρουν να κάνουν να ράνουν.*³⁶⁹

³⁶⁶ Μ. Ε., Συνέντευξη, 25/7/21. σ. 11.

³⁶⁷ Για εμπειρία στο κέντρο ανταρτόπληκτων, βλ. κεφ. 1, σσ. 35-36.

³⁶⁸ Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021. σ. 24.

³⁶⁹ Στο ίδιο. σ. 25.

Ο Πάνος ερμηνεύει την πρόσφατη προσφυγική κρίση στην Ελλάδα (2015-16) σαν πρόβλημα χωρητικότητας για το ελληνικό κράτος. Εναντιώνεται στη φιλοξενία των προσφύγων από την άποψη ότι η Ελλάδα σαν κράτος δεν μπορεί να φροντίσει για τέτοιο αριθμό αφιχθέντων.³⁷⁰ Προτείνει να ακολουθήσει η Ελλάδα μια αυστηρή πολιτική αποτροπής των μεταναστευτικών ροών, δίνοντας βέβαια και μια ανθρωπιστική χροιά στην πρότασή του: «Δε λέω να τους πνίξουνε, αλλά πρέπει αυτό να βρουνε τρόπο να το σταματήσουνε. Να το σταματήσουνε προτού να έρχονται προς τα εδώ».³⁷¹

Η φιλοξενία των μεταναστών θα μπορούσε να αποτελεί δόκιμη επιλογή για το ελληνικό κράτος μόνο στην περίπτωση που οι μετανάστες «δώσουν» σε αυτό κάτι σε αντάλλαγμα.³⁷² Ο Πάνος από τη μία, ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχουν οι πόροι και ο χώρος για τους μετανάστες στην Ελλάδα, και από την άλλη, ότι θα μπορούσαν οι μετανάστες να ενισχύσουν αριθμητικά τον πληθυσμό της Ελλάδας, ενόψει του δημογραφικού προβλήματος. Έτσι, θα ισχυροποιούνταν η Ελλάδα απέναντι στην απειλή της Τουρκίας:

Θα έχουμε και θετικά πράγματα, θα έχουμε και εργατικό προσωπικό, γιατί εδώ η Ελλάδα έχει υπογεννητικότητα, εε ερήμωσαν τα πάντα. (...) Έχουμε στρατό, λίγο στρατό, αλλά όχι όμως να κοντράρουμε τη Τουρκία που είναι μια τεράστια χώρα (...) Σήμερα 30 είναι 90 εκατομμύρια, εμείς είμαστε 8 εκατομμύρια γερόντια».³⁷³

Αλλά, γνωρίζει ο αφηγητής ότι η Ελλάδα είναι χώρα διέλευσης των μεταναστών και όχι χώρα εγκατάστασης. Η προσωρινότητα των προσφύγων είναι κάτι που τον ανησυχεί διότι δεν βλέπει πως από αυτή τη συνθήκη μπορεί να προκύψει μια αμοιβαία σχέση.³⁷⁴

Συνοψίζοντας, οι αφηγητές/τριες ταυτίζουν τα συμφέροντά τους με το κράτος-

³⁷⁰ Εκφράζει την καχυποψία του ότι δεν είναι όλοι οι μετανάστες από τη Συρία, δηλαδή δεν έρχονται όλοι από πόλεμο, προσδίδοντας τους ανειλικρίνεια.: «έρχονται από παντού, τους λυπάμαι αυτούς αλλ:ά και ειδικά τα παιδιά, τους λυπάμαι πολύ, αλλά δε γίνεται, δε τους σηκώνουμε εμείς, δεν μπορούμε να τους σηκώσουμε οικονομικά η Ελλάδα, να τους σηκώσει αυτούς στη πλάτη. Δε μπορεί να σηκώσει αυτούς που έχει εδώ τους άπορους, έχει πολύ, έχει πολύ πρόνοια η Ελλάδα, ποιος θα παράγει, θα τους ταΐσει όλους αυτούς, είναι δύσκολο» Μ. Π., Συνέντευξη, 11/1/2020. σ. 23.

³⁷¹ Στο ίδιο.

³⁷² Βλ. μοντέλο αφομοίωσης της «ιδεολογικής δομής της ευγνωμοσύνης», κεφ. 3, σσ. 86-87.

³⁷³ Μ. Π., Συνέντευξη, 11/1/2020. σ. 10.

³⁷⁴ «Τώρα μη νομίζεις ότι και αυτοί θα έρθουν εδώ για να γεμίσουν τα χωριά, για να γίνουν τα χωριά όπως ήταν μια φορά. Αυτοί έρχονται εδώ για να σταθούν στις πόλεις για να φύγουν για την Ευρώπη για δουλειές, (...)Εεε δε μπορεί τώρα να έχει 2.000 πληθυσμούς ένα νησί και να έχεις και 15.000 μετανάστες. Δε γίνεται! Θα μου πεις τι θα τους κάνουνε; Θα τους πνίξουνε;» Στο ίδιο.

υποδοχέα, των ΗΠΑ και της Ελλάδας. Υιοθετούν την κρατική αφήγηση ότι οι παράνομοι μετανάστες αποτελούν κίνδυνο για τον εθνικό πληθυσμό και στις δύο χώρες αντίστοιχα, και για το λόγο αυτό υποστηρίζουν πολιτικές αποτροπής της μετανάστευσης. Η φιλοξενία των μεταναστών είναι αποδεκτή μόνο υπό συναλλαγματικούς όρους: οι μετανάστες θα πρέπει να υπηρετήσουν τα κρατικά συμφέροντα και να εξομοιωθούν ώστε να νομιμοποιηθεί η υποδοχή τους.

Συμπεράσματα

Λόγοι μετανάστευσης

Από τις μαρτυρίες των αφηγητών/τριών, οι κύριες αιτίες που εξώθησαν τους αφηγητές/τριες να μετακινηθούν, αρχικά, από τα χωριά της Ευρυτανίας προς στην Αθήνα, ήταν η φτώχεια και οι καταστροφικές συνέπειες του Β' Π.Π και του εμφυλίου που ακολούθησε. Οι περισσότεροι/ες αφηγητές/τριες αντιλαμβάνονταν από μικρή ηλικία την κοινωνική και οικονομική διαστρωμάτωση του χωριού. Τα προνόμια που επιδείκνυαν οι συγχωριανοί που είχαν επιστρέψει είτε από την Αμερική, είτε από σπουδές στη Αθήνα παρότρυναν τους αφηγητές/τριες να φύγουν από το χωριό για να εξελιχθούν και οι ίδιοι οικονομικά.

Η απόσπαση από το οικείο περιβάλλον του χωριού και η τοποθέτηση τους στο αστικό περιβάλλον της Αθήνας κλόνησε την αίσθηση της ασφάλειας και την αυτοπεποίθησή τους. Ως εσωτερικοί μετανάστες βίωσαν περιθωριοποίηση και κάποιοι/ες αναγκάστηκαν να απαρνηθούν την ταυτότητα του «χωριάτη» για να μπορέσουν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα της ζωής στην πόλη. Παρότι «εργατικοί» δεν κατάφεραν να ξεφύγουν από τη φτώχεια και το χρέος.

Ο βασικός λόγος μετανάστευσης προς την Αμερική ήταν η επιθυμία για μια καλύτερη ζωή. Η αναχώρησή τους από την Ελλάδα συντελέστηκε μέσα σε ένα κλίμα αισιοδοξίας με την προοπτική της κοινωνικής και οικονομικής ανέλιξης. Το γεγονός ότι η οικογενειακή επανένωση ήταν μια διαδικασία γραφειοκρατικά σχετικά απλή, συνετέλεσε ώστε η μετανάστευση των Ελλήνων προς τις ΗΠΑ να καθίσταται μια επιλογή δίχως μεγάλο κίνδυνο -ειδικά για τη δεύτερη γενιά μεταναστών- μιας και το οικογενειακό δίκτυο την εξασφάλιζε. Επίσης, όλοι/ες από τους αφηγητές/τριες μετανάστευσαν με το σκεπτικό ότι θα επέστρεφαν στην Ελλάδα, αφότου αποταμίευαν τα απαραίτητα χρήματα για να ζήσουν μια ποιοτικότερη με υλικούς όρους ζωή. Εντούτοις, αφού έστησαν τις επιχειρήσεις τους στις ΗΠΑ και δημιούργησαν οικογένειες, έκριναν την επιστροφή στην Ελλάδα ως μη-συμφέρουσα επιλογή.

Αξίζει να σχολιαστεί το γεγονός ότι οι αναμνήσεις των αφηγητών/τριών από την ζωή τους στην Ελλάδα παρεμβάλλονται με τις ιδέες και απόψεις που επικυρώνουν την

θέση τους στον τόπο μετανάστευσης--δηλαδή οι αναμνήσεις τους είναι ιδεολογικά εμποτισμένες. Ενδεικτικά, το *αμερικανικό όνειρο* προβάλλεται στην ανάμνηση του Γιάννη από τότε που άκουσε για πρώτη φορά για την ύπαρξη της Αμερικής στο κέντρο «ανταρτόπληκτων» στο Καρπενήσι μέσα από την εικόνα μιας σοκολάτας και μερικών ρούχων. Επίσης αποδίδουν τόσο την αμερικανική ιδεολογία της εργατικότητας όσο και τον αντικομμουνισμό—στοιχεία συγκρότησης της συλλογικής τους ταυτότητας—στον χαρακτήρα του πατέρα του και στη θέση του στον εμφύλιο.

Συνθήκες ενσωμάτωσης

Δύο χρόνια πριν την άφιξη των πρώτων αφηγητών, αλλάζει συνολικά η μεταναστευτική νομοθεσία των ΗΠΑ προς την πιο συμπεριληπτική κατεύθυνση του πολιτισμικού πλουραλισμού, η οποία ευνοεί τους λευκούς Νοτιοευρωπαίους μετανάστες που προηγουμένως υφίστανται αποκλεισμό. Συνεπώς, επαληθεύεται ιστορικά το γεγονός ότι υπήρξε προνομιακό το θεσμικό πεδίο ενσωμάτωσης για τη συγκεκριμένη μεταναστευτική κοινότητα. Αντλούμε τα εξής συμπεράσματα από τις αφηγήσεις τους για την περίοδο προσαρμογής, που συνολικά, επιβεβαιώνουν ότι ήταν ευνοϊκή η διαδικασία ενσωμάτωσης.

Πρώτον, η εργασία τους ήταν νομιμοποιημένη, από την στιγμή της άφιξής τους στις ΗΠΑ, και σε γενικές γραμμές, οι συνθήκες εργασίας ήταν ευνοϊκές. Αυτό σήμαινε ότι είχαν ανοιχτή πρόσβαση στην αγορά εργασίας και ότι οι μισθοί τους δεν διέφεραν από τους μισθούς των γηγενών που κατείχαν την ίδια θέση εργασίας. Επιπλέον, η εύρεση εργασίας στον τομέα του επισιτισμού αποδείχθηκε ιδιαίτερα εύκολη διότι οι Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στην Αμερική με το προηγούμενο μεταναστευτικό κύμα είχαν αναλάβει την πλειοψηφία των επιχειρήσεων πισταρίας στην περιοχή της Νέας Αγγλίας. Οι δυσκολίες που ανέφεραν είχαν να κάνουν με την έλλειψη προσόντων, την γλωσσική διαφορά και την άμισθη οικιακή εργασία των γυναικών.

Δεύτερον, η προϋπάρχουσα ελληνοαμερικανική κοινότητα που είχε εγκαθιδρύσει δίκτυα μεταναστών στα οποία συμμετείχαν οι αφηγητές/τριες, συντέλεσαν στην κοινωνική τους ένταξη. Η ενασχόληση και ο εορτασμός της εθνοτικής ταυτότητας—πράγμα που πριν την δεκαετία του 60 θεωρούνταν κατακριτέο στις ΗΠΑ—καλλιέργησε την αίσθηση του

συνανήκειν που βοήθησε τους αφηγητές/τριες να προσαρμοστούν στον νέο τόπο. Παράλληλα με τη διατήρηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας διαμορφωνόταν όμως και η αμερικανική. Ακόμη και οι αφηγητές/τριες που επιστράτευσαν την εθνικιστική ιδεολογία για να τονίσουν με σθένος την ελληνική τους ταυτότητα στις μαρτυρίες τους, συμφιλίωναν, έστω και με λανθάνοντα τρόπο, την αμερικανική με την ελληνική ταυτότητα.³⁷⁵

Τρίτον, η πολιτισμική και φυλετική τους καταγωγή την ιστορική περίοδο της άφιξής τους δεν αντιμετωπίστηκε με ιδιαίτερο ρατσισμό, με συνέπεια να είναι ομαλότερη η ενσωμάτωσή τους. Έχουν επίγνωση αφενός, ότι η πρώτη γενιά Ελλήνων μεταναστών βίωσε παραπάνω ρατσισμό από ότι οι ίδιοι. Και αφετέρου, ότι η απουσία της φαινοτυπικής ιδιαιτερότητας, τους καθιστούσε λιγότερο ευάλωτους στην καταδίκη από το ρατσιστικό βλέμμα, καθώς οι έγχρωμοι μετανάστες και οι Αφροαμερικανοί την ίδια περίοδο εισέπρατταν πολύ παραπάνω ρατσισμό.

Παρά το γεγονός ότι συγκριτικά με άλλες κοινωνικές ομάδες δεν βρίσκονταν στο στόχαστρο του ρατσιστικού λόγου, είναι εμφανές ότι εισέπραξαν ρατσισμό και αποφεύγουν να τον ονοματίσουν ως τέτοιο. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, δηλώνουν ότι υφίστανται υποτιμητικά και ρατσιστικά σχόλια μόνο σε σχέση με το ότι έγιναν εργοδότες «επειδή τους φθονούσαν». Εκτιμούμε ότι ο ρατσισμός που έχουν υποστεί ως προς την ιδιότητα του μετανάστη εργάτη να προκαλεί αισθήματα ντροπής. Πιθανά να ενεργοποιούνται μηχανισμοί απώθησης που τους ωθεί στο να «ξεχάσουν» τον ρατσισμό που εισέπραξαν ως μετανάστες εργάτες. Έτσι, ως εργοδότες πλέον, εθελουφλούν για τις ρατσιστικές συμπεριφορές προς τους μετανάστες.

Συνθήκες ανέλιξης και οι ιδεολογικές συνδηλώσεις του αμερικανικού ονείρου

Οι αφηγητές/τριες αναφέρονται ελάχιστα στο ευνοϊκό επιχειρηματικό κλίμα που πλαισίωσε την επαγγελματική τους άνοδο τις δεκαετίες του 70 και του 80 στη Μασαχουσέτη. Σημειωτέων το ότι πολλοί/ες αναφέρουν ότι η επιχειρηματικότητα στον κλάδο του επισιτισμού είχε ως πλεονέκτημα την χρηματική ρευστότητα, το οποίο

³⁷⁵ Για παράδειγμα ο Γιάννης χρησιμοποιεί αμερικανικά πρότυπα, που έχει ο ίδιος υιοθετήσει (προτεσταντική ηθική, αυτοδημιούργητοι), για να περιγράψει την ιδιοσυγκρασία του Έλληνα. Βλ. κεφ. 2

συνεπάγεται φοροαποφυγή. Εντούτοις, τονίζουν εμφατικά ότι ήταν πάντοτε νομοταγείς. Μάλιστα, αντιπαραβάλλουν τους εαυτούς τους ως νόμιμους και νομοταγείς μετανάστες με τους παράτυπους μετανάστες που θεωρούν εν δυνάμει εγκληματίες εξαιτίας του καθεστώτος τους.

Οι αφηγήσεις τους όσον αφορά την αιτιολόγηση της επαγγελματικής τους επιτυχίας και την συνεπακόλουθη αφομοίωση τους εστιάζουν στην ατομική πρωτοβουλία και το εργασιακό ήθος και είναι συνυφασμένες με τους αμερικανικούς μύθους για το έθνος και την εργασία. Η κοινωνική και οικονομική τους ανέλιξη μεταφράζεται ως πραγματοποίηση του αμερικανικού ονείρου, το οποίο θεωρούν αποτέλεσμα μια σειρά χαρακτηριστικών, που αρμόζουν στο πρότυπο του «αυτοδημιούργητου ανθρώπου», αυτό που περιγράφει ο Weber μέσα από την προσέγγιση της «προτεσταντικής ηθικής» της εργασίας και εκείνο που ο Foucault ονοματίζει ως «επιχειρηματία του εαυτού». Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι επιγραμματικά, η εργατικότητα και η φειδωλία, η οικονομική ανεξαρτησία, το ατομικιστικό πνεύμα, η θέληση του επιτύχειν.

Πιο συγκεκριμένα, αντιλαμβάνονται τα παραπάνω χαρακτηριστικά ως επίκτητα που κληρονόμησαν είτε λόγω ελληνικής προέλευσης, είτε λόγω DNA. Η απόδοση της επιτυχίας σε βιολογικές/κληρονομικές αιτίες ενέχει τον κίνδυνο φυσικοποίησης των υπάρχοντων ανισοτήτων. Πράγματι, σε άλλα σημεία οι αφηγητές/τριες αποδίδουν τη φτώχεια συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων στην τεμπελιά που προκύπτει «εκ φύσεως» ή στο ότι επαναπαύονται στο σύστημα πρόνοιας και, αντίστροφα, την οικονομική ευημερία στην εργατικότητα.

Μια επιπλέον θεματική που διατρέχει τις συνεντεύξεις αποτελεί η σχέση τους, ως μετανάστες, με το κράτος υποδοχής. Είτε ρητά είτε έμμεσα, όλοι/ες οι αφηγητές/τριες επιδεικνύουν ευγνωμοσύνη προς το κράτος υποδοχής, η οποία συχνά είναι ενισχυμένη με μια συναισθηματική δέσμευση και πατριωτική αφοσίωση. Αυτή η στάση αποτελεί θεμιτό αποτέλεσμα ιδεολογικών διεργασιών του αμερικανικού κράτους στα πλαίσια της πολιτικής αφομοίωσης καθ' όλο τον 20ό αιώνα. Οι αφηγητές/τριες αντιλαμβάνονται την ατομική τους επαγγελματική επιτυχία ως παράγοντα που συμβάλλει στη γενικότερη πρόοδο της αμερικανικής κοινωνίας. Στον αντίποδα βρίσκεται ο οπισθοδρομικός/παρασιτικός μετανάστης που έρχεται να απομυζήσει το αμερικανικό κράτος. Αυτό μεταφράζεται με τους όρους της «ιδεολογικής δομής της ευγνωμοσύνης»

οπού οι αφηγητές/τριες νιώθουν ότι «έδωσαν» στην Αμερική δημιουργώντας επιχειρήσεις, ενώ οι σημερινοί μετανάστες «ζητούν» από το κράτος πρόνοιας να τους φροντίσει.

Εν ολίγοις, εκτιμούμε ότι τα υποκείμενα της έρευνας εσωτερικεύουν την κυρίαρχη αμερικανική ιδεολογία ως βήμα επικύρωσης της δικής τους ύπαρξης στον νέο τόπο. Δεν ισχυριζόμαστε ότι η εσωτερικεύση των ιδεολογικών αφηγημάτων αποτέλεσε προϋπόθεση για την αφομοίωση τους, αλλά ότι εντός της διαδικασίας κοινωνικής ανόδου εμπεριέχεται μια μεταβολή οπτικής: μαθαίνουν να βλέπουν τους εαυτούς τους ως «λευκούς», ως «Αμερικανούς», ως «επιχειρηματίες».

Ρατσισμός

Με το αναμορφωμένο αυτό βλέμμα, σχηματίζεται η εικόνα που έχουν οι αφηγητές/τριες για τους μεταγενέστερους μετανάστες και την τρέχουσα πολιτική των δυτικών κρατών για μετανάστευση που συνίσταται στην παρανομοποίηση. Η κοινωνική άνοδος συνοδεύεται από την ένταξη των λόγων τους στον κυρίαρχο Λόγο. Η τωρινή ταυτότητα εμπεριέχει μεν το μεταναστευτικό βίωμα αλλά αυτό εξιστορείται με τρόπο που να χωράει στην εθνική αφήγηση για τη μετάναστευση. Η ταυτότητα τους ορίζεται σε αντιδιαστολή αφενός, με την εικόνα του μετανάστη που δεν εμπίπτει φαινομενικά στο αμερικανικό πρότυπο, και αφετέρου με την μιντιακή εικόνα του παρανομοποιημένου μετανάστη: αντιλαμβάνονται τους πρώτους είτε ως παρασιτικά στοιχεία που επιβαρύνουν το κράτος, είτε ως αναφομοίωτους λόγω πολιτισμικής ή φυλετικής κατωτερότητας, και τους δε παράτυπους μετανάστες, είτε ως κακόμοιρους είτε ως εισβολείς και εγκληματίες, έτσι δηλαδή όπως παρουσιάζονται στο κυρίαρχο λόγο.

Το απαξιωτικό βλέμμα προς τους μετανάστες που βρίσκονται σε δυσμενή κατάσταση προκύπτει από την προνομιακή θέση στην οποία βρίσκονται σε παροντικό χρόνο. Η εικόνα του μετανάστη τους προκαλεί συναισθήματα οίκτου και ταυτόχρονα ανασφάλειας. Η ντροπή ως προς την παλαιά τους ταυτότητα καθιστά επιτακτική την ανάγκη τους να διαφοροποιηθούν από τους άλλους μετανάστες: Βλέπουν τους εαυτούς τους ως αυτάρκεις και τολμηρούς, ενώ τους άλλους ως «κακομοίρηδες». Βλέπουν τους εαυτούς τους ως αυτοδημιούργητους επιχειρηματίες, ενώ οι άλλοι είναι επιβαρυντικά

στοιχεία για την οικονομία, οι ίδιοι ήταν νόμιμοι και άρα νομοταγείς, ενώ οι άλλοι είναι παράνομοι και άρα εγκληματίες.

Στη σύγκριση αυτή δεν συνυπολογίζονται οι διαφορές ούτε όσον αφορά τους λόγους μετανάστευσης (αν ήταν επιλογή ή ζήτημα επιβίωσης), ούτε οι προϋποθέσεις για την είσοδο στις χώρες υποδοχής. Επομένως, οι νέοι μετανάστες που καταφθάνουν, παράτυπα στα σύνορα που μοιράζονται οι ΗΠΑ με το Μεξικό και στις ακτές των νησιών του ελληνικού Αιγαίου απλώς «δεν είναι σαν τους ίδιους». Ο διαχωρισμός των παράνομων από των νόμιμων μεταναστών επεκτείνεται σε φανταστικές αντιστοιχίες μεταξύ κακών και καλών, εγκληματιών και νομιμόφρονων, υγιών και αρρώστων και αυτό που διακυβεύεται από την έλευση των μεταναστών είναι η ασφάλεια του αμερικανικού/ελληνικού πληθυσμού από την εγκληματικότητα ή τις επιδημίες.

Ο λόγος των αφηγητών για τους μετανάστες παρουσιάζει αντιφάσεις: Από τη μια ισχυρίζονται ότι το κράτος εκμεταλλεύεται προς όφελός του το παράνομο καθεστώς εργασίας των μεταναστών και από την άλλη, ότι οι μετανάστες επωμίζονται το κρατικό σύστημα πρόνοιας. Επιπλέον, ενώ «ανέχονται» τους μετανάστες όταν πρόκειται να τους απασχολήσουν στις επιχειρήσεις τους, δεν «ανέχονται» από το κράτος να έχει ελαστική μεταναστευτική πολιτική—όπως αυτή που ασκούσε το αμερικανικό κράτος την περίοδο άφιξής τους. Εκτιμούμε ότι οι αντιφάσεις αυτές προκύπτουν αφενός, από την παρεμβολή του κυρίαρχου κρατικού λόγου στον δικό τους, και αφετέρου, από τη μεταβαλλόμενη υλική πραγματικότητα που επιφέρει η ίδια η μεταναστευτική εμπειρία.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Προφορικές Συνεντεύξεις:

Το σύνολο των προφορικών μαρτυριών βρίσκεται συγκεντρωμένο στο προσωπικό αρχείο μου. Επίσης, αντίγραφα των συνεντεύξεων έχουν κατατεθεί και στο Αρχείο Οπτικοακουστικών Μαρτυριών του Εργαστηρίου Ελληνικής Πολιτικής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Μ. Π., Συνέντευξη, 11/1/2020

Μ.Ε., Συνέντευξη, 15/7/2021

Μ.Θ., Συνέντευξη, 22/7/2021

Μ. Ε., Συνέντευξη, 25/7/21

Μ.Γ., Συνέντευξη 26/7/2021

Μ.Μ., Συνέντευξη, 24/9/2021

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:

- Abrams, Lynn. *Oral History Theory*. 2nd ed. Routledge. New York, 1988.
- Adams, James Truslow. *The epic of America*. Little, Brown, and Co., Boston, 1931
- Ambramisky, Ran, and Leah Boustan. "Immigrants in American Economic History." *Journal of Economic Literature*, vol. 55, no. 4, 2017
- Amit, Karin, and Shirly Bar-Lev. "Immigrants' Sense of Belonging to the Host Country: The Role of Life Satisfaction, Language Proficiency, and Religious Motives." *Social Indicators Research*, vol. 124, no. 3, 2014
- Anagnostou, Yiorgos. "Re/Collecting Greek America: Reflections on Ethnic Struggle, Success, and Survival." *The Journal of Modern Hellenism*, vol. 31, 2015
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, NY, 1983

- Balibar, É. & Wallerstein, I. *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. Verso: New York, 1988
- Bauman, Zygmunt “Strangerhood without boundaries: an essay in the sociology of knowledge”, in *Exile and Creativity: Signposts, Travelers, Outsiders, Backward Glances*, ed. Susan Rubin Suleiman, Duke University Press, Durham, NC, 1998
- Bean, Frank. “The Causes and Consequences of the 1986 Immigration Reform.” *CPIP Working Paper Series*, 2020
- Berger, P.. and Luckmann T. *The Social Construction of Reality*. New York, NY: Anchor Books Doubleday, New York, 1966
- Bourdieu, Pierre. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Routledge: London, 1984
- DeGenova, Nicholas. “Migrant ‘Illegality’ and Deportability in Everyday Life,” *Annual Review of Anthropology*, Vol 31, 2002
- Durkheim, Emile. [1933]. *The Division of Labor*. Free Press, New York 1984.
- Ehrenreich, Barbara. *Bright-Sided: How Positive Thinking Is Undermining America*. Picador, New York, 2010
- Former President Theodore Roosevelt, "Americanism," address before the Knights of Columbus, Carnegie Hall, 10 Oct. 1915, in *The Works of Theodore Roosevelt Memorial Edition*
- Foucault, Michel. *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*. New York: Random House, 1979
- Goran, Rystad, “Immigration History and the Future of International Migration”, *International Migration Review*, 1992
- Green, Nancy L. “Time and the Study of Assimilation.” *Rethinking History*, vol. 10, no. 2, 2006
- Hall ,Stuart. “Race, articulation and societies structured in dominance”, in *Black British Cultural Studies: A Reader*. ed. Baker et al, University of Chicago Press, Chicago, 1980
- Handy, C. “Tocqueville Revisited: The Meaning of American Prosperity”, *Harvard Business Review*, 2002

- Harrison, B, and J Kluver. "Reassessing the 'Massachusetts Miracle': Reindustrialization and Balanced Growth, or Convergence to 'Manhattanization'?" *Environment and Planning A: Economy and Space*, vol. 21, no. 6, 1989
- Heike, Paul. "The Myths That Made America: An Introduction to American Studies." *Transcript: American Culture Studies*, 2014
- Higham, John. "The Ethnic Historical Society in Changing Times." *Journal of American Ethnic History*, vol.13, no.2, 1994
- Hyde, Lewis. *The Gift: Imagination and the Erotic Life of Property*. London: Vintage, 1999
- Kedourie, Elie. *Nationalism*. Ed. 4. Blackwell, Oxford, 1960.
- Kennedy, Lawrence W. (1994). *Planning the City Upon a Hill: Boston Since 1630*. University of Massachusetts Press
- Koudela Pál. "A Brief History of Immigration Policy in the United States," *West Bohemian Historical Review*, 2013
- Lauret, Marie. "Americanization Now and Then: The 'Nation of Immigrants' in the Early Twentieth and Twenty-First Centuries." *Journal of American Studies*, vol. 50, no. 2, 2016
- Matsuo, Hisako, et al. "Attitudes Toward Immigrants: Test of Protestant Work Ethic, Egalitarianism, Social Contact, and Ethnic Origin." *IAFOR Journal of the Social Sciences*, 2017
- Peet, Richard, and Robert J.S. Ross. "Miracle or Mirage in Massachusetts." *Hommes Et Terres Du Nord, Persée - Portail Des Revues Scientifiques En SHS*, 12 Jan. 2018
- Rachel Ertel, et al. *Histoire des USA*, Armand Colin, Paris, 1969
- Roediger, David. *Working Toward Whiteness: How America's Immigrants Became White: The Strange Journey from Ellis Island to the Suburbs*. Basic Books, 2018
- Rowbotham, Sheila. *Woman's Consciousness, Man's World*. Harmondsworth, 1973

- Scourby, Alice. “Three Generations of Greek Americans: A Study in Ethnicity.” *International Migration Review*, vol. 14, no. 1, 1980
- Thompson, Paul et al. *The Voice of the Past: Oral History*. 4th ed. Oxford University Press, Oxford, 1978
- U.S. Select Commission on Immigration and Refugee Policy, *The Final Report and Recommendations of the Select Commission on Immigration and Refugee Policy* (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1981)
- Waititu, James. “The Origins and History of American Individualism.” Academia.edu, 2015
- Wendell J., “History of telework (1972-1998)” *Telework America Online Curriculum*, 1998
- Whitman, James. *Hitler's American Model: The United States and the Making of Nazi Race Law*. Princeton University Press, New Jersey, 2018
- Yancey, W.L ,et al “Emergent ethnicity: A review and reformulation” *American Sociological Review*, vol. 41, no. 3 1976
- Zinn, Howard. *A People’s History of the United States*. Harper Perennial: New York, 2003

Ελληνική Βιβλιογραφία:

- Alba Richard, et al. «Θεωρία Της Αφομοίωσης, Παλιά Και Νέα» στο *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα: Διαδικασίες αφομοίωσης, ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, 2011
- Alheit Peter. «Ταυτότητα και βιογραφία. Η συμβολή της βιογραφικής έρευνας σε μια θεωρία της ταυτότητας στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες.» στο *Βιογραφικές (Ανα)Κατασκευές στην Ύστερη Νεωτερικότητα*. επιμ Τσιώλης Γιώργος, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, 2013
- Brubaker Rogers, «Η επιστροφή της αφομοίωσης; Αλλάζοντας προσεγγίσεις για τη μετανάστευση και τα παρεπόμενά της στη Γαλλία, τη Γερμανία και τις ΗΠΑ», στο *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα: Διαδικασίες αφομοίωσης*,

ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού, επιμ. Λίνα Βεντούρα, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, 2011

- Clogg Richard. *Η Ελληνική Διασπορά στον 20 αιώνα*. Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2004
- Coriat Benjamin, *Ο εργάτης και το χρονόμετρο: τείλορισμός - φορντισμός και μαζική παραγωγή*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1985
- Dalla Costa, Mariarosa, Selma James. *Η Δύναμη Των Γυναικών Και η Κοινωνική Ανατροπή*. Αθήνα, Εκδόσεις Αρχείο 71 Μιγάδα, 1972
- Foucault, Michel. *Η Γέννηση Της Βιοπολιτικής: Παραδόσεις Στο Κολλέγιο Της Γαλλίας (1978-1979)*. Αθήνα, Εκδόσεις Πλέθρον, 2012
- Glenny Misha. *McMafia: Έγκλημα Χωρίς Σύνορα*, Εκδόσεις Πάπυρος, 2008.
- Hobsbawm Eric. *Για την Ιστορία*. Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1997
- Postone Moishe, *Οι ιστορικοί και το Ολοκαύτωμα*. Αθήνα, Εκδόσεις Ισνάφι, 2006.
- Schafer, Thomas. «Ο Michel Foucault Και η Βιογραφική Έρευνα.» στο *Βιογραφικές (Ανα)Κατασκευές στην Ύστερη Νεωτερικότητα*. επιμ. Τσιώλης Γιώργος, Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, 2013
- Weber, Max. *Η Προτεσταντική Ηθική Και Το Πνεύμα Του Καπιταλισμού*. Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg, 2006
- Αλτουσέρ, Λουί. *Θέσεις (1964-1975)*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1999
- Βασινάς Ανδρέας. «Ψυχοπολιτική: Νεοφιλελευθερισμός Και Νέες Τεχνικές Εξουσίας.» *Conatus: Περιοδικό Φιλοσοφίας*, τευχ. 2, 2016
- Βεντούρα Λίνα. *Μετανάστευση και Έθνος: Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Ε.Μ.Ν.Ε-ΜΝΗΜΩΝ, 1994
- Βερβενιώτη Τασούλα. *Οι Άμαχοι του Ελληνικού Εμφυλίου*. Αθήνα, Εκδόσεις Κουκκίδα, 2021
- Δοξιάδης, Κύρκος. *Νεοφιλελευθερισμός και νεωτερική εξουσία: Καπιταλισμός, βιοπολιτική, ακροδεξιά*. Αθήνα, Εκδόσεις Νήσος, 2021
- Κελεπούρης Χαράλαμπος, *Η μεταπολεμική μετανάστευση των Ελλήνων προς τις αναπτυσσόμενες χώρες: τα παραδείγματα των Η.Π.Α., της Γερμανίας, της Αυστραλίας και του Καναδά*. Πτυχιακή Εργασία, Αθήνα, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας, 2009

- Κιτρόφ Αλέξανδρος. «Βόρεια και Νότια Αμερική.» ΙΝΕ. τ. 9., Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2003
- Κυριαζή, Άλλισον Ε. «Εσωτερική μετανάστευση και χώρος στην Ελλάδα,» Αναλυτικές προσεγγίσεις, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, 2005
- Λαλιώτου Ιωάννα, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό: Η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2006
- Λέκκας Παντελής. *Το Παιχνίδι Με Τον Χρόνο: Εθνικισμός Και Νεωτερικότητα*. τεύχ. 2., Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2011
- Λιάκος Αντώνης. *Ο Ελληνικός 20ος Αιώνας*. Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2020.
- Λιάκος Αντώνης. *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία: Οι Μεταμορφώσεις της Ιστορικής Συνείδησης*. Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 2011
- Μαρξ Καρλ. *Η Κριτική Της Πολιτικής Οικονομίας*. (1859) Αθήνα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2013
- Μαρξ Καρλ. *Το Κεφάλαιο*. τ. 1, (1867), Αθήνα, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2013
- Μπενβενίστε Ρίκα. «Μνήμη και Ιστοριογραφία.» στο *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης: Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1999
- Ναζάκης Χάρης et al, *Μετανάστες και μετανάστευση. Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*. Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2001
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος. «Ο Αδιανόητος Ρατσισμός: Η Πολιτικοποίηση Της 'Φιλοξενίας' Την Εποχή Της Κρίσης.» *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 124, 2014
- Πουλοπούλου, Έμκε. *Προβλήματα Μετανάστευσης-Παλιννόστησης*. Αθήνα, Εκδόσεις ΙΜΕΟ – EDIM, 1986
- Ρεπούση, et al. *Ο Φεμινισμός Στα Χρόνια Της Μεταπολίτευσης (1974-1990): Ιδέες, Συλλογικότητες, Διεκδικήσεις*. Αθήνα, Ίδρυμα Της Βουλής Των Ελλήνων, 2017
- Σακκάς Γιάννης. *Η Εαμική Αντίσταση 1941-1944. Μια Κριτική Προσέγγιση*. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήσης, 1998
- *Σχεδόν Αόρατοι: Η Παρανομοποίηση Της Εργασίας Ως Κρατική Στρατηγική Για Τη Μετανάστευση*. Αθήνα, Εκδόσεις Antifa Scripta, 2013

- Φαράκλας, Γιωργος. *Η Λογική του Κεφαλαίου: Μια Κριτική Εισαγωγή στη Σκέψη του Μαρξ και του Βέμπερ*. Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 2018
- Φουκώ Μισέλ. *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας* (1976). Αθήνα, Εκδόσεις Ψυχογιός, 2002
- Φουκώ, Μισέλ. *Η Μικροφυσική Της Εξουσίας*. Αθήνα, Εκδόσεις Ύψιλον, 1991
- Χαντζαρούλα Ποθητή. *Σμιλεύοντας την Υποταγή: Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα τον πρώτο μισό του 20ου αιώνα*. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2012.

Ιστοσελίδες:

- “Boston's People and Economy.” City of Boston.Gov, 2019
- “Ethnic Groups: Brazilians.” Global Boston, Boston College, 2014
- History Editors. “U.S. Immigration Since 1965.” History, A&E Television Networks, 5 Mar. 2010
- “How the Greek Immigrants Came to New England.” New England Historical Society, 2018
- “Trends in Migration to the U.S.” Population Reference Bureau, 14 Jan. 2014